
Карымшакова А. Т.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ
ЖАНДООЧТОРДУН
СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК
ТАБИЯТЫ ЖАНА
КОЛДОНУЛУШУНДАГЫ
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР
(САЛЫШТЫРМА ПЛАНДА)**

БИШКЕК - 2020

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасы

Карымшакова Айша Талгаровна

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАНДООЧТОРДУН
СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК
ТАБИЯТЫ ЖАНА КОЛДОНУЛУШУНДАГЫ
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР
(Салыштырма планда)**

БИШКЕК - 2020

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
К 27

Илимий редактор:

Филология илимдеринин доктору, профессор Т.Садыков

Рецензенттер:

Филология илимдеринин доктору, профессор И.Абдувалиев
Филология илимдеринин доктору Б.Сагынбаева

Карымшакова А.Т.

К 27 Кыргыз тилиндеги жандоочтордун структуралык-семантикалык табияты жана колдонулушундагы өзгөчөлүктөр. (Салыштырма планда). – Бишкек, 2020. – 352 б.

ISBN 978-9967-9121-4-4

Бул эмгекте кыргыз тилиндеги кызматчы сөздөрдүн бир түрү болгон жандоочтор диахрондук аспектинин негизинде анализге алынат. Анткени жандоочтордун байыркы жазма эстеликтерден тартып, азыркы заманга чейинки тарыхый-лингвистикалык өнүгүш жолу жана калыптанышы бул топтогу сөздөрдүн ички табиятын ачып берүүгө зор өбөлгө түзөт. Ошондуктан бул эмгекте кыргыз тилиндеги жандоочтордун этимологиясы, алардын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки фонетикалык структурасындагы өзгөрүүлөр, семантикасы, сүйлөм конструкцияларында аткарган функциялары ырааттуу түрдө кылдат анализге алынат.

Эмгек илимий кызматкерлерге, аспиранттарга, магистранттарга, ЖОЖдун филолог студенттерине, жалпы эле тил илимине кызыккан окурмандарга арналат.

ISBN 978-9967-9121-4-4

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
© Карымшакова А.Т., 2020

КИРИШ СӨЗ

Жандоочтор тууралуу түркологияда өткөн кылымдын 40-50-жылдарында алгачкы кандидаттык диссертациялар жазылып, анда алардын өз алдынча кызматчы сөз түркүм боло алары жөнүндө илимий жыйынтык, маалыматар берилип, жандоочторго мүнөздүү деп эсептелген бир катар өзгөчөлүктөр белгилене баштаган болсо, ошол эле XX кылымдын 60-жылдарынан тартып Н.Е. Петров, Ф.Р.Зейналов, А.Дж. Шукюров, Х.В.Султанбаева, К.К.Молгаждаров ж.б. бир катар белгилүү түрколог окумуштуулар тарабынан докторлук диссертациялар аткарылып, натыйжада жандоочтор лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик белгилери боюнча такталып, алар тилдеги өзгөчөлүктөрүнө карата түрдүү классификацияларга ажыратылып, кызматчы сөздөрдүн тутумуна кирген бөлүкчөлөр менен байламталардан айырмачылыктары дыкаттык менен иликтенип чыгып, этимологиялык жактан жандоочтор кайсы толук маанилүү сөздөрдүн тобунан жана кандай жолдор менен келип чыккандыгы жөнүндө терең илимий иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Ошентип, бир катар түрк тилинде жандоочтор көптөгөн илимий жаңылыктар менен толукталган.

Кыргыз тил илиминде болсо жандоочтор боюнча илимий иш кандидаттык диссертациянын деңгээлинде мындан 70 жылга жакын убакыт мурда (1953-жылы) Ж.Мураталиева тарабынан аткарылган. Андан берки түркологиядагы бул багыт боюнча жетишкендиктер кыргыз тил илиминде орун албагандыктан, ошол кенемтени толтуруу максатында кыргыз тилинин факты-

материалдарынын негизинде жандоочторду иликтеп чыгуу милдетинде ушул илимий иш иштелип чыкты. Бирок кандай гана жаңы аткарылган илимий эмгектер болбосун, алар илимий тар чөйрө менен эле чектелип калбастан, андагы жаңы маалыматтар, жетишилген ийгиликтер (илимий эмгектин урунттуу деп эсептелген материалдары) мектептер, ЖОЖ үчүн жазылган грамматикаларда якут, азербайжан, башкыр ж.б. түрк тилдеринин грамматикаларындагыдай эле улам орун алып туруусу ар дайым мезгилдин талабы болуп келери белгилүү. Жандоочтор боюнча аткарылган бул эмгектин бир милдети да ушул максатты көздөйт.

Бул эмгекте алгач жандоочтордун түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде изилденишинен маалымат берилет. Андан соң жандоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү катар тартип боюнча сыпатталып берилет. Андан кийин негизги главалар болгон “Нака жандоочтор, алардын структурасы, семантикасы, колдонулушу”, “Функционалдык жандоочтор, алардын структурасы, семантикасы, колдонулушу” деген маселелер көркөм чыгармалардан, газеталардан, оозеки кептен топтолгон факты-материалдардын негизинде талдоого алынат. Илимий иштин аягында корутунду, пайдаланылган илимий жана көркөм адабияттардын тизмеси, ошондой эле шарттуу кыскартуулар берилет.

ЖАНДООЧТОРДУН ТҮРКОЛОГИЯДА, АНЫН ИЧИНДЕ КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫНАН

Түркологияда жандоочторго, дегеле кызматчы сөздөр маселесине Улуу Октябрь революциясына чейинки мезгилдерде тиешелүү көңүл бурулган эмес. Анткени сөз түркүмдөрүнүн теориялык маселелери таптакыр иштелип чыга элек мезгил болгондуктан, негизги көңүл көзгө даана урунган толук маанилүү сөздөрдүн түрлөрүнө бөлүнүп, сүйлөм конструкцияларында негизинен синтаксистик функцияларды аткарып, кызматчылык милдетте келген сөздөр окумуштуулардын баамынан сырткары калган. Ал учурда “кызматчы сөздөр” же “кызматчы сөз түркүмдөрү” деген термин да, мындай сөздөрдүн тобуна кайсы сөздөрдү кошуу керектиги жөнүндө да так түшүнүк болгон эмес. Ошондуктан ал мезгилдеги окумуштуулар азыркы түшүнүктөгү жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдөн тышкары, ар кайсы сөз түркүмүндөгү айрым сөздөрдү “жардамчы сөздөр”, “кызматчы каражаттар” деген аталыш-түшүнүктүн астында топтоштуруп берип келишкен. Маселен, бир катар эмгектерде толук маанилүү сөздөрдүн составына киргизе албаган сөздөрдүн баары, тактап айтканда: айрым тактоочтор, ат атоочтор, сырдык сөздөр, модалдык сөздөр, жардамчы этиштер, жардамчы атоочтор, ошондой эле азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөр (жандооч, байламта, бөлүкчөлөр), ал эмес айрым сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр да “кызматчы каражаттар” деген аталыштын астында каралган. Анын негизги себептеринин бири булар тилде морфологиялык категория катары каралбастан, сүйлөм ичинде синтаксистик

жандоочтордун билинген сөзөттөр катары гана каралган. [Гольдерман 1777: 219, 225; Троянский 1824: 31; Макаров 1848; Беляев 1915; Казем-Бек 1946: 312]. Макаров, Г. Гольдермандын эмгегинде сөз сүрөтүндө бөлүкчөлөр тактооч катары каралган [Гольдерман 1777: 219-223], А.М.Казем-Бектин түрк жазуусунан, түрк тилдерин алгачкылардан болуп кыргыз тилине которгон (эки жолу басылышындагы) эмгегинде жандоочторго заттар арасындагы мамилелерди бөлүшкөн. Натыйжада кийин орун алган сөздөр катары кыргыз тилине которулган, аларды классификациялоодо синтаксистик белгисине басым жасалып, атооч жандоочтор менен гана айкашта келген жандоочтор, атооч жандоочтор менен айкашта келген жандоочтор, биринчи жана экинчи жандоочтор менен айкашта келген жандоочтор деп бөлүштүрүп берилет. Бирок бул илимпоз жандоочторго өзүнчө чейинки изилдөөчүлөрдөй болуп "послественни", "последоположения" деген аталыштарды берген. "послественни" (postposition) деген атты туура керүү берүүнүн эскертет [Казем-Бек 1846: 312-315]. Бирок бул эскертүүгө автор айрым тактоочторду, жандоочторду, жардамчы атоочторду, сырдык сөздөрдү, айрым жөндөмө мүчөлөрдү, куранды мүчөлөрдү, суроо маанисин түзүүдөгү мүчөнү да кийирип жиберген. Ал эми жардамчы атоочторду жандоочтор катары колдонулган чыныгы атооч сөздөр деп сыпаттаган [Казем-Бек 1839; Казем-Бек 1846: 312-338]. Казем-Бек этиштен атооч жандоочту -лык (кырг.: -лык), зат, сын атоочторду жандоочторду кичирейтүү маанисиндеги джикъ (орус.: -чик), -че мүчөлөрүн, "увеличительные частицы" деген термин менен, азыркы кыргыз тилинде өткөн кылымдын 19-жылдарынан бери мүчөнүн бир түрү катары эсептелип

келаткан ап-, боп-, түп- ж.б. сыяктуу сын атоочтун алдынан келүүчү мүчөлөрдү, куранды -сизъ (кырг.: -сыз), сан атоочту уюштуруучу -ынчы мүчөлөрүн, этиштин аркылуу мамилесинин -дир, -дыр, -дюр, -дур, -тыр, -тур мүчөлөрүн бөлүкчө катары сыпаттаган: гюрмекликъ - видение; китабчикъ - книжечка, агкче - беловатый; апъ ачигкъ - совершенно открытый, бомъ бошь - совершенно пустой, дүмъ дүзь совершенно прямой; хальсизъ - слабый, гюнаһсизъ - невинный; биринджи - первый; ульдюрмекъ - заставить умереть ж.б. [Казем-Бек 1946: 70-103; 159]. Ал эми байламталык милдетти айрым та, дахи (кырг.: да, дагы) бөлүкчөлөрү, кй, кимъ, нз (орус.: ни...ни), я (кырг.: же), буйле, шуйле (бу, шу + иле) (кырг.: муну менен, ушуну менен - К.А.) байламталары аткараары белгиленет [Казем-Бек 1846: 327-338]. М.Терентьев болсо төрт тилди (түрк, фарсы, кыргыз, өзбек) кыскача салыштырып берген эмгегинде айрым жөндөмө мүчөлөрүн, куранды мүчөлөрдү жандооч катары, ал эми жардамчы атоочторду татаал жандоочтор же туунду тактоочтор катары сыпаттаган жана аларды синтаксистик белгиси боюнча классификациялаган. Анын классификациясында ырааттуулуктун жоктугу жана айрым карама-каршылыктардын орун алышы байкалат [Терентьев 1875, ч. I: 34-37; 134-136; 190-193]. Бул эмгектерде кызматчы сөздөрдү өзүнчө өзгөчө категория катары кароо ошол мезгилдеги илимдин жалпы деңгээлине байланыштуу мүмкүн эмес эле. Ошондуктан М.А.Терентьев тарабынан көптөгөн мүчөлөр бөлүкчөлөр ("частицы") катары каралган [Терентьев 1875: 58-209]. Бирок азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөрдүн ичинен кээ бир бөлүкчөлөр мурдагыдай эле башка сөз түркүмдөрдүн тутумунда каралып келсе да, алардын жанаша

келген сөздүн маанисин күчөтүп, баса белгилөө өзгөчөлүгү изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө буруп келгенин көрүүгө болот. [Караңыз: Макаров 1848: 10; Ашмарин 1898: 51; 238-239; Котвич 1902: 57; Пекарский 1907, т. 1: 938-942]. Бөлүкчөлөрдөгү мындай өзгөчөлүктөрдү байкашкан П.М.Мелиоранский менен А.Добиащ болсо, аларды өз алдынча сөздөрдүн тобу катары бөлүп чыгаруу керектигин айтышкан. Бирок бул сөздөрдүн тобуна алар жаңылыш түрдө сырдык сөздөр менен этиштин ыңгайынын мүчөлөрүн киргизип жиберешкен [Мелиоранский 1894: 42-68; Добиащ 1897: 510-512]. Ошентип, окумуштуулар көп мезгилдерге чейин кызматчы сөздөрдү синтаксистик категория катары сыпаттап келишкен. Мындай көрүнүш кыйла кийин деле орун алып келгенин көрүүгө болот. Маселен, В.А.Гордлевский жандоочторду, байламталарды, ошондой эле жаңылыш түрдө ат атоочторду, тактоочторду да “кызматчы каражаттар” деген аталыш менен синтаксистин ичинде кароо максатка ылайыктуу деп эсептеген [Гордлевский II, 1961]. Бирок кызматчы сөздөрдү морфологиялык категория катары караган изилдөөчүлөр да болбой койгон эмес. Маселен, И.Гиганов сүйлөмдө кызматчылык милдет аткарган сөздөрдүн ичинен татар тилиндеги жандоочтор менен жардамчы атоочторду өз мезгилинен алып караганда кыйла эле кеңири изилдеген. Бирок ал жандоочторду зат атооч, сын атооч, ат атооч, ошондой эле атоочтуктардан кийин орун алгандыгына карата “послеположения” деп атаган. Ал бул сөздөрдүн жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгүн да байкаган [Гиганов 1801: 178-187]. И.Гигановдун бул эмгеги орус грамматикасынын таасиринин астында жазылгандыктан, орус тилиндеги предлогго дал келген сөздөрдүн баарын ал “послеположения” деген терминдин астында берип, бул

түшүнүккө жандоочторду, жардамчы атоочторду, айрым жөндөмө мүчөлөрүн, сөз жасоочу -дай, -сыз мүчөлөрүн киргизип жиберген. Себеби буларды орусчага которгондо: -дай орусча “подобно”, -сыз орусча “без”, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү орусча “в, на, к, у, из, от, с” деген предлогдорго туура келип калган. Автор татар тилиндеги “белән” (кырг.: менен) жандоочунун байламталык милдетте да келиши мүмкүн экендигин, “очен” (кырг.: үчүн) жандоочу атоочтук менен айкашып келүү менен себепти билдирерин туура баамдаган. Фарсы тилинен да кабыл алынган “послеположения” (т.а., жандоочтор) бар экенин белгилеген. Буларды классификациялоодо ал сөздөрдүн морфологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алууга аракет кылган [Гиганов 1801: 13]. И.Гигановдун жогорудагы кемчиликтери А. Троянский тарабынан “Краткая грамматика татарского языка в пользу учащегося юношества” аттуу эмгекте кайталанып, “послеположения” деген аталыштын астында кайра эле барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү, айрым куранды мүчөлөр, жардамчы атоочтор, кээ бир жандоочтор берилген. Болгону ал сөздөрдү классификациялоодо И.Гиганов сыяктуу морфологиялык критерийди жетекчиликке албастан, алардын айкашып келген сөздөрүн эске алуу менен синтаксистик белгисине басым койгон [Троянский 1824: 31].

“Грамматика алтайского языка” аттуу эмгекте ошол мезгилде кызматчылык (жардамчылык) милдет аткарган сөздөр катары эсептелген сөздөр “частицы” деген аталыштын астында өзүнчө бир группага топтолуп, алар ич ара 1. междометия (кырг.: сырдык сөздөр); 2. наречия (кырг.: тактоочтор); 3. послелоги (кырг.: жандоочтор); 4.

союзы (кырг.: байламталар) деген топторго ажыратылып берилген. Булардын биринчи экөө азыр кызматчы сөздөргө тиешеси жок болгон өз алдынча сөздөрдүн топтору. Ал эми “послелогии” деген үчүнчү разделге “Частицы, соответствующие русским предлогам в алтайском языке ставятся после имени и справедливо называются послелогоми” деген түшүндүрмө берилет. Азыркы түшүнүктөгү жандоочтордон **пыла/пиле, ыла/иле** (кырг.: менен), **учун, сайын/зайын** (кырг.: үчүн, сайын), **соң, пашка** (кырг.: соң, башка) сыяктуулар “послелогии” деген аттын астында каралып, сыпатталып берилген. Бул эмгектин авторлору **ары, пери** (кырг.: ары, бери) сөздөрү кээде тактоочтук, кээде жандоочтук милдет аткара алары жөнүндө туура белгилешкен. Ошондой эле “**зайын, ары, пери**” сөздөрүнүн этимологиясын чечмелеп берүүгө аракет кылышкан. Бирок орус тилиндеги предлогго дал келген жандоочтор менен катар, жаңылыш түрдө айрым (**-ча/-че; -дый/-тый/-дыг/-тыг**) мүчөлөр, **йанында, үстүндө, алдында** деген жардамчы атоочтор, айрым чакчылдар, булардын грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүлбөстүгү эске алынуу менен орусча “послелогии” деген аталыштын астында берилген. Ошондой болсо да, аталган грамматиканын авторлору азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөрдүн ичинен жандоочторду, ошол мезгилдеги көз караш менен алып караганда, кыйла ар тараптуу жана терең анализге алышканын көрүүгө болот [ГАЯ 1869: 93-112].

Эскертүү: Бул бөлүмдү жазууда көп учурда “жандоочтор” деп бөлүп айтуунун ордуна жалпы эле “кызматчы сөздөр” деп айтууга туура келет. Себеби түркологиянын тарыхында жандоочтор башка кызматчы сөздөрдөн, ал эмес, айрым толук маанилүү сөздөрдөн

толук ажыратыла элек чар-жайыттуулук орун алган мезгил болгон, башкача айтканда, ошол замандардагы илимий эмгектерде сөздөр азыркыдай болуп өз-өзүнчө сөз түркүмдөрүнө бөлүнбөй башаламандык орун алган мезгил болгон.

Кийинки эмгектердин бир катарында кайра эле адатка айланып калгандай, кызматчы сөздөрдүн тобуна жандооч менен байламталардан сырткары, көп учурда айрым тактоочтор менен сырдык сөздөр морфологиялык категория катары киргизилип келген. [Караңыз: Макаров 1848; Архангельский 1894: 74; Мелиоранский 1894: 68; Самойлович 1925; Филоненко 1940: 81; Насилов 1940]. Маселен, П.М.Мелиоранский “Краткая грамматика казак-киргизского языка” аттуу эки бөлүктөн турган эмгектин [Мелиоранский, ч. I, 1894: 68-69; ч. II, 1897: 26-28] эки бөлүгүндө тең кызматчы сөздөргө учкай токтолуп, ал эмес жандоочторго аныктама да берген. Аларды өз алдынча мааниге ээ болбогон, жөндөмө мүчөлүү сөздөр менен байланышта келип, тиешелүү сөзүнөн кийин орун алган сөздөрдүн тобу катары сыпаттап, “**менен, бері, шейін, үшүн, таман**” деген мисалдарды берген [Мелиоранский 1894, ч. I: 68-69]. П.М.Мелиоранский ушул эле эмгектин экинчи бөлүгүндө айрым жандоочтордун жөндөмө мүчөлөр менен колдонулушуна токтолуп, “**менен**” жандоочунун жети түрдүү маанисин ачып берген [Мелиоранский 1897, ч. II: 25-26]. Н.Ф.Катанов болсо өзүнүн фундаменталдуу эмгегинде урянхай (тува) тилин көптөгөн диалектилери менен эсептегенде кырк жетиге жеткен түрк тилдери менен салыштырып, ары баалуу, ары кызыктуу салыштырма пландагы бай материалдарды окурмандарга тартуулаган. Кызматчылык милдет аткарган сөздөр катары ал негизинен түрк тилдеринен орусчага

которгондо “предлог” деген түшүнүккө дал келген сөздөрдүн тобун топтоп, аларды иликтеген. Ошондо айрым биле, үчүн, өске, соң (кырг.: менен, үчүн, өзгө, соң - К.А.) сыяктуу жандоочтор менен катар, бул категорияга жаңылыш түрдө кээ бир мүчөлөр, чан, ара, алын сыяктуу жардамчы атоочтор (чан кырг.: жан, орус.: бок, сторона; ара орус.: промежуток; алын орус.: промежуток – К.А.) ж.б. сөздөрдүн тобу кирип кеткен [Катанов 1903: 749].

Улуу Октябрь революциясына чейинки мезгилдерде жогоркулардан тышкары дагы башка бир катар эмгектерде мурдагыдай эле толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөр аралаш берилип келгени менен, кээ бир кызматчы сөздөрдүн семантикасына талдоо жүргүзүүгө, айрымдарына этимологиялык анализ жасоого аракеттер да болгонун байкоого болот. [Караңыз: Ястремский 1900: 138-142; Самойлович 1916: 90]. Бирок бул эмгектердин негизги кемчилиги катары түрк тилдеринин грамматикалары орус тилинин даяр эрежелерин негизге алуу менен жазылгандыгын кийинчерээк айрым түркологдор айтып чыгышкан. Мындай кемчиликтер салыштырма пландагы алгачкы грамматиканы түзгөн А.М.Казем-Бек менен мезгилинде түркологдор тарабынан жогорку баага татып келген алтай тилинин грамматикасын жазган авторлордо да орун алган. Бирок урал-алтай тилдерин салыштырып изилдөөгө негиз салган ак. О.Н.Бётлингк “Über die Sprache der Jakuten” [-СПб, 1851] аттуу эмгегинде толук маанилүү сөздөр менен катар кызматчы сөздөрдүн салыштырма пландагы изилдөөлөрдөгү ролун ачып көрсөтүүдө индоевропалык грамматикаларды туурап жазуудан алыс болуп, бул жагынан түркологияда секирик жасаган. Илимий грамматиканын алгачкы үлгүсү болгон бул иште ак. О.Н.Бётлингк түрк тилдериндеги жөндөмө мүчөлөрү

жандоочтук милдет аткарбастыгын ишенимдүү далилдеген жана котормо тажрыйбасынан улам орус тилинин даяр эрежелери менен жыйынтыктарына якут ж.б. түрк тилинин материалдарын алпарып такоо туура эместигин белгилеген. Ал кызматчы сөздөр менен аффикстерге ошол мезгилде эле конструктивдүү түзөтүүлөр киргизе алгандыгын кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча дасыккан адис Н.Е.Петров эскергенин айта кетүү да орундуу [Петров 1973: 126-142; Петров 1962: 17-18].

Ошентип, кызматчы сөздөр Улуу Октябрь революциясына чейинки алгачкы түркологиялык эмгектерде көп учурда “кызматчы каражаттар” (орус.: “служебные средства”), ошондой эле “послеположения”, “послеречия” сыяктуу аталыштардын астында айрым маани берүүчү сөздөр менен аралаш берилүү менен, өз алдынча категория катары бөлүнүп чыга алган эмес. Ошондой болсо да бул алгачкы иликтөөлөр азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөз түркүмдөрүнүн илимий жактан иштелип чыгышына жакшы таяныч, өбөлгө болуп, илимий баалуулукту түзө алган.

Кызматчы сөздөрдүн (анын ичинде жандоочтордун) изилдениш абалынын Улуу Октябрь революциясынан кийинки мезгилин өткөн кылымдын 50-жылдарына чейинки жана андан кийинки мезгил деп бөлүп кароо максатка ылайыктуу. Себеби Октябрь революциясынан кийинки алгачкы мезгилдерде негизги көңүл илимге эмес, жалпы сабатсыздыкты жоюуга бурулгандыктан, грамматикадагы тактоону талап кылган бир топ теориялык, ошондой эле практикалык маселелер экинчи планга калып келген. Өзгөчө кызматчы сөздөр боюнча илимий иликтөөлөрдү жүргүзүү өткөн кылымдын отузунчу

жылдарынын акырына чейин ишке ашкан эмес. Кызматчы сөздөр бул мезгил аралыгында ар түрдүү планда жазылган грамматикалардын тиешелүү бөлүмдөрүндө кыскача жана айрым тактоолорду талап кылган маалыматтар менен берилип келген. Мындай мазмундагы эмгектерге ак. А.С.Самойлович менен ак. В.А.Гордлевскийдин түрк тили боюнча жазылган грамматикаларын да киргизүүгө болот [Самойлович 1925: 33; Гордлевский 1928: 79-87]. Маселен, А.С.Самойловичтин грамматикасында [Самойлович 1925: 108] “частицы” (кырг.: бөлүкчөлөр – К.А.) деген аталыштын астында жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөрдөн тышкары, жаңылыш түрдө кээ бир тактоочтор, сырдык сөздөр киргизилип, жардамчы атоочтор өз алдынча атооч сөз катары каралган. Ал эми ак. В.А.Гордлевский болсо огуз группасына кирген тилдерди иликтөөдө бөлүкчөлөргө көптөгөн жандоочторду киргизип жиберген, ошондой эле жардамчы атоочторду жандоочтордун тутумунда жандооч-атоочтор (последологи-имена) деген аталыш менен караган [Гордлевский 1928: 79-87].

Кызматчы сөздөрдүн ошол мезгилдерде жогоркудай ар түрдүү ирээтсиз сыпатталып берилиши, алардын али өзүнчө лексика-грамматикалык категория катары калыптана электигин билдирүү менен, мурдагы грамматикалардан бери орун алып келаткан проблема экенин айгинелеп турган.

Түрк тилдерин практикалык жактан үйрөнүү зарылчылыгы биздин мурдагы учу-кыйырсыз өлкөбүздө өзгөчө 1930-жылдардан тарта күчөй баштаны - тарыхтан маалым. Бул мезгилдерде котормонун зарылчылыгы арбып, мааниси өсөт. Ошондуктан бул периодго чейин илимий жактан толук маанүү сөздөрдүн тобуна гана басым жасалып, алар кандайдыр бир деңгээлде иликтөөгө алынып

келген болсо, котормонун өрчүп-өнүгүшүнө, айрым түрк тилдерин практикалык жактан үйрөнүү зарылчылыгынын жаралышына байланыштуу кызматчы сөздөрдү да илимий жактан атайын иликтөө мүмкүнчүлүгү пайда болуп, бул проблема колго алына баштаган. Ошондо Н.К.Дмитриев алгачкылардан болуп жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосундагы айырмачылыктарды ажыратып берүү максатында көлөмдүү макала жарыялап [Дмитриев 1937: 129-145], анда негизги басымды жардамчы атоочторго койгону менен, жандоочтор тууралуу да бир катар туура илимий маалыматтарды берет. Ал жандоочторду орус тилинин предлогдоруна дал келген, морфологиялык жактан бир гана формада болгон, чыгыш теги боюнча этиш, азыраак атооч сөздөрдөн пайда болгон сөздөрдүн тобу катары далилдүү сыпаттаган [Дмитриев 1937: 132]. Жандоочторго мындан тышкары Н.К.Дмитриевдин кумук менен башкыр тилдери боюнча бир аз кийинчерээк чыккан грамматикаларында да ар тараптуу жана терең анализдер берилет [Дмитриев 1940: 52-53; 88-90; Дмитриев 1948: 49-50; 120-127]. Маселен, автордун “Грамматика башкирского языка” аттуу эмгегинде жандоочтордун беш негизги өзгөчөлүгү саналып берилет: 1. Жандоочтор толук маанилүү семантикага ээ эмес, сөздөр арасындагы грамматикалык мамилелер билдирүү үчүн колдонулат. 2. Контексттен тышкары колдонулбайт. 3. Басымга ээ эмес. 4. Өзүнүн стандарттуу тыбыштык составы бар. 5. Морфологиялык жактан өзгөрүлбөйт [Дмитриев 1948: 50]. Ал жардамчы атоочторду жандоочторго аралаштырып кароо – накта катачылык деп “Родной и русский языки в национальной школе” [-М, 1953: 64] аттуу эмгегинде билдирген. Н.К.Дмитриев эмгектеринде жандоочторду

синтаксистик принциптин негизинде классификациялаган. Ошентип, белгилүү түрколог Н.К.Дмитриев (жогоруда да учкай белгилегендей) түркологиядагы ошол учурдагы абалды эске алып, талаш маселелердин бири болгон жандоочтор менен жардамчы атоочтор бир эле лексика-грамматикалык категориябы же ар бири өз алдынчалыкка ээ болгон тилдик бирдиктерби деген суроого илимий аргументтер аркылуу жандоочтор менен жардамчы атоочтор эки башка тилдик бирдиктер экенин ийгиликтүү далилдеп берет. Ушул убактан тарта жандоочторго тиешелүү болгон илимдеги маалыматтар тактала баштап, аларга берилген аныктамалар да кыйла туура жолго коюлат. Н.К.Дмитриев жандоочторду предметтер (нерселер) арасындагы мамилени туюндуруп, кайсы бир жөндөмөдөгү атооч (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч) сөздөрдү жана этиштин туунду формаларын башкарып турган өзгөрүлбөс сөз түркүмү деп сыпаттайт [Дмитриев 1937: 129-145; 1940 88; 183].

Ал эми бөлүкчөлөр окумуштуу Н.К. Дмитриевдин пикиринде сөз менен мүчөнүн аралыгындагы тилдик элементтер катары эсептелген, ошондуктан аларды өз алдынчалыгы бар сөздөрдүн катарына кошууга болбойт, себеби алар материалдык мааниге да, бирдиктүү тыбыштык составга да эмес деп эсептеген [Дмитриев 1948: 129-130]. Бөлүкчөлөрдүн табиятын ошол мезгилдерде ушундай түшүнүү аларды өз алдынча сөз түркүмү катары таанууга негиз бере алган эмес. Себеби кандай гана сөз түркүмү болбосун, алар ар түркүн мүчөлөрдүн эмес, сөздөрдүн лексика-грамматикалык тобу экени кызматчы сөз түркүмдөрү менен алектенип келаткан атактуу түркологдор белгилешет. Тилекке каршы, жогорудагыдай болуп, мурдагы эмгектердин басымдуу бөлүгүндө бөлүкчөлөр катары

бир катар мүчөлөр сыпатталып берилген. Ошондуктан бөлүкчөлөр маселесине келгенде Н.К.Дмитриев сыяктуу бир топ иликтөөчүлөр, анын ичинде Л.А.Покровская да бөлүкчөлөрдү сөз деп эсептебестен, сөз менен аффикстердин ортосундагы элементтер катары карайт. Бирок Л.А.Покровская булардын тутумуна өз алдынча колдонулган сөздөрдү да киргизип жиберүү менен, алардын баарын жалпы жонунан сөз түркүмү деп атайт [Покровская 1964: 283]. Тил илиминдеги ушундай чаржайыттуулуктар аффикстер менен кызматчы сөздөрдүн ортосундагы айырмачылыктарды дааналап ажыратып, чектеп чыгууну жана бирдиктүү принципти иштеп чыгууну талап кылган. Түркологиядагы мындай аныкталып такталбаган абал жеке бөлүкчөлөргө же жандоочторго эле эмес, жалпы эле кызматчы сөздөргө тиешелүү болгон. Ошондуктан алардын категориалдык мүнөздөмөсүн теориялык жактан ар тараптуу иликтөөнүн негизинде унификациялоо талап кылынган. Мындай иштердин аткарылышына бирок дагы кыйлалаган убакыттар талап кылынган. Ошентип, алгачкылардан болуп түркологияда кызматчы сөздөрдү системалуу баяндап жазуу жана классификациялоо иштери якут окумуштуусу Л.Н.Харитоновдун калемине туура келген [Харитонов 1943: 72-81; Харитонов 1947: 272-278]. Анын эмгектеринде сөздөр үч чоң топко бөлүнгөн: атооч сөздөрдүн тобу, этиш жана өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобу деп. Өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобу азыркы түшүнүктөгү кызматчы сөздөрдү туюндуруп, маанисине жана функциясына карата “бөлүкчөлөр” деген аталыш менен берилген. Бул топ өз ичине модалдык сөздөрдү, жандоочторду, бөлүкчөлөрдү, айрым тактоочторду, чакчыл этиштерди камтыган.

Семантикалык жактан бир топко бөлүнгөн. Анын аныктамасы боюнча "Тыякчылар" тобуна биротоло толук мааниге ээ болбогон, башка бир сөздүн же сөздүн бир топко мааниге сымалдуу маанисин толуктоо же аныктоо үчүн кызылган аныктамалар колдонулган сөздөр киргизилген. Ошонун, бул топто тактоону талап кылган маселелер да арбын болгон. Маселен, жандоочтор "Тыякчылар" деген аныктамата туура келет деп, он чакты жандоочту кызылган. Жандоочторду бөлүкчөлөргө бөлүү боюнча кээ бир аныктамалар менен түшүндүргөн. Айрыкча тыякчылар тобуна болсо ал модальдык сөздөрдү киргизген. Мындан тышкары Л.Н.Харитонов "Тыякчылар" деген аныктаманы берген жандоочтордун арасындагы айырмасы алардын өз алдынча маанилүүлүгү жана кызылган экендигин билдирет [Харитонов 1943: 72-73].

Жыйынтыктап айтканда, Л.Н.Харитоновдун аталган жандоочтордо бир катар кемчиликтер орун алса да, кызылган сөздөрдү системалык түрдө чагылдырган аныктамасын түзүүдөгү илимий иштер экендиги эске алынып, илимийдер тарабынан жогору бааланган.

Кызматчы сөздөр маселеси ошондой эле Н.П.Дыренкованын ойрот, мот, хакас тилдери боюнча кызылган грамматикаларында да орун алган жана ал илимдерде бир кыйла жакшы деңгээлде ишке ашкан [Дыренкова 1949: 113-115; 215-221; Дыренкова 1941: 232-243; Дыренкова 1948: 117-121]. Ошондой болсо да, бул илимдерде айрым тактоону талап кылган маселелер бар. Аларга, кызматчы сөздөрлүгү ичинен жандоочторго киргизилген кызылган мүчөлөрдү (аффикстерди) киргизүү, аларды "жандооч-аффикстер" деп атаган.

Мындан сырткары жандоочторду ички өзгөчөлүктөрүнө карата "жандооч-тактоочтор" ("последологи-наречия"), "салыштырма сөздөр-жандоочтор" ("сравнительные слова-последологи"), "кызматчы сөздөр-жандоочтор" ("служебные слова-последологи") деп классификациялайт. Жалпы жонунан ошол мезгилдеги грамматиканын талабынан алып караганда, кызматчы сөздөрдүн ички өзгөчөлүктөрү жөнүндө грамматикаларда көптөгөн алгылыктуу маалыматтар камтылып, алар кыйла кеңири сыпатталып берилген.

Н.П.Дыренкова жандоочторго төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: өз алдынча мааниге ээ эмес сөз-аффикстер жандоочтор деп аталат, алар аффикстер сыяктуу атооч сөздөр менен айкашып, түрдүү мейкиндик мамилелерди билдирип, атооч сөздөрдөн кийин орун алат,- деп билдирет [Дыренкова 1940: 215]. Бул мүнөздөмөсү аркылуу барыш жөндөмөсүнүн аффикстери кээде жандоочтор сыяктуу мейкиндик мамилени грамматикалык жактан туюндуруп калса, аларды да Н.П.Дыренкова жандоочтор катары кабыл алганын кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча адис-окумуштуу Ф.Р.Зейналов белгилейт [Зейналов 1966: 30]. Мындай учурда жандоочтордун бардык ньюанстык маанилери жөндөмө мүчөлөрү аркылуу туюндурула бербейт, анын үстүнө мүчөлөрдөн айырмаланып жандоочтор тыбыштык жактан туруктуу болот деп билдирет Ф.Р.Зейналов.

Кызматчы сөздөр (анын ичинде жандоочтор) белгилүү түрколог А.Н.Кононовдун түрк жана өзбек тилдери боюнча эмгектеринде да кеңири жана ар тараптуу берилген [Кононов 1948: 30-31; Кононов 1951: 43; Кононов 1956: 312-345]. Ал "Грамматика узбекского языка"

[Кононов 1948: 30-31] атуу эмгегинде жандоочтор менен жардамчы атоочтор бөлүгө Н.К.Дмитриевдин жаңы көз карашын жана аларды тээ мурдагы грамматикаларда бирге карабастан, өз-өзүнчө лексика-грамматикалык категория катары дифференциациялап берүүнүн негизин жандооч менен жардамчы атоочтордун ар биринин өз ачылышын туюндурган негизги грамматикалык сыпаттар берүү менен, тиешелүү грамматикалык берген [Кононов 1948: 54]. Автор бул эмгегинде Н.К.Дмитриев сыятуу жандооч жана жардамчы атоочтордун жана терминдер колдонгон. Ал жандоочторду алар тилинде келаткан факты-материалдарды терең изилдөөнүн натыйжасында жөндөмөлөрдү башкаруу категорияларына карата атооч, барыш, чыгыш жөндөмөлөр менен айкалыш келүүчү жандоочтор деп, сүйлөм ичинде берген грамматикасына карата комитативдик, негиздик, дейишадиктик, финитивдик, компаративдик, максаттык, объекттик, инструменталдык, модальдык ж.б. деп 10 толук ажыратып изилдеткен [Кононов 1948: 78]. Бул эмгекте окумуштуу айрым жандоочтордун этимологиясын ачып берүү менен бирге, аларды нака (чыныгы), ошондой эле атоочтун жаңы тиликтен пайда болгон жандоочтор деп да классификациялаган. Бирок А.Н.Кононов кийинки эмгектеринде ["Послелогии в современном узбекском языке", 1951; "Грамматика современного турецкого литературного языка", 1956] жардамчы атоочторду кайра жандоочторго коюуну кароону туура көрүп, аларды "жандооч-жандоочтор" ("послелогии-имена") деп атап, чыныгы жандоочтук мааниде келген сөздөрдү "жандооч-бөлүкчөлөр" ("послелогии-частицы") деп атоону туура табат. Биздин жана авторубуздун, окумуштуунун бул маселе боюнча эмгекти көз карашын өзгөртүп жибергиши

жандоочтун да, жардамчы атоочтун да орусчага которгондо предлог менен берилип калышына байланыштуу болуу керек. Себеби мындай көз караш орус тилинин таасиринен улам түркологияда мурда да кезигип келген. Ошондой болсо да, бул эмгектерде жандооч менен жардамчы атоочтор сүйлөм ичинде грамматикалык мамиле-катыштарды билдирген кызматчылык милдет аткарган сөздөрдүн тобу катары терең жана кеңири сыпатталып берилгенин белгилеп коюу туура. Бирок окумуштуунун [Кононов 1956: 345] бөлүкчөлөр менен модальдык сөздөрдү бириктирип, "бөлүкчөлөр" деген бир термин менен атап, аларды ичинен гана бөлүп коюу жетиштүү деген ою натуюра экенин бул багыт боюнча илимдин акыркы жетишкендиктери далилдеп койду. Ошондуктан мезгилинде ак. В.В.Виноградов азыркы орус тилинин грамматикасында карама-каршылыктар, ар түрдүү пикир келишпестиктер башка илимдерге салыштырмалуу арбын деп тил илиминде ушул сыяктуу бир катар көз караштын калыптана албай келатканы жөнүндө билдирген [Виноградов 1972: 9].

Кызматчы сөздөр түрк тилдериндеги ар бир грамматиканын ичинде каралат. Биз казактын белгилүү окумуштуусу М.Б.Балакаевдин катышуусу менен аткарылган казак тилинин грамматикаларына назар салсак, ал грамматикалардын жазылган мезгилдерине байланыштуу бул проблема боюнча түркологиядагы ийгиликтер менен катачылыктар орун алганын көрө алабыз [Караңыз: Балакаев. Казак тили грамматикасынын кейбір маселелери. – Алма-Ата, 1941: 32; Қазіргі қазақ тілі. Редакт.: М.Балакаев, А.Искаков. -Алма-Ата, 1954: 350-354; Сауранбаев Н.Т. Казахский язык. Для педучилищ. –Алма-Ата, 1953].

М.Балакаев өзүнүн алгачкы эмгектеринин биринде [Балакаев 1941] бөлүкчөлөр (каз.: демеуліктер) деген түшүнүккө жандоочторду, жардамчы атоочторду, бөлүкчөлөрдү, сырдык сөздөрдү кийирген. Өзгөчө жандоочтор менен жардамчы атоочтор ирээтсиз “бөлүкчөлөр” деген аталыштын астында берилген: Маселен, “көлемдик демеуліктер” деген топко **иши, жаны, асты, үсті, аузы** сыяктуу жардамчы атоочтор киргизилген; “мезгил-мекендик” деген топко **дейин, соң, сайын, кейин** сыяктуу жандоочтор киргизилген; “себеп-максаттык” аттуу топко **үшін, туралы** сыяктуу жандоочтор киргизилген [Балакаев 1941: 18]. “Жардамчы атоочтордун тарыхынан” деген бөлүмдө [Балакаев 1941: 3-9] жандоочтор менен жардамчы атоочтордун келип чыгышы жөнүндө маалымат берген. Ошондой эле бул топтогу сөздөрдүн басымдуу бөлүгү адамдын дене бөлүктөрүн билдирген сөздөр дейт да **касы, ішінде, жакында** (кырг.: кашы, ичинде, жагында – К.А.) деген жардамчы атоочтор менен бирге **аркалы, басқа, бурын** (кырг.: аркылуу, башка, мурун – К.А.) деген жандоочторду ушул жерде чогуу карайт. М.Балакаевдин кийинки эмгектеринде жандоочтор терең жана толугураак берилген [Балакаев 1954: 350-354]. Автор жандоочторго жалпы мүнөздөмөнү туура берген. Жандоочтордун жардамчы атоочтордон айырмачылыктарын так ачып берүү менен, жандоочтордун функциясы жөндөмө мүчөлөрүнө жакын экенин да туура белгилеген. М.Балакаев жандоочторду синтаксистик белгилери боюнча классификациялаган.

Көрүнүктүү түркологдордун бири Н.А.Баскаков грамматиканын бир катар маселелерин чечүүдө жаңычылдыгы жана тереңдиги менен айырмаланганы илимде белгилүү. Бирок ал өзүнүн таанымал эмгегинде

жандоочтордун тутумунда жардамчы атоочторду кароону туура деп эсептеген [Баскаков 1952: 483]. Ал жардамчы атоочторду жандоочтордон жасалма түрдө бөлүп чыгарылган сөздөрдүн тобу катары эсептеген, ошондуктан жардамчы атоочторду сүйлөмдөгү мааниси жана функциясы боюнча кадимки эле жандоочтор деп билдирген [Баскаков 1952. Ч. II: 475]. Н.А.Баскаков жандоочторду сүйлөм мүчөлөрүнүн арасындагы аныктоочтук жана эң негизгиси объектилик-предикативдик синтаксистик мамилелерди билдирген кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири деп эсептейт [Баскаков 1952. Ч. II: 482]. Ал жандоочтордун сүйлөмдөгү милдети жөндөмө мүчөлөрүнүн милдетиндей эле дейт, болгону алар сырткы формасы боюнча гана айырмаланат деген. Окумуштуу жандоочтордун толук маанилүү сөз түркүмдөрүнөн келип чыкканын эске алуу менен, аларды “собственно послелогии” (кырг.: нака жандоочтор) жана “послелогии – изолированные формы знаменательных частей речи” (кырг.: маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн обочолонуу аркылуу пайда болгон жандоочтор) деп классификациялап, аларды да ичинен майда бөлүктөргө ажыраткан. Мааниси жактан жандоочтор деп эсептеген сөздөрдү Н.А.Баскаков ич ара тогуз топко бөлүп караган [Баскаков 1952. Ч. II: 483-513]. Бирок окумуштуу, жогоруда белгилегендей, собственно послелогии (нака жандоочтор) тобуна чын эле азыркы түшүнүктөгү **менен, ушын** (кырг.: менен, үчүн), **сонъ** (кырг.: соң), **кейин** (кырг.: кийин), **дейин, шейин** (кырг.: чейин) ж.б. өңдүү бир катар нака жандоочторду кийирген. Ал эми послелогии – изолированные формы знаменательных частей речи аттуу экинчи топко азыркы түшүнүктөгү **башка, өзгө, ары, бери, мурун** сыяктуу көптөгөн

функционалдык жандоочторду, алардан тышкары **асты, үстү, аркасы, ичи** ж.б. өндүү жардамчы атоочторду аңсезимдүү түрдө эле киргизген. Ал жандоочтор атооч сөздөр менен айкашып келүү аркылуу лексикалык биримдикти түзөрүн белгилеген. Ошондой эле реалдуу маанини алып жүргөн сөз препозициялык компонент болуп келген негизги сөз экенин, формалдык элементтерди алып жүргөн сөз постпозициялык компонент болуп келген жандооч экенин белгилейт [Баскаков 1952. Ч. II: 485]. Жандоочтордун заттык мааниге өтүп кетүү жөндөмдүүлүгү да автордун эмгегинде эскерилет.

Түркологияда жандоочтор менен жардамчы атоочтор маселеси биротоло чечилип бүтпөстөн, кайра эле карама-каршылыктуу жазылган илимий эмгектер орун ала бергендиктен, казак илимпозу В.А.Исенгалиева бул проблемага илимий диссертациянын деңгээлинде иликтеп чекит коюуну чечет. Ошентип, ал “Служебные имена и послелого в казахском языке” аттуу илимий эмгекти жаратат. Бул иште автор алгач жардамчы атоочтор жөнүндө сөз кылып, аларды вертикалдык пландагы жардамчы атоочтор жана горизонталдык пландагы жардамчы атоочтор деп бөлүп, ар бир жардамчы атоочтун сүйлөмдөгү милдетин, семантикасын, өзүнүн астындагы сөз менен изафеттик айкашты түзөрүн, кээде алар өзүнөн кийин жандоочту да кабыл аларын (үй) **жагына карай, ортасына дейин** сыяктуу мисалдар менен далилдейт. Ал эми жандоочторду алгач чыгыш тегине карай нака жандоочтор, атооч сөз түркүмдөрүнөн пайда болгон жандоочтор жана этиш сөз түркүмүнөн пайда болгон жандоочтор деп классификациялап, андан кийин алардын жөндөмөлөр менен айкашуусуна карай ар бир жандоочтун сүйлөм ичиндеги сөздөр менен синтаксистик карым-

катышын, семантикасын ж.б. өзгөчөлүктөрүн ичинен майдалап анализдеп чыгат. Ошондой эле иште жардамчы атооч менен жандоочтун аралыгындагы сөздөр тууралуу да маалымат берилет. Эмгектин корутунду бөлүгүндө жандоочтор менен жардамчы атоочтордун негизги өзгөчөлүктөрү кыскача баяндалып берилет. Дегеле жардамчы атооч менен жандоочтор бири-биринен айырмаланып турган категориялар экендиги мазмунда берилген аталыштар да күбөлөндүрүп турат [Исенгалиева 1957: 85].

Түркологияда жандоочтор менен жардамчы атоочторду бири-биринен таптак ажыраткан айрым бир илимий иштер аткарылганы менен, дагы деле эски стереотип боюнча бул багытта биротоло жөнгө салынбаган эмгектер бар экенин В.М.Насилов, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулардын эмгектериндеги маалыматтар айгинелейт. Маселен, В.М.Насилов **асра** “вниз”, **ич** “среди”, “внутри”, **ичрэ** “внутри”, “в” сыяктуу жардамчы атоочторду (булар кыргыз тилинде да **асты, ичи, ичинде** деген жардамчы атоочтор – К.А.) жандоочтор катары сыпаттаган [Насилов 1963: 94; Баскаков 1952: 482]. Ал эми А.М.Щербак болсо : “М.Оразов не относит служебные имена к послелогам, а выделяет их как особый лексико-грамматический подразряд существительных”,- деп туура белгилеп келип эле **баш, ич, каш, кабак, ооз, кол, жон, көз, көкүрөк, киндик** сыяктуу (түрк тилдеринде түрдүү тыбыштык варианттарда кезиккен) зат атоочтордон пайда болгон түрк тилдериндеги көптөгөн жардамчы атоочторду жандооч катары сыпаттаган [Караңыз: Щербак 1987: 54; 51-92]. Ошондой болсо да А.М.Щербак кызматчы сөздөр

маселесине олуттуу көңүл буруп, алардын көптөгөн түрк тилдериндеги милдетин терең ачып берүүгө аракет кылат. Окумуштуунун жандоочтор боюнча изилдөөсүнө токтоло турган болсок, ал алгач жандоочторго жалпы маалымат берип, андан соң атооч сөз түркүмдөрүнөн, этиш сөз түркүмүнөн келип чыккан жандоочтордун ар биринин чыгыш этимологиясын, кайсы түрк тилдеринде кандай семантиканы туюнтуу үчүн колдонулуп келатканын, түрк тилдеринде кандай тыбыштык айырмачылык менен кезигерин, ал айырмачылыктардын келип чыгышын ж.б. жактарын терең анализге алган [Щербак 1987: 51-92].

Жандоочтор боюнча жогоркудай чаташууларга белгилүү окумуштуу Э.Р.Тенишев тарабынан да жол берилгенин көрөбүз. Ал жандоочторду послелог-имена (кырг.: жандооч-атоочтор) жана послелог-частицы (кырг.: жандооч-бөлүкчөлөр) деп бөлүштүрүүнү туура көрөт. Биринчи топко жалаң жардамчы атоочтор киргизилсе, экинчи топко азыраак сандагы жандоочтор киргизилген [Тенишев 1976: 188-193].

Б.А.Серебренников менен Н.З.Гаджиева тарабынан биргелешип иштелген грамматикада болсо [1986: 242-246] дагы бир өзүнчө өзгөчөлөнгөн бөлүнүшкө дуушар болобуз. Анткени “послелог” (жандоочтор) деген жалпы аталышты бул окумуштуулар “собственно послелог” (кырг.: нака жандоочтор) жана “служебные слова” (кырг.: кызматчы сөздөр) деп бөлүүнү туура көрүшөт. Биринчи топко (түрк тилдериндеги варианттары менен) **аркылуу, башка, бери сыяктуу** азыркы түшүнүктөгү саналуу жандоочтор киргизилсе, экинчи топко **алды, ара, арка, арт, ич, жан сыяктуу** жардамчы атоочтор киргизилген.

Ошентип, жандоочтордун тутумунда жандоочко тиешеси жок болгон тилдик бирдиктердин кошулуп

каралышы узак мезгилдерге чейин түрдүү оош-кыйыштары менен созулуп келген. Ошондуктан жандоочтор азыркы турпатындагыдай статуска ээ болуу үчүн дагы жаңы-жаңы илимий изилдөөлөр талап кылынган.

Мындай жаңы багыттагы терең илимий иликтөөлөрдүн башатында якут окумуштуусу Н.Е.Петровдун эмгеги турат. Анын кандидаттык диссертациясы “Служебные имена и послелог в якутском языке” деп аталып, жалпы көлөмү 604 бетти түзөт. Мунун ичинен жандоочко арналган бөлүгү 348 беттен турат. Биздин пикирибизче, түркологиянын тарыхында кандидаттык ишке, анын ичинде жандоочторго ушунча көлөмдүү эмгек арналганы ушул окумуштууга гана тиешелүү болсо керек. Анын калеминен дагы бөлүкчөгө (Частицы в якутском языке. –Якутск, 1978. 298 с.), модалдык сөздөргө (Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке. –Новосибирск: 1999. 287 с.). арналган көлөмдүү эмгектер да жаралган. Ал эми жогорудагы аталган эмгектин жандоочко арналган бөлүгүндө биринчи кезекте жандоочторго аныктама, ошондой эле аларга лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жактан жалпы мүнөздөмө берилген. Окумуштуу өзү белгилегендей, орус тилиндеги предлогдор менен якут тилиндеги жандоочторго жалпы салыштыруулар да жүргүзүлгөн. Андан кийин жандоочторго генетикалык белгилери боюнча төрт чоң топко бөлүнгөн терең жана кылдат анализ-сыпаттамалар жүргүзүлөт. 1-топто 25 нака жандоочтор, 2-топто 10дон ашык этиштен келип чыккан жандоочтор, 3-топто 20дан ашык тактоочтон келип чыккан жандоочтор, 4-топто 90го жакын атооч сөз түркүмдөрүнөн келип чыккан жандоочтор изилденген. Ошентип, жалпы

жонунан 150дөн ашык жандоочтор изилденген. Эмгекте жандоочтордун этимологиясын аныктоого олуттуу көңүл бурулган. Иштин акырында жандоочтор боюнча төмөнкүдөй так, таамай жыйынтык чыгарылат. Маанисинин чыпчыргасын коротпой толук жеткириш үчүн аны оригиналында берели: “В якутском языке послелогии представляют собою в основном неизменяемые служебные слова, употребляемые для выражения пространственных, временных, сравнительных, причинных, целевых, объектных и других отношений между предметами, между действием и предметом, т.е., синтаксические отношения подчинения между членами предложения или между частями сложноподчиненного предложения”. [Караңыз: Петров 1962: 239-569; Петров 1963: 1-17].

Кызматчы сөздөргө атайын арналып 1966-жылы жазылган экинчи бир эмгек – бул Ф.Р.Зейналовдун “Служебные части речи в современных тюркских языках. (На материале огузских языков)” аттуу докторлук диссертациясы. Бул илимий эмгек азербайжан, түркмөн, түрк, гагауз тилдериндеги кызматчы сөз түркүмдөрүнө арналып иштелген. Мында түрколог-окумуштуу түрк тилдеринин огуз тобундагы кызматчы сөз түркүмдөрүн төмөнкүдөй үч топко бөлүп кароону туура көрөт. 1. Послелогии и служебные имена (кырг.: жандоочтор жана жардамчы атоочтор). 2. Союзы и союзные слова (кырг.: байламталар жана байланыштыргыч сөздөр). 3. Частицы и модальные слова (кырг.: бөлүкчөлөр жана модалдык сөздөр). Кызматчы сөз түркүмдөрүн минтип өзгөчөлөнтүп жуп-жупка бөлүп берүүсүнүн себебин Ф.Р.Зейналов төмөнкүдөй түшүндүрөт: Жандоочтук функцияны алып жүргөн жардамчы атоочторду, байламталык функцияны алып жүргөн байланыштыргыч сөздөрдү, ошондой эле

сөздөргө жана сүйлөмдөргө кошумча оттенкалык маани берген бөлүкчөлүк функцияны алып жүргөн модалдык сөздөрдү, биздин пикирибизче, өзгөчө сөз түркүмү деп атоого болбойт. Мындай топтогу лексикалык бирдиктерди кайсы сөздөрдүн функциясын аткарган болсо, ошол сөздөрдүн жардамчы разряддары катары мүнөздөп, бирге караган адилеттүү болот,- дейт. Ушундай көз караштан улам окумуштуу жандоочтор менен жардамчы атоочторду биргеликте, байламталар менен байланыштыргыч сөздөрдү өзүнчө чогуу, бөлүкчөлөр менен модалдык сөздөрдү өзүнчө биргеликте иликтейт. Ошентип, азыркы түрк тилдериндеги жандоочтор менен жардамчы атоочтордун спецификалык өзгөчөлүктөрү бул главада бир канча разделдерге, подразделдерге жана параграфтарга бөлүнүп иликтенет. Аларда жандоочтордун түрк тилдериндеги грамматикалык түзүлүшүндөгү азыркы учурдагы орду, нака жандоочтор, ошондой эле башка сөз түркүмдөрүнөн обочолонуунун натыйжасында пайда болгон жандоочтор тыкыр анализге алынат. Дагы бир өзүнчө разделе жандоочтор менен жардамчы атоочтордун ортосундагы карым-катыш маселеси коюлуп чечилет. Кеңири иллюстративдик материалдын негизинде алардын ортосундагы жалпылыктар жана айырмалуу өзгөчөлүктөрү каралат. Акырында жандоочтор менен биргелешип синтаксистик функцияны аткарган жардамчы атоочтор салыштырма планда кеңири анализге алынат. Жандоочтор атоочтор арасындагы же атооч менен этиштер ортосундагы түрдүү синтаксистик мамилелерди билдирген жардамчы категория болгондуктан, булар жана ошондой эле жардамчы атоочтор толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн мазмунунун толукталышына, байышына өбөлгө түзөт деп

билдирет түрколог-окумуштуу [Зейналов 1966: 29].

Азербайжан окумуштуусу А.Дж. Шукюров 1986-жылы өз тилиндеги кызматчы сөз түркүмдөрүн диахрондук пландан иликтөө максатында “Фономорфологическое развитие и семантика служебных частей речи в староазербайджанском языке” аттуу 366 бет көлөмүндөгү докторлук диссертация жазат. Ал азербайжандын тарыхый грамматикасында кызматчы сөз түркүмдөрүнүн фономорфологиялык жана семантикалык өнүгүшүнүн калыптануу маселесин ачып берүүдө алгач жандоочторго, андан соң бөлүкчөлөр менен байламталарга терең токтолот. Эмгек жазма эстеликтердин жана диалектилердин материалдарын башка түрк тилдери менен салыштыруунун негизинде аткарылган. А.Дж. Шукюров тарабынан көөнө жазма эстеликтердин негизинде кызматчы сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык функцияларынын өнүгүш тарыхы эле эмес, алардын семантикасынын өнүгүш процесси да терең иликтөөгө, ошондой эле айрым кызматчы сөздөрдүн (анын ичинде жандоочтордун) этимологиясы илимий негизде аныкталууга жетишилет. Бул эмгектеги жандоочтордун изилдениши жөнүндө тереңирээк сөз кыла турган болсок, окумуштуу эски азербайжан тилинде кезиккен ар бир жандоочту өтө кылдат иликтегендигин көрүүгө болот. Антип айтканыбыздын себеби, ал бир эле мезгилде жандоочторду түрдүү классификация боюнча анализге алууга аракет кылган. Тактап айтканда, автор жандоочтору чыгыш тегин боюнча *первообразные послелог* (кырг.: баштапкы жандоочтор), *имена-послелог* (кырг.: атооч-жандоочтор), *служебные слова, занимающие промежуточное положение между именем и послелогом* (кырг.: атооч сөздөр менен жандоочтордун ортосундагы кызматчы сөздөр) деп бөлүштүргөн.

Бирок “атооч-жандоочтор” деген топко **сонра, башга, өзкө** (кырг.: *соң, башка өзгө*) деген нукура жандоочтордон тышкары, **алтында, алтына, үстүнө, үтүндөн** (кырг.: *алдында, алдына, үстүнө, үстүнөн*) сыяктуу жардамчы атоочтор кошулуп берилип калган. Ал эми үчүнчү топко бир жөндөмө формасында гана сенек түрдө келген, биротоло өз алдынча сөздөрдүн тобу болуп обочолонуп бүтө элек деп эсептелген **ичрә, угруна/угрунда, үзрә, йолунда** сөздөрү киргизилген. Аталган үч топтун ичинен негизги көңүл биринчи топко бөлүнүп, натыйжада бул топ кыйла терең жана кенен иликтенген. Анын дагы бир себеби бул топтогулар калган эки топко караганда сан жагынан да, тилде колдонулуш жыштыгы жагынан да арбын болгон. Аларга илимпоз **бирле, биле, билен, бирлен** деген тыбыштык турпаттардагы жандоочторду (кырг.: *менен*), **ичүн, чун, чүн** (кырг.: *үчүн*), **дэг, дэк, дек, тек, тэк, дэкин, тэкин, декин, дэгин** жандоочторун (кырг.: *чейин, дейре*) ж.б. дагы бир катар жандоочторду киргизип, анализге алган. Бирок саналып өткөн жандоочтор эски азербайжан тилинде гана эмес, байыркы жазма эстеликтерден бери бүгүнкү күнгө чейин азыркы бардык түрк тилдеринде бирдей активдүү кезиккен жандоочтор экени түркологиянын тарыхында белгилүү.

А.Дж. Шукюров ошол эле мезгилде жандоочторду семантикасына карата да, ошондой эле жөндөмөлөр менен айкашып келүүсүнө карата да параллель эле классификациялап иликтеген.

Окумуштуу кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча мындай тарыхый пландагы илимий иш жалпы түркологиялык мааниге да ээ экенин баса белгилейт. [Караңыз: Шукюров 1986а; Шукюров 1986б].

А.Дж. Шукюровдун эмгеги кызматчы сөздөрдүн көөнө замандардагы калыптанышы менен өнүгүшү тууралуу болсо, андан айырмаланып Х.В. Султанбаеванын “Служебные слова в системе частей речи башкирского языка” аттуу докторлук диссертациясы [-Уфа, 2008. -351 с.] кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бүгүнкү абалы, жетишкендиги жагдайында башкыр тилинин материалында иликтөөгө арналган. Ошондуктан автор алгач азыркы тил илиминдеги кызматчы сөз түркүмдөр маселесинин башын ачып алууну көздөйт. Аны үчүн ал алгач жалпы эле сөз түркүмдөрүнүн классификацияланыш маселесине, кызматчы сөз түркүмдөрүнүн келип чыгышы жана алардын жасалуу ыктары сыяктуу маселелерге токтолот. Ал эми жандоочторду функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча сыпаттап иликтөө үчүн жандоочтордун жөндөмөлөр менен айкашып келүү классификациясы боюнча иш алып барат. Жандоочторду иликтөөнүн бул түрүн тандап алган себебин изилдөөчү кызматчы сөз түркүмдөрүн анализдөөдө синтаксистик критерий негизги ролду ойнойт деп эсептегендиги менен түшүндүрөт [Султанбаева 2008: 31-32]. Автордун мындай пикирине кошулууга болот. Себеби кызматчы сөз түркүмдөрүнүн маани-маңызы, функциясы сүйлөм конструкциясында ачыкталат, такталат.

Түркологияда кызматчы сөз түркүмдөрүнө арналып жазылган соңку эмгектердин катарына казак илимпозу К.К.Молгаждаровдун “Түк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде)” аттуу докторлук диссертациясын киргизүүгө болот. Бул илимий иштин башка эмгектерден өзгөчөлүгү, кызматчы сөз түркүмдөрү болуп эсептелген жандооч, бөлүкчө, байлам-

талар жөнүндө гана иликтөө жүрбөстөн, жардамчылык милдет аткарган жардамчы этиштер, жардамчы атоочтор, модалдык сөздөр жөнүндө да изилдөө иштери жүрөт. Бир жагынан илимий иштин ушундай жагдайда аткарылышы кызматчы сөздөрдүн калган жардамчылык милдет аткарган сөздөрдөн айырмасы, ошондой эле булардын баарынын жалпылыктары эмнеде экендиги аныкталат. Бирок мындай иликтөөдөн кызматчы сөздөрдүн анализине ченелүү гана орун берилип, биз күткөндөй ийне-жибине чейинки терең талдоо берилбейт. Чынында эле, бул топтогу (т.а., жандооч, байламта, бөлүкчөлөргө) сөздөргө 35 бет көлөмүндөгү орун берилген. Анын ичинде жандоочторго 13 бет көлөмүндөгү гана орун ыйгарылган. Эгер жардамчы этиштердин, жардамчы атоочтордун, модалдык сөздөрдүн байыркы түрк рун жана орто кылымдардагы жазма эстеликтерде колдонулушу жана алардын азыркы казак тилиндегиге карата катышы тууралуу илимий анализ жүргүзүлгөн болсо, жандооч, байламта, бөлүкчөлөргө арналган “Кызматчы сөздөр тобунун көмөкчүлүк касиети” деген бөлүм ичинен “Кызматчы сөздөрдүн орто кылымдардагы жазмаларда колдонулушу жана өзгөчөлүктөрү” деп аталып, ичинен жандооч, байламта, бөлүкчөлөргө ажыратылып, ушул ички темасы айтып тургандай, бул бөлүм орто кылымдагы кызматчы сөздөрдү азыркы казак тилиндегиси менен салыштыруу менен чектелет. Башкача айтканда, жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдүн байыркы жазма эстеликтерде жолугушу, колдонулушу жөнүндө сөз жүрбөйт. Эгер байламталардын кызматчы сөз түркүмү катары калыптанышы тарыхтын кийинки доорлоруна тиешелүү болгон болсо, жандоочтор менен бөлүкчөлөрдүн кандайдыр бир тобу көөнө түрк рун жазмаларында

кезиккен. Алар тууралуу маалыматтар да берилсе, бул бөлүм дагы да толугураак, байыраак болмок. Ошондой болсо да кызматчы сөздөр жөнүндө салыштырма-тарыхый планда илимий негиздери бар бир кыйла баалуу маалыматтар берилген. Тактап айтканда, кызматчы сөздөрдүн орто кылымдагы жана азыркы түрк тилдериндеги колдонулушун салыштыруу аркылуу алардагы жалпылыктар менен айырмачылыктар аныкталган. Ошондой эле алардын лексика-грамматикалык белгилери өз-өзүнчө талданып, алардын жаңы варианттары, омоним, синонимдик катыштары такталган. Мындан тышкары кызматчы сөздөрдүн семантикасына, морфологиялык жана синтаксистик белгилерине тиешелүү маселелер аныкталып, алардын башка сөз топтору менен айкашуусу, тыбыштык шайкештиктери жана айрымдарынын этимологиясы тууралуу сөз болот. Бул бөлүмдө жандоочтордун орто кылымдарда жөндөмөлөр менен айкашып келүүлөрүнө байланыштуу, азыркы түрк тилдериндегиден айырмаланып бешке бөлүнүп жиктелери айтылат. Тактап айтканда, алар атооч жөндөмөсүн, илик, барыш, чыгыш жөндөмөлөрүн, ошондой эле көмөктөш деп аталган жөндөмөнү (ага автор **бирге/бирле** жандоочун киргизген) башкарган жандоочтор деп бөлүштүрүлгөн.

Ал эми кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча түркологиядагы атайын илимий иликтөөлөрдөгү жандоочторго берилген аныктамаларды жыйынтыктап келсек, анда: **жандоочтор** деп - негизги сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн лексикалык маанилеринин басаңдашынын, грамматикалык маанилеринин жогорулашынын натыйжасында пайда болуп, сүйлөмдө белгилүү бир жөндөмөдө турган атооч сөздөр менен, ошондой эле этиштин атоочтук, кыймыл атооч формалары менен айкалышып, аларды этиш же атооч

менен байланыштырган, тутумдашуучу сөздөрдүн грамматикалык ар кыл маанилерин жана карым-катышын билдирген, морфологиялык жактан өзгөрүлбөгөн, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албаган, ошондуктан сөз айкашынын толук кандуу түгөйү болуп келе албаган кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бир түрү аталат.

Биз жогорудагы илимий эмгектерден айырмаланган эки кандидаттык диссертация тууралуу да учкай маалымат берүүнү туура көрдүк. Анткени А.Т.Абдыкахаровдун, ошондой эле Ч.Ш.Рыскулованын диссертациялары - тектеш эмес тилдер арасындагы (т.а., англис менен кыргыз тилдериндеги) жандоочторго арналган илимий эмгектер.

А.Т.Абдыкахаровдун иши “Языковая номинация знаменательных и служебных слов (на материале имен существительных, прилагательных, послелогов и так называемых служебных имен английского и кыргызского языков)” деп аталып, анда толук маанилүү (зат атооч, сын атооч) сөздөр менен катар ономазиологиялык изилдөөнүн бир объектиси катары англис тилиндеги предлогдор менен анын эквиваленти болгон кыргыз тилиндеги жандоочторго илимий изилдөө жүргүзүү максатында тандалып алынган. Анткени чет тилди жеткиликтүү, эффективдүү окутуу үчүн, котормону да туура жолго коюу керек болгон. Ошон үчүн илимий негизде терең иликтөө толук маанилүү сөз түркүмдөрүнө гана эмес, кызматчы сөз түркүмдөрүнө да тиешелүү болгон. Башкача айтканда, кызматчы сөздөрдү изилдөө, биринчи кезекте, сүйлөм ичиндеги сөздөр арасындагы синтаксистик карым-катышты, мамилени туура жолго коюуга шарт түзөрү эске алынган. Ал эми семантикалык жактан туура, так түзүлгөн сүйлөмдөр салыштырылып жаткан тилдерди жеңил-желпи түшүнүүгө

жол ачары белгилүү болгон. Бирок А.Т.Абдыкахаров англис тилиндеги предлогдорду анын кыргыз тилиндеги эквиваленти менен салыштырып берүүдө дайыма эле бир кылка болуп сүйлөмдөр жандоочтор аркылуу которулуп берилбестен, жардамчы атоочтор аркылуу да которуларын баса белгилейт. Ушул жагдайдан улам изилдөөчү кыргыз тилиндеги эле эмес, дегеле түрк тилдериндеги жандоочтордун жана жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхына сүңгүп кирип, андагы кайчы пикирлер менен да таанышып, акырында айрым түркологдор белгилегендей, жандоочтор менен жардамчы атоочтор бир эле лексика-грамматикалык категория эмес экендигин мисалдар менен далилдей алган. Башкача айтканда, англис тилиндеги предлогдуу сүйлөмдөр сүйлөм контекстине байланыштуу бирде жандоочтор менен, бирде жардамчы атоочтор менен которулары айкындалган.

Жыйынтыктап айтканда, бул илимий эмгек азыркы англис жана кыргыз тилдериндеги толук маанилүү жана кызматчы сөздөрдүн тилдик номинациясынын закон ченемдүүлүктөрүн аныктоого арналган. Ошондой эле тектеш эмес тилдердеги лексика-грамматикалык категориялардагы окшоштуктар менен айырмачылыктарды тактап чыгууга арналган.

Ал эми Ч.Ш. Рыскулованын кандидаттык диссертациясы болсо “Сопоставительное исследование кыргызских послелогов и их функциональных соответствий в английском языке” деп аталып, кыргыз тилиндеги жандоочтор функционалдык жактан англис тилиндеги предлогдор менен салыштырылып изилдеген. Кыргыз жаштарына чет тилин үйрөтүүдө генетикалык жактан тектеш эмес тилдердин лексика-грамматикалык пласттарын иликтөө бир жагынан жалпы тилдик закон

ченемдүүлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берсе, экинчи жагынан ал тилдер ортосундагы кескин айырмачылыктарды аныктоого мүмкүндүк берип, натыйжада бөтөн тилди өздөштүрүүгө зор өбөлгө, шарт түзөрү эске алынуу менен, бул илимий иш аткарылган. Изилдөөчүнүн пикири боюнча кыргыз тилиндеги жандоочтор англис тилиндеги предлогдорго функционалдык жактан толугу менен дал келет. Себеби эки тилдеги бул тилдик бирдиктер бирдей семантикалык милдетти аткаарын, ошондуктан салыштырылып жаткан тилдерде бирдей эле маанини, сүйлөм ичиндеги сөздөр арасындагы бирдей эле карым-катышты туюндураарын диссертант билдирет. Бирок бул тилдер эки башка тилдик бүлөгө киргендиктен, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн орун тартиби, ойду туюнтууда колдонулган тилдик бирдиктердин кескин айырмалуулугу менен бири экинчисинен өзгөчөлөнүп турары белгиленет. Ошондой эле кыргыз тилиндеги жандоочтор субстантивдешүүгө жөндөмдүү болсо, англис тилиндеги предлогдордо андай касиет орун албашы айтылат. Мындан тышкары кыргыз тилиндеги жандоочтор кайсы жөндөмөдөгү сөз менен айкашып келгендигине жараша ыкташуу же башкаруу байланышы менен байланышса, англис тилиндеги предлогдор ыкташуу байланышы менен гана байланышары белгиленет. Ошентип, эмгекте аталган тилдик бирдиктердин эки тилдеги морфологиялык-синтаксистик касиеттери илимий негизде аныкталып чыгат. Ал эми тилди өздөштүрүп жаткан жаштар үчүн сүйлөм курууда сүйлөм ичиндеги сөздөрдөгү грамматикалык карым-катышты билүү алардын түздөн-түз тилди оңой үйрөнүүсүнө жол ачарын изилдөөчү белгилейт.

Демек, илим бир жерде турбай, кызматчы сөз

түркүмдөрү боюнча ар түрдүү деңгээлде, ар түрдүү багытта, диахрондук дагы, синхрондук дагы нуктагы кандидаттык эле эмес, бир катар доктордук диссертациялар жазылып, натыйжада жандоочтордун өз алдынча сөз түркүм катары ар тараптан деталдаштырып такталышы орун алган десек жаңылышпайбыз.

Жандоочтордун кыргыз тил илиминде изилдениш абалы да жалпы эле түрк тилдериндегидей эле бир кылка болгон эмес. Ал эмес “жандоочтор” деген терминдин келип чыгышы үчүн да тил илиминде кыйла илимий изденүүлөр талап кылынган. Өзүнчө бир тарыхый период ичинде бул маселе боюнча жаңылуулар, чаташуулар, чар-жайыттуулуктар көп орун алган.

Ал эми Улуу Октябрь революциясынан кийин жарык көргөн алгачкы эмгектерде [К. Тыныстанов. Эне тилибиз. -Ф., 1929; Э. Арабаев. Жаңылык: Чондор үчүн алипе. -Ф., 1928] жандоочторду башка аталыштын астында да кезиктирүүгө мүмкүн болгон эмес.

Ал эми К.Бакеевдин 1938-жылкы “Кыргыз тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология” 1-бөлүк, аттуу жети жылдык жана орто мектептердин 5-6- класстары үчүн жарык көргөн окуу китебинде **менен** деген гана сөз байламта деген аталыштын астында берилет. Жандоочторго тиешелүү бир да башка маалымат бул китепте жолукпайт [Бакеев 1938].

Андан кийинки эле жылы жарык көргөн К.Бакеев жана У.Бактыбаевдин “Кыргыз тилинин морфологиясы” аттуу 5-6-класстар үчүн окуу китебинде “Жардамчы сөздөр” деген раздел пайда болуп, анда жардамчы сөздөр сүйлөм тизмегинде аткарган ролу жана маанисине карата тангычтар, жоопчулар, аныктагычтар, бышыктагычтар, тактагычтар, божомолдогучтар деген алты топко бөлүнүп

берилет. Бирок буларды сыпаттоодо жупташтырылып берилгенин көрөбүз. Тактап айтканда: 1. Божомолдогучтар менен тангычтар. 2. Жоопчулар менен тактагычтар. 3. Бышыктагычтар менен аныктагычтар болуп берилет. Аныктамасына назар салсак: “Сүйлөмдүн тизмегинде сөздүн же сүйлөмдүн маанисин толуктоочу жана мүчөлөп өзгөргөнгөн сөздөрдү жардамчы сөздөр дейбиз”, - деген жалпы эле азыркы мезгилдеги кызматчы сөздөргө мүнөздүү болгон кыска аныктама берилгенин көрөбүз. Бирок, кызыгы, бул бөлүнүштөрдүн биринде да бир дагы жандооч кезикпейт. Бул разделдин ички бөлүнүштөрүндө чар-жайыт түрдө жайгашкан бир топ сандагы бөлүкчөлөрдү, айрым модалдык сөздөрдү, көптөгөн тактоочторду, айрым жардамчы этиштерди, ал эмес **бүткүл, ар** деген ат атоочторду да жолуктурабыз. Ал эми тактоочтордун бул бөлүмдө арбын орун алышынын себеби аталган грамматикада “тактооч” деген аталыштагы теманын такыр жок экендиги менен түшүндүрсө болот. **Соң, үчүн, кийин** деген жандоочтордун “байламталар” деген бөлүмдө орун алышынын себеби деле жандоочтор деп аталган сөздөрдүн тобунун али пайда боло электигине байланыштуу деп түшүнсө болчудай [Бакеев, Бактыбаев 1939: 105-107].

Ушул эле авторлордун жогорку аталыштагы морфологиясынын 1941-жылкы жарыкка чыгарылышындагы сөз түркүмдөрүнө назар салсак, алардын бөлүнүшү төмөнкүдөй тартипте орун алат: 1) зат атооч; 2) сан атооч; 3) сын атооч; 4) ат атооч; 5) этиш; 6) жардамчы сөз; 7) байламта; 8) сырдык сөз. Булардын ичинен бешөө сүйлөм мүчөлөрү болуп милдет аткараары айтылат. Жардамчы сөз, байламта жана сырдык сөз өз алдынча сүйлөм мүчөсү болуп милдет

аткара албашы белгиленет. «Жардамчы сөздөр сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн маанисин күчөтүп же кемитип жандайт», - деп берилет [Бакеев, 1941: 46]. Бул эмгекте сөз түркүмдөрү тууралуу маалымат толук эмес экенин көрүүгө болот. Тактап айтканда, тактооч, жандооч, бөлүкчө, тууранды сөз сыяктуу сөздөрдүн түрлөрү кездешпейт. «Жардамчы сөздөр» деген раздел мурдагыдай эле божомолдогучтар менен тангычтар, жоопчулар менен тактагычтар, бышыктагычтар менен аныктагычтар деген топторго ажыратылып берилген, бирок аларга күчөткүчтөр деген жаңы топ кошулган. Тилекке каршы, бул бөлүнүштөрдүн биринде да жогоркудай эле эч бир жандооч кезикпестен, айрым бөлүкчөлөр, тактоочтор, модалдык сөздөр орун алганын көрөбүз. Ал эми «байламталар» деген разделде **үчүн**, **кийин**, **соң** деген сөздөрдүн сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруучу байламталык милдети көрсөтүлгөн [Бакеев, Бактыбаев 1941, 1-бөлүк: 127-131].

Бул авторлордун эмгектеринин кыйла кийинки чыккан басылыштарында да [1950] ушул эле көрүнүш кайталанган.

Ү. Асылбековдун педагогикалык училищелер үчүн жазылган «Грамматика. Морфология». 1-бөлүк аттуу эмгегинин «Жардамчы сөздөр» деген разделинде «башкаргычтар» деген топ бөлүнүп көрсөтүлөт. Анда ал барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган сөздөрдү башкарган сөздөрдү туюнтуу максатында «башкаргычтар» деген терминди колдонуп, башкаргычтарды ичинен үч топко бөлүп берген: А) барыш башкаргычтар. Аларга **чейин**, **дейре** деген азыркы түшүнүктөгү жандоочтор менен катар, айрым түрк тилдеринде кезиккен, бирок кыргыз тилинде жолукпаган **кадар** деген жандоочту да

киргизип жиберген. Б) табыш башкаргычтар деген топко **көздөй**, **карай** деген жандоочторду киргизген. В) чыгыш башкаргычтар деген топко **кийин**, **мурун**, **мурда**, **ары**, **берн** деген жандоочторду киргизген. Ал эми **менен**, **соң**, **кийин** деген жандоочторду байламталардын тобунда караган. Булардын ичинен азыркы кыргыз тилинин грамматикаларында **менен** деген гана сөз өзүнүн жандоочтук милдетинен тышкары байламталык милдет аткараары белгиленип жүрөт [Асылбеков 1940: 164-165].

И. А. Батманов «Грамматика киргизского языка» аттуу эмгегинин II бөлүгүндө [I бөлүк 1939; II бөлүк 1940] зат атооч сөздөрдүн арасынан кээ бир сөздөр мейкиндик маанилерин туюндуруп жардамчы сөз, башкача айтканда, жандооч катары кызмат кылат деп, мисал катары: *үст-*, *аст-* ж.б.у.с. азыркы түшүнүктөгү жардамчы атоочторду көрсөтөт [Батманов 1940: 39]. Автор ушул эле эмгегинин башка беттеринде тактоочтук мааниде келип, таандык мүчөнү кабыл алып, толук жөндөлүшкө ээ болбогон жардамчы сөздөр булар – жандоочтор деп, аларга *алдында* - впереди, *үстүндө* - наверху, *аркасында* - позади, *жанында* - около, *астында* – внизу деген жардамчы атоочторду киргизет. Демек, И.А.Батманов жандоочтор менен жардамчы атоочторду бир эле лексика-грамматикалык категория катары караганы байкалат [Батманов, 1940: 59-60].

1943-жылы Н.Макешев «Кыргыз тили башталгыч мектептер үчүн, грамматика жана жазуу эрежелери». (II бөлүк) аттуу окуу китебинде «Жардамчы сөздөр» разделинде байламталар катары **менен**, **үчүн**, **аркылуу**, **кийин** деген төрт сөздү берген. Булар азыркы кыргыз тилинде биринчи кезекте жандооч деп таанылат. **Менен**

сөзү гана грамматикаларда жандоочтук милдеттен тышкары, байламта катары да белгилүү [Макешев 1943: 170].

1950-жылы К.Бакеевдин авторлугу менен жарык көргөн грамматиканын “Жардамчы сөздөр” деген бөлүмүндө айрым оңдоо-түзөтүүлөр киргизилгенин көрүүгө болот. Анда жардамчы сөздөр өз алдынча божомолдогучтар, жөлөкчүлдөр, тангычтар, жоопчулар деген төрт гана топко бөлүштүрүлүп берилген. Булардын ичинен “жөлөкчүлдөр” деген түрүндө (экен деген жардамчы этиштен башкасынын баары) **чейин, дейре, көздөй, карай, кийин, соң** аттуу азыркы мезгилдеги жандоочтор камтылган. Жардамчы сөздөргө автор тарабынан: «Сүйлөмгө мүчө боло албаган, толук мааниге ээ болбогон, тийиштүү сөзгө жардамчы болуп колдонулган сөз түркүмүн айтабыз»,- деген аныктама берилет [Бакеев 1950: 132-134].

1951-жылы Д.Исаевдин авторлугу менен чыккан мектеп грамматикасына назар салсак, “Жардамчы сөздөр” деген бөлүм да, ал бөлүмдүн ичиндеги бөлүнүштөрү да, мисалдарындагы айрым майда оош-кыйыштарды эске албаганда, 1950-жылкы К.Бакеевдин грамматикасындагыдан айырмасы такыр жок экенин көрөбүз. Тактап айтканда, бул грамматикада деле жогоркудай эле божомолдогучтар, жөлөкчүлдөр, тангычтар, жоопчулар деген топтордун төрт түрү орун алат. Жөлөкчүлдөр тобуна **чейин, дейре, мурда, кийин, көздөй** деген азыркы мезгилдеги жандоочтор киргизилген [Исаев 1951: 202-203].

Ал эми С.Кудайбергенов 1952-жылы “Мугалимдерге жардам” журналына [№ 8: 27-34] “Жардамчы сөздөр” деген көлөмдүү макала жарыялап, сөздүк составдагы сөздөр эки группага бөлүнөрүн эскертип, экинчи группага

байламталар, частицалар, послелогдор кирерин белгилейт. Эскертүү иретинде ал: “Мектеп грамматикаларда частицалар жана послелогдор иштелбегендиктен, алардын орусча эле термини берилди”,- деп билдирет. Андан ары автор “Жардамчы сөздөр кыргыз тилинин нормативдик грамматикасында байламта жана жардамчы сөздөр деп гана бөлүнүп, частицалар болсо послелогдор менен бирге берилген. Послелогдор айрым сөз түркүмү катарында бөлүнбөгөн”,- деп Д.Исаевдин 1951-жылкы мектеп грамматикасына шилтеме жасайт [Караңыз: Исаев 1951: 52; 202-203]. Бул макалада окумуштуу түркологиялык бир катар эмгектер менен таанышуунун натыйжасында, ошол мезгилде “жардамчы сөздөр” деп эсептелген частицалар, послелогдор (туурасы: бөлүкчөлөр, жандоочтор –К.А.) жөнүндө өз ой толгоолорун берип, кыргыз тилинин грамматикаларындагы кенемтени, бөксөлүктү бир аз болсо да толтурган деп эсептөөгө болот. Себеби кызматчылык милдет аткарган сөздөргө ал замандарда али жакшы көңүл бурулбай, иликтенбегендиктен, алар тууралуу өтө учкай гана сөз болгон. С.Кудайбергенов ошол мезгилдеги баш аламандыктарга азыраак болсо да түзөтүүлөрдү киргизе алган. Макалада жандоочторду “послелог” деп атап (себеби “жандооч” деген термин жарала элек мезгил эле – К.А.), “послелог” деген эмне, алардын маанилери, бөлүнүштөрү тууралуу ошол учурдун талабына жараша иштеп чыгууга аракет кылган. “Послелог мектеп грамматикаларында жок болгон менен, ал революциядан мурунку жана кийинки түркологиялык бардык грамматикаларда бар”,- деп билдирген С.Кудайбергенов. Ошентип, өткөн кылымдын 50-жылдары эле ал кыргыз тилинин грамматикаларындагы айрым өксүктөрдү толтурууга өз

салымын кошо баштаган.

Пед. окуу жайлары үчүн 1954-1955-жылдары үч автор (Ы.Жакыпов, С.Турусбеков, Д.Майрыков) тарабынан эки басылышта жарык көргөн грамматикада “Жардамчы сөздөр” деген раздел ичинен жогорку грамматикалардан аталышы боюнча анча айырмаланбаган беш (божомолдогучтар, тангычтар, жоопчулар, бышыктагычтар, башкаргычтар) топко бөлүнүп берилет. Бирок алардын биринчи “божомолдогучтар” тобуна азыркы түшүнүктөгү **өңдүү, сыяктуу, шекилдүү** деген жандоочтор киргизилгенине күбө болобуз. “Башкаргычтар” деген топтун да ички маңызы өзгөргөнүн көрөбүз. Ал, биринчиден, калган үч топко караганда көлөмдүү берилген. Себеби төрт түрдүү жөндөмдөгү (т.а., илик, барыш, табыш, чыгыш) сөз менен айкашып келгендигине жараша ичинен дагы төрткө майдаланып берилген. 1-топко киргизилген сөздөр *илик жөндөмөдө турган атоочторду башкаргычтар* деп эсептелгендиктен, анда **жанында, астында, үстүндө, алдында, артында, түбүндө, төбөсүндө, ичинде, сыртында** деген жалаң жардамчы атоочтор саналып берилген. 2-топко *барыш жөндөмөдө турган атоочторду башкаргычтар* катары **чейин, дейре, карай** деген жандоочтор; 3-топко *табыш жөндөмөдө турган атоочторду башкаргычтар* катары **көздөй, карай** деген жандоочтор; 4-топко *чыгыш жөндөмөдө турган атоочторду башкаргычтар* катары **мурда, мурун, кийин, ары, бери** деген азыркы түшүнүктөгү жандоочтор киргизилген. Жардамчы сөздөргө: «Өз алдынча турганда айкын мааниге ээ болбогон, сүйлөмдө башка сөздөр менен жанаша келип, грамматикалык маани киргизүүчү сөздөрдү айтабыз», - деген аныктама берилет.

Ошентип, “жардамчы сөздөр” деген бөлүм

акырындап жаңы жана туура маалыматтар менен толуктала баштаганын көрөбүз. Бирок булар жалпы жонунан кызматчылык милдет аткарган сөздөр болгону менен, азыркы грамматикалардагы классификацияларга туура келбеген. Себеби ал мезгилде азыркыдай сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү принциби иштелип чыга элек болгон [Жакыпов ж.б. 1954: 219-223; Жакыпов ж.б. 1955: 218-223]. Эскертүү: Бул жердеги экинчиден төртүнчүгө чейинки бөлүнүштөр азыркы учурда “жандоочтордун жөндөмөлөр менен айкашып келиши” деген классификациясына туура келет.

Ал эми кыргыз окумуштуусу А.Турсунов 1954-жылы “Мугалимдерге жардам” журналына [№ 4: 60-63] “Кыргыз тилиндеги бышыктамалар жөнүндө” деген көлөмдүү макала жарыялайт. Автор “бышыктамалар” деген термин орус тилиндеги “частицы” деген терминдин ордуна шарттуу түрдө алынды, - деп билдирет. (Эскертүү: Макала азыркы түшүнүктөгү эле бөлүкчөлөр тууралуу -К.А.). А.Турсунов макаланын баш жагында сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүштөрүнө токтолуп, аларды үч топко бөлүп, үчүнчү топ “Жардамчы сөздөр” деп аталарын, алар синтаксистик мамилелерди билдирерин айтып, ичинен буларды **байламталар, послелогдор, бышыктамалар** деп бөлөт. Жогорудагы термин айтып тургандай, ошол жылдары “жандооч” деген термин али пайда боло электигинен “послелог” деген орусча термин колдонулган. Мындай макалалардын мезгил-мезгили менен жазылышы ошол мезгилдеги кызматчы сөздөр проблемасынын бир жөнгө салынбай жатканынан аларды калыпташтырууга көрүлгөн илимий аракеттер деп кабыл алуу керек.

Д.Исаевдин 1955-1957-жылдар аралыгындагы

грамматикаларында “Жардамчы сөздөр” деген раздел мурдагыдай төрткө эмес, бешке (жөлөкчүлдөр, божомолдогучтар, ырастагычтар, терс жардамчы сөздөр, күчөткүчтөр) бөлүнүп каралат. 1951-жылдагы грамматикадан жардамчы сөздөрдүн ички бөлүнүшүнүн аталыштарында да өзгөрүүлөр болгонун көрөбүз. “Жөлөкчүлдөр” тобу дагы кошумча азыркы түшүнүктөгү жандоочтор менен, тактап айтканда: **чейин, көздөй, карай, дейре, карата, үчүн, жөнүндө, тууралу, боюнча, караганда, соң, сымак, сөрөй** жандоочтору менен толукталганы көзгө урунат [Исаев 1955: 177-179; Исаев 1957: 173-175].

Д.Исаевдин 1958-жылкы мектеп окуучулары үчүн жазган грамматикасында болсо “Жардамчы сөздөр” разделинде ал сөздөргө: “Атооч сөздөр менен же этиш сөздөр менен тутумдашып, алардын башка сөздөр менен болгон катышын көрсөтүүчү жана сүйлөмгө кошумча маани берүүчү сөз түркүмү жардамчы сөздөр деп аталат”, - деген аныктама берет. Бул аныктаманын астына бириктирилген сөз топтору азыркы түшүнүктөгү жандоочтор менен бөлүкчөлөр экенин көрөбүз. Анткени автор “жардамчы сөздөр” деген аталыштагы сөздөрдү мурдагысындай эле беш топко (жөлөкчүлдөр, божомолдогучтар, ырастагычтар, терс жардамчы сөз: **эмес, күчөткүчтөр**) бөлүп карап, 1-топтогусун “жөлөкчүлдөр” деп, ага ушул автор тарабынан грамматиканын мурунку басылышында саналып өткөн азыркы түшүнүктөгү жандоочторду киргизип, аларга төмөнкүдөй аныктама берет: “Тутумдашкан сөздөн кийин айтылып, ал сөздүн сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен болгон катышын көрсөтөт, маанисин тактап, толуктайт. Сүйлөмдө жөлөкчүлдөр негизги сөздүн тутумунда туруп, сүйлөмдүн мүчөлүк милдетин аткарат”, - деген азыркы учурдагы

жандоочторго тиешелүү маалыматтар берилет [Исаев 1-бөлүк, 1958: 171-172].

Ал эми Д.Исаевдин К.Токоев менен биргеликте иштеп чыккан окуу китебинде сөз болуп жаткан проблемага байланыштуу олуттуу өзгөрүүлөр болгонун көрүүгө болот. Себеби “Жардамчы сөздөр” деген разделдин ордуна “Кызматчы сөздөр” деген бөлүм пайда болот. Термин жагынан бул аталыштар синоним болгону менен, ички маани-мазмуну жагынан булар толугу менен өзгөрүлгөн. Анткени бул “Кызматчы сөздөр” деген раздел жаңы түшүнүктөгү байламта, жандооч, бөлүкчөлөргө бөлүнүп карала баштайт. Бирок чыгыш теги тактооч болгон, сүйлөм контекстинде жандооч катары да кезиккен **мурда** сөзү жандоочтор бөлүмчөсүндө берилбестен, күчөткүч бөлүкчөлөр тобуна киргизилип калган [Исаев, Токоев 1963: 191-193]. Ошентип, мектеп, ЖОЖдор үчүн чыккан грамматикаларда кызматчы сөздөр акырындап туура жолго коюлуп, так сыпаттала баштаганын көрөбүз.

Мектеп, ошондой эле ЖОЖдор үчүн жазылган грамматикаларда жандоочтор боюнча мындай кескин илимий жаңылыктар, өзгөрүүлөр өзүнөн өзү эле пайда болуп калбастан, кыргыз тил илиминде бул темага байланыштуу атайын кандидаттык диссертация жазылгандыгы менен түшүндүрүлөт. Мындай илимий иш Ж.Мураталиева тарабынан “Послелогии в современном киргизском языке” деген ат менен 1953-жылы аткарылат. Кийинчерээк, 1958-жылы ал бир аз кыскартылып, өзүнчө монография болуп да жарыкка чыгат. Диссертацияда алгач жандоочтордун түркологияда изилденишинен кыскача маалымат берет. Андан соң жандоочтордун кыргыз тилинде изилденишине учкай токтолуп, бул тема боюнча

атайын илимий изилдөө болбогондуктан, мектеп жана пед.училищелерге арналган эмгектерде жандоочтордун берилишин иликтегендигин билдирет. “Жандоочтор” деген термин жаралганга чейин бул топтогу сөздөр “жардамчы сөздөр” (Т.Актанов, Н.Макешев, К.Бакеев), “жөлөкчүлдөр” (К.Бакеев окуу китебинин 8-басылышында), “башкаргычтар” (Ү.Асылбеков), “жөлөкчүлдөр” (Д.Исаев) деген терминдер менен аталып келгендиги эскерилет. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн “жандоочтор” деген термин Ж.Мураталиева тарабынан сунушталгандыгы белгиленет. Бул иште жандоочторго түркологияда кандай классификациялар берилгени эске алынып, алар кыргыз тил илиминде да орун алыш керек экенин белгилейт. Автор өзү илимий ишинде негизинен морфологиялык классификацияны жетекчиликке алган. Бирок иште синтаксистик, чыгыш теги боюнча (этимологиялык) классификациялар да берилген. Ошондой болсо да ал главаларды морфологиялык көрсөткүчтөрү боюнча атаган. Биринчи главада атооч сөздөрдөн келип чыккан 22 жандооч каралган, экинчи главада этиштен келип чыккан 16 жандооч каралган. Бардыгы болуп изилдөөгө 38 жандооч алынган. Эмгектин башында жандоочторго төмөнкүдөй аныктама берилген: “Жандоочтор деп белгилүү бир жөндөмдөгү атооч сөздөр менен айкалышып келип, сөздөр, сүйлөмдөр арасындагы синтаксистик карым-катышты билдирген, мындан тышкары айрымдары багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмгө карата багындыруу каражатынын милдетин аткарган кызматчы сөздөр аталат” [Мураталиева 1953: 255 б.; Мураталиева 1958: 79 б.].

Ошентип, жандоочтор өз алдынча кызматчы сөз түркүмү катары саны боюнча, семантикасы, айрым этимологиялык анализи, сүйлөм ичиндеги синтаксистик

карым-катышты билдириши боюнча кыйла такталып, жаңыланат. Так ошол мезгилдеги илимдин акыркы жетишкендиктери ЖОЖдор үчүн (коллектив тарабынан) иштелген 1964-жылкы грамматикадан орун ала баштаганын көрөбүз. [КТГ 1964: 327-345]. Анда бул категориядагы сөздөргө “Жандоочтор атооч менен этиштин, атооч менен атоочтун ортосундагы синтаксистик байланышты көрсөтөт”, - деген кыска, бирок нуска аныктама берилет. Жандоочтор чыгыш тегине карата атооч сөздөрдөн жана этиш сөздөрдөн пайда болгон жандоочтор деген эки топко жана жөндөмөлөр (атооч, чыгыш, барыш, акыркысы табыш жана жатыш жөндөмөлөр) менен айкашылуучу жандоочтор деп, алар төрт топко бөлүнүп берилет. Чынында эле, бул грамматика кызматчы сөз түркүмдөрүн (анын ичинде жандоочторду) кыйла толук, кенен, ар тараптуу, илимий негизи күчтүү кылып чагылдырып берилген алгачкы грамматикалардан болуп эсептелип келет. Ошондуктан бул грамматика өз мезгилинин талабына жараша жакшы иштелген иш катары 1980-жылкы илимий грамматиканын уюткусу, базасы катары саналып жүрөт.

С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбековдор тарабынан ЖОЖдор үчүн жазылган грамматикада жандоочтор кашаанын ичинде мурдагы аталышы болгон “жөлөкчүлдөр” деген термин менен кошо берилген. Жандоочторго “Жөндөмөлөрдүн биринде турган атоочтордон же атоочтук мааниге ээ болуп турган этиш сөздөрдөн кийин келип, сүйлөмдөгү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик байланышты билдирүүчү сөздөр”, - деген аныктама ыйгарылган. Бул эмгекте жандоочтор 1964-жылкы грамматикада берилген маалыматтар менен саны,

сапаты, иштелиши боюнча абдан жакын экенин көрүүгө болот. Бирок ал грамматикадан айырмалуу болуп, **чейин** жандоочу жандоочтор разделинде да, бөлүкчөлөр разделинде да берилип калган. Тактап айтканда, ал бөлүкчөлөр разделинде чектеме бөлүкчөлөрдүн тутумунда **гана**, **эле** бөлүкчөлөрү менен биргеликте жаңылыш каралып калган [Давлетов ж.б. 1968: 250-252; 257].

Д.Мусабаевдин методикалык пландагы “Бөлүкчөлөрдү окутуу” деген макаласына көз чаптырсак, кызматчы сөздөр үч топко (жандооч, байламта, бөлүкчө деп) бөлүнүп, жандоочтор деген топто 25 жандооч саналып берилген. Булардын баары - азыркы учурда, чын эле, жандоочтор деп эсептелген сөздөр. Ал бул макаласында мектеп окуучулары кызматчы сөздөрдү бири-биринен кантип ажыратыш керектигин үйрөтүү максатын көздөйт [Мусабаев 1968: 42-56].

Д.Исаев, С.Кудайбергенов, С.Үсөналиев тарабынан 1969-1982-жылдар аралыгында жазылган окуу китебинде жандоочтор “Кызматчы сөздөр” деген бөлүмдүн ичинде туура сыпатталып берилген [Исаев ж.б. 1969: 245-247; Исаев ж.б. 1970; 1971; 1972].

С.Давлетов, С.Кудайбергеновдордун авторлугу менен ЖОЖдор үчүн иштелген окуу китебинде С.Давлетов тарабынан жазылган жандоочтор да сөз менен сөздү байланыштыруу милдетин аткарышы белгиленип, бул жагынан алар байламталарга окшошору айтылат. Бирок байламталардын байланыштыргыч ролу жандоочтордукуна караганда алда канча кең экендиги тууралуу таамай, так түшүнүк берилет. Жандоочторду автор синтаксистик белгисине карай классификациялоону туура көрөт. Ошондуктан ал окуу китебинде жандоочторду жөндөмөлөр менен айкашып келишине байланыштуу төмөнкүдөй

бөлүштүрүп берилет: 1) атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу, 2) барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу, 3) чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор деп үч топко бөлүп берет. Бул бөлүнүштөрдүн ичинде тилде эң активдүү колдонулган жандоочтор сыпатталат. Жандоочторго төмөнкүдөй таамай жана жыйынтыктуу аныктама берилет: “...белгилүү бир жөндөмөдө турган атооч сөздөр менен айкашып, аларды же этиштик кээ бир формаларды экинчи бир этиш, кээде атооч менен байланыштырган, тутумдашуучу сөздөрдүн грамматикалык ар кыл маанилерин билгизген кызматчы сөздөр жандоочтор деп аталат” [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 220-223].

“Кыргыз тили” (пед. институттар үчүн) аттуу төрт автор (Э.Абдулдаев, С.Давлетов, А.Иманов, А.Турсунов) тарабынан фонетика, морфология, синтаксис бөлүмдөрүн камтыган окуу китебинде кызматчы сөздөр, анын ичинде жандоочтор да С.Давлетов тарабынан иштелгендиктен, жогорку классификация да, анын ичинде сыпатталып берилген жандоочтордун саны, катар тартиби да толугу менен сакталган. Бирок жандоочтордун саны **үчүн, боюнча, жөнүндө, туурасында, жуук, жараша, тышкары, баштап, тартып** деген жандоочтор менен толукталган. Ошондой эле жандоочторго берилген аныктамага айрым өзгөртүүлөр киргизилген. Караңыз: “Жандоочтор белгилүү бир жөндөмөдө турган атоочторду, этиштик кээ бир формаларды экинчи бир этиш, кээде атооч менен байланыштырып, грамматикалык ар кыл карымкатышын, маанилерин (максатын, себебин, курал катары колдонулушун, чекке салынышын ж.б.) билгизет” [КТ 1986: 217-221].

1980-жылы ЖОЖдор үчүн жарык көргөн “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” аттуу эмгекте жандоочтор Ж.Мураталиева тарабынан аткарылган. Анда жандоочторго олуттуу орун берилген. Анткени жогорку грамматикаларда жандоочтордун негизинен синтаксистик белгисине карай сыпатталышынан айырмаланып, мында жандоочтордун түрдүү классификациялары берилгенин көрөбүз. Алгач жандоочтор түпкү этимологиялык чыгышына байланыштуу атоочтон жана этиштен пайда болгон жандоочтор деп бөлүнүп берилип, алар ичинен дагы нака жана функционалдык жандоочтор деп бөлүштүрүлүп берилген. Андан кийин жандоочтор синтаксистик белгисине карай, тактап айтканда, жандоочтор кайсы жөндөмөлөр менен айкалышып айтылышына карай: 1) атооч жөндөмөсү менен айкашуучу, 2) барыш жөндөмөсү менен айкашуучу, 3) табыш жөндөмөсү менен айкашуучу, 4) чыгыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор деп төрт топко бөлүнүп берилет. Мындан тышкары жандоочторго семантикасына байланыштуу да анализ жүргүзүлөт. Маселен, менен жандоочунун биргелик, мейкиндик, мезгилдик ж.б. бир катар маанилери жөнүндө да сөз айтылат. Айрым жандоочтордун чыккан этимондору көрсөтүлөт. Маселен: менен жандоочунун алгачкы формасы бирлен (<бир+ле+н); ары жандоочунуку (<о//ол//ал+ры), илгери жандоочунуку (<ил+гару) ж.б.у.с.

Грамматикада кээ бир жандоочтордун синонимдик катышта келиши да белгиленет: башка // бөлөк // бөтөн // оңго // өзгө; баштап // тартып ж.б. Байламталык милдет аткаруу жөндөмдүүлүгү бар менен, ары өндүү жандоочтор да кезигери айтылат. Бирок жандоочторго берилген аныктама өтө жупуну экенин көрөбүз: “Сүйлөм

тизмегиндеги сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат жана бирге айтылган негизги компонентке кошумча маани кийирүү үчүн колдонулат” [КАТГ 1980: 475-499].

Эскертүү: 2009-жылы жарык көргөн “Азыркы кыргыз адабий тили” [АКАТ 2009: 475-490] аттуу көлөмдүү эмгекте орун алган жандоочтор тууралуу маалыматтар жогоруда биз сөз кылган “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” [КАТГ 1980: 475-499] деген эмгектеги менен бирдей болгондуктан, бул 2009-жылкы грамматикадагы жандоочторго кайрадан токтолбойбуз.

“Грамматика киргизского литературного языка. Фонетика и морфология” аттуу 1987-жылы коллектив тарабынан иштелген эмгектин негизин 1980-жылы “Илим” басмаканасынан жарык көргөн “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология” деген илимий эмгек түзөт. Бирок грамматиканын өзүндө да белгиленгендей, бул - эркин котормо. Ал эми грамматиканын ичиндеги жандоочтор боюнча берилген орусча маалыматтар негизинен анын 1980-жылкы кыргызча берилишинен мазмун жагынан айырмаланбайт. Жандоочтордун анализдениши, аларга берилген классификациялар, ал эмес жандоочторду талдоодогу алардын орун тартиби да жогоруда аталган кыргызча грамматикадагыдай. Бирок жандоочторго берилген аныктама анын кыргызчасынан кескин айырмаланып турат. Ал маалыматты так, бузбай жеткирүү үчүн оригиналында (орусча) берели: “К послелогам относятся неизменяемые служебные слова, выражающие пространственные, временные, инструментальные, целевые, причинные, направительные, уподобительные и другие отношения между знаменательными

словами” [ГКЛЯ 1987: 344-365].

“Кыргызстан-Сорос” фондусунун каржылоосу менен И.Абдувалиев, Т.Садыковдор тарабынан 1997-жылы ЖОЖдор үчүн жазылган “Азыркы кыргыз тили. Морфология” аттуу эмгекте жандоочторго алгач “Сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара карым-катышын эпке келтирип, аларга ар кыл грамматикалык маанилерди кошумчалап турган кызматчы сөздөр жандоочтор деп аталат”, - деген аныктама берилип, андан соң жандоочтук милдетти аркалаган сөздөр саналып берилет. Андан кийинки “Жандооч сөздөрдүн түзүлүшү” деген чакан параграфта тарыхый чыгыш теги боюнча жандоочтор атооч жана этиштик уңгулардан түзүлгөндүгү айтылат. Ал эми жандоочтордун сүйлөм ичиндеги синтаксистик мамилесинин ачылып берилиши үчүн, алар жөндөмөлөр менен айкашуулары боюнча классификацияланып берилет. Ошентип, кыргыз тилиндеги жандоочтор 1) атооч, 2) барыш, 3) чыгыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор деп үч топко ажыратылып иликтенет [Абдувалиев, Садыков 1997: 283-286].

И.Абдувалиевдин “Кыргыз тили”. (Морфология боюнча лекциялар курсу) аттуу 2003-жылы жарык көргөн эмгек менен “Азыркы кыргыз тили” аттуу 2015-жылы чыккан коллективдик эмгектеги жандоочтор боюнча берилген маалыматтар окумуштуу И.Абдувалиевдин калеминен жаралган бирдей маалыматтар болгондуктан, ал эки эмгек өз-өзүнчө бөлүнүп каралган жок. Ал эмгектерде жандоочторго жалпы маалымат берилип, ага удаа алардын азыркы кыргыз тилинде мүмкүн болгон кезиккен саны саналып берилип, андан соң жандоочтор чыныгы жандоочтор, өтмө жандоочтор; этиштен пайда болгон, атоочтордон пайда болгон жандоочтор деп классифи-

кацияланып, иштин жалпы көлөмү эске алынгандыктан, аларга кыскача айрым маалыматтар берилет. Бул теманын акырында жандоочтор сүйлөмдөгү сөздөр менен синтаксистик карым-катыш түзгөндүгүнө карай: 1) атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен, 2) барыш жөндөмөдөгү сөздөр менен, 3) табыш жөндөмөдөгү сөздөр менен, 4) чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор деп төрт топко бөлүнүп каралат.

Жандоочтор жөнүндө акыркы эки грамматикада берилген маалыматтардын И.Абдувалиев, Т.Садыковдор иштеп чыккан 1997-жылкы грамматикадагысынан айырмаланган алгылыктуу жактары бар экенин белгилеп коюу абзел деп эсептейбиз. Анткени, биринчиден, акыркы эмгектерде жандоочтордун тарыхый чыгыш теги боюнча байыркы же кыйла кийинки замандарда пайда болгондугуна байланыштуу түркологияда терминдик атоолор берилгендиги эске алынып, жандоочтор бул грамматикаларда “чыныгы жандоочтор” жана “өтмө жандоочтор” деген, кийинкисине кашаанын ичине кошумча “функционалдык жандоочтор” деген терминдик атоолор берилген. Экинчиден, жандоочтордун жөндөмөлөр менен айкашуусу боюнча бөлүнүшү 1997-жылкы морфологияда үчкө бөлүнгөн болсо, акыркы 2003, 2015-жылкы грамматикаларда айрым саналуу жандоочтордун табыш жөндөмөдөгү сөздөр менен да айкашуусу эске алынып, натыйжада алар көпчүлүк түрк тилдериндегидей болуп төрткө бөлүнүп берилген. [Караңыз: Абдувалиев 2003: 190-196; АКТ 2015: 363-371].

Жыйынтыктап айтканда, жандоочтордун жалпы эле түркологияда болобу же анын ичинде кыргыз тилинде болобу жыл өткөн сайын илимий изилдөөнүн максат-

милдетине, мүнөзүнө карата жакшырып, толукталып, такталып отурганына күбө болобуз. Бирок жандоочтор маселеси ушуну менен биротоло жыйынтыкталып, чечилип калды дегенден алыспыз. Себеби жандоочтор бөлүкчөлөр, байламталар сыяктуу эле лексиканын корундагы толук маанилүү сөздөрдөн улам пайда болуп, улам алардан бөлүнүп чыгып, толукталып турат.

Жандоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү

Жандоочтор (байламталар жана бөлүкчөлөр сыяктуу) - алгач маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн лексикалык маанилеринин басандашынын, грамматикалык маанилеринин жогорулашынын натыйжасында пайда болгон сөздөрдүн тобу. Алар мааниси жана аткарган функциясы боюнча жөндөмө мүчөлөрүнө жакын келип, тактап айтканда, сүйлөмдө жөндөмөлөр берген маанилерди толуктоо, тактоо үчүн колдонулуп, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы объективдүү синтаксистик мамилелерди билдирүү милдетин аткарат. Ошондуктан бул проблеманы иликтеген окумуштуулар жандоочтор толук маанилүү сөздөрдү жандап, алар менен биргеликте колдонулуу менен, жөндөмө мүчөлөрүнүн грамматикалык маанилерин толуктайт. Алар сүйлөм ичинде толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы маанилик байланыш-катнашты түзүү үчүн зарыл болгон байланыштыруучу элементтин ролун аткарат,- деп билдиришет. Ал эми француз окумуштуусу Л.Теньер ушуга байланыштуу кызматчы сөздөр синтаксистик конструкциянын борбору болгон негизги сөз түркүмүнө жанашып айтылып, анын ажырагыс бир бөлүгүн түзүп калат деген оюн билдирген [Теньер 1988: 67].

Морфологиялык жактан жандоочтор башка кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу, ошондой эле тактооч, сырдык сөздөр сыяктуу өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобуна кирет. Себеби алар “жандуу” сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт жана өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Ошентип, кыргыз тилинде жандоочтор сөз өзгөртүүчү категориялардын парадигмасы менен өзгөрбөгөндүктөн, башка түрк тилдериндегидей эле “өзгөрүлбөс” [Харитонов 1943], “сенек”, “мүчөлөбөс” [Тыныстанов 1996: 26, 100-103] сөздөрдүн катарында каралып келет.

Тарыхый чыгышы жагынан алар толук лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр (кадимки эле атооч жана этиш сөздөр) болгон. Тактап айтканда, тилдин өсүп-өнүгүү эволюциясынын натыйжасында жандоочтор тарыхый жактан толук лексикалык маанидеги сөздөрдөн транспозициялык ыкма жолу менен, акырындап баштапкы лексикалык маанисинен алыстап, грамматикалык мааниси басымдуу болуу аркылуу пайда болгон. Тилдин мындай өнүгүүсүнүн негизинде алар баштапкы лексикалык маанисинде колдонулуу менен бирге, түрдүү кошумча маанилерди туюнтуу үчүн колдонула баштаган. Ошондуктан жандоочтордун айрымдары (функционалдык жандоочтор) сүйлөм контекстинде нагыз лексикалык маанисинде колдонулуу менен катар, жандоочтук мааниде келсе (сал.: 1. **Кийин** чынын угарсың. 2. Келгенден **кийин** айт. **Кийин** 1-сүйлөмдө - тактооч, 2-синде – жандооч), айрымдары (нака жандоочтор) жалаң гана кызматчы сөздүк (жандоочтук) мааниде колдонулат (мис.:окууга **чейин**, барган **сайын**, жашоо **тууралуу** ж.б.).

Жандоочтор бөлүкчөлөр сыяктуу атооч жана этиш

сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн бирин жандап келип, аны менен бирдикте гана сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткаруу вазийпасына ээ болот. Башкача айтканда, жандоочтор синтаксистин объектисине өткөндө толук маанилүү сөздөрдөн айырмаланып өз алдынча колдонулбайт. Тактап айтканда, атооч сөздөр жана этиштин атоочтук формалары менен айкашып келип, бир бүтүндүктү түзүп гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Жандоочтордун байламталардан, бөлүкчөлөрдөн, ошондой эле модалдык сөздөрдөн айырмалаган эң негизги синтаксистик белгиси болуп, алардын атооч сөздөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Жандоочтор жөндөмө мүчөлөр аркылуу берилген маанилерди толуктоо, тактоо үчүн колдонулуу менен, түрк тилдериндеги кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинен семантикасы жагынан кыйла эле конкреттүү болгон сөздөрдүн тобу болуп эсептелет. Алар сүйлөмдө көбүнчө жөндөмө мүчөлүү сөздөр катышкан толук маанилүү (негизги) сөздөрдүн арасынан орун алат. Маселен: иштен **соң** келет; алына **жараша** аткарды; келгенден **кийин** айт; үйүн **көздөй** жөнөдү ж.б. Бирок айкашкан негизги сөзү менен бирдикте сөз айкашын түзө албайт. Башкача айтканда, сөз айкашынын толук кандуу түгөйү болуп келе албайт. Бирок жандоочтор биротоло өз алдынча сөз түркүмү болуп бөлүнүп чыккандан кийин да, алар түркологияда айрым түркологдор тарабынан [Кононов 1960; Баскаков 1952; Щербак 1987] кыйла убакыттарга чейин жаңылыш түрдө жардамчы атоочтор менен бирге каралып келген. Анын негизги себеби жандоочтор да, жардамчы атоочтор орус тилине предлог менен которулганында экени илимде белгиленип келет. Ошондуктан илимпоздор өз кезегинде

бардык предлогдорду түрк тилдеринде послелог (жандооч) деп кабыл алышкан. Бирок кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча адис окумуштуулар [Оразов 1997; В.А.Исенгалиева 1957; Мураталиева 1958; Молгаждаров 2012 ж.б.] жандоочтордун жардамчы атоочтордон бөлүнүп каралышынын зарылдыгы жөнүндө ишенимдүү илимий аргументтери мол эмгектер жаратууларынын натыйжасында, булар экөө эки башка категория катары карала баштайт.

Көптөгөн илимий иликтөөлөрдүн натыйжасында бүгүнкү күндө жандоочтор лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик белгилери боюнча, ошондой эле жалпы санын эске алуу менен, өз алдынча сөз түркүмү болуп бөлүнүп чыккан сөздөрдүн тобу катары каралып келет. Алар кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири катары азыр тилде активдүү колдонулуп келет. Түркологияда (анын ичинде кыргыз тил илиминде да) жандоочтор деп белгилүү бир жөндөмдө турган атооч сөздөр менен, ошондой эле этиштин атоочтук, кыймыл атооч формалары менен айкашып, аларды этиш же атооч менен байланыштырган, тутумдашуучу сөздөрдүн грамматикалык ар кыл маанилерин жана карым-катышын билдирген кызматчы сөз түркүмү эсептелет. Алар негизинен өздөрүнө тиешелүү жөндөмө формаларындагы маани берүүчү сөздөр менен айкашуу аркылуу сүйлөм мүчөлөрүнүн арасындагы мейкиндик, мезгилдик, багыныңкы, орток катнашты билдирет, жөндөмө мүчөлөрүндөгү сөздөрдүн маанисин толуктап, тактоо үчүн колдонулат. Жогорку билдирүүлөрдөн улам, айрым окумуштуулардын төмөнкү ой-жорууларын белгилеп коюу алгылыктуу деп эсептөөгө болот: “Мейкиндик жөндөмө-

лөрүнүн түрк тилдер системасы мейкиндик жана мезгилдик мамиле-катыштарды деталдаштырып майдалап, тактап берүү үчүн таптакыр эле жетишсиз болгон. Ошондуктан түрк баба тилинин алгачкы этабында эле бул муктаждыкты канаттандыруу үчүн кошумча тилдик каражаттарды жаратуу зарылчылыгы пайда болгон болушу керек. Андай каражат катары жандоочтор системасы болушу мүмкүн”, деп билдиришкен [Серебренников, Гаджиева 1986: 242].

Кызматчы сөздөрдүн семантикасы жөнүндө сөз болгондо бул жааттагы адис окумуштуу Н.Е.Петров, ошондой эле бир катар түркологдор жандоочтордун (ошондой эле байламта, бөлүкчөлөрдүн) лексикалык маанилери алардын грамматикалык маанилери менен дал келет деп билдиришет [Петров 1962: 239]. Бирок жандоочтордун лексика-грамматикалык маанилери - байламта, бөлүкчөлөрдүн маанилеринен айырмалуу.

Жандоочтордогу лексикалык маанилердин деңгээлдери бир кылка же тегиз деп айтууга болбойт. Себеби алардын негизги сөз түркүмдөрүнөн бөлүнүп чыгышы - ар кандай тарыхый доорлорго тиешелүү. Ошондуктан айрым жандоочтордун лексикалык мааниси өтө басаңдап, грамматикалык мааниси абдан жогору болуп кеткендиктен, булардын семантикасы абстракттуу мааниге жакындап калган. Мисалы: **үчүн, чейин, дейре** жандоочторунда азыркы учурда кандайдыр бир лексикалык маани бар деп кесе айтуу мүмкүн эмес. Бирок аларда лексикалык маани такыр жок деп айтуу да, акыркы илимий көз караштардан алып караганда, туура эмес. Анткени дегеле кызматчы сөздөрдө (жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдө) лексикалык маани жок деп эсептелсе, анда алар сөз болуудан калып, грамматикалык каражаттар (аффикстер)

катары гана кабыл алынмак. Бирок кызматчы сөз түркүмдөрү толук маанилүү (негизги) сөз түркүмдөрү сыяктуу эле, кызматчы болсо да, сөз деп эсептелгендиктен, сөздүктөрдө кең-кесири орун алып келет. Ошондуктан алар тилде аффикс (мүчө) деп эсептелбестен, өз алдынча (кызматчы) сөз түркүмү деп эсептелет. Андыктан Ф.Р.Зейналов ж.б. айрым түрколог окумуштуулар аларды тилде грамматикалык гана эмес, лексика-грамматикалык категория катары кароо керектигин баса белгилешет [Зейналов, 1966, № 3: 28-38]. Окумуштуулардын мындай көз карашын биз да кубаттап келебиз.

Жандоочтор - чыгыш теги, синтаксистик мамилелерди билдириши, семантикасы ж.б. белгилери боюнча өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон сөздөрдүн тобу. Ошондуктан алардын классификациясы да ар түрдүүчө.

Негизги сөз түркүмдөрү менен түпкү байланышты канчалык деңгээлде сактагандыгына байланыштуу (б.а., кызматчы сөз түркүмү катары качан калыптангандыгына байланыштуу) жана сүйлөм ичинде аткарган милдеттерине карата жандоочтор окумуштуулар тарабынан төмөнкүдөй аталыштарга ээ болуп келет: 1) **туруктуу жандоочтор, туруктуу эмес жандоочтор, жандооч-аффикстер** [Щербак 1987: 54]; 2) **нака жандоочтор, функционалдык жандоочтор** [КАТГ 1980: 478-499]; 3) **чыныгы жандоочтор, өтмө жандоочтор** [Абдувалиев 2003: 191]. Кыргыз тил илиминде, дегеле көпчүлүк түрк тилдеринде жандоочтордун экинчи аталыштагы бөлүнүшү кеңири колдонулат. Ошондуктан биз да жандоочторго карата **нака, функционалдык** деген терминдерди колдонууну туура деп эсептейбиз.

Нака жандоочтор сүйлөм ичинде негизинен

жандоочтук гана мааниде колдонулат. Аларга азыркы кыргыз тилинде: **үчүн, чейин, дейин, дейре, менен, сайын, соң, бетер, бою, бойдон, боюнча, жуук, сымак, сымал, аркылуу / аркалуу, сыяктуу, жөнүндө, тууралуу, шекилдүү, чалыш, сөрөй, карата** ж.б. сөздөр кирет.

Байыркы жана орто кылымдагы жазма эстеликтерде жандоочтук милдетте булардын төмөнкүдөй түрлөрү ылдыйкы тыбыштык турпаттарда колдонулуп келген: **үчүн, тег/ тегин/ тегү/ тэгү/ тегин/ тэгин/ тегинч/ дегри/ дейри/ дейин** (кырг.: чейин, дейин, дейре); **сайын/ сайу/ сайы; биле/ билэ/ билен/ бирле/ пиле/ пирле/ иле** (кырг.: менен); **соң, бетер/ бэтэр; көрү** (кырг.: көрө), **таштын** (кырг.: тышкары), **кедин/ кэдин/ кидин/ кин/ кын** (кырг.: кийин), **ынару/ ынгару/ нару/ нэри** (кырг.: нары). Бирок саналып өткөндөрдүн ичинен **көрү, таштын, кедин** (варианттары менен), **ынару** (варианттары менен) бүгүнкү күнгө чейин баштапкы лексикалык маанисинде да, кызматчы сөздүк (жандоочтук) милдетте да колдонулуп келгендиктен, алардын байыркылыгына карабастан, **нака** жандоочтордун тутумунда эмес, функционалдык жандоочтордун составында каралып келет.

Функционалдык жандоочтор бирде жандоочтук мааниде келсе, бирде баштапкы толук лексикалык маанисинде келет. Аларга: **илгери, тышкары/ сырткары, кийин, мурун, башка, бөлөк, өзгө/өңгө, карай, карап, көздөй, көздөп, көрө, баштап, тартып, ары, бери, жараша, жете** ж.б. кирет. **Нака** жандоочтордо функционалдык жандоочторго караганда лексикалык маани өтө басандатылган абалда болгондуктан, алар көп маанилүү болот. Себеби мындай сөздөрдүн лексика-грамматикалык маанилери өздөрүнүн алдында келген негизги сөздөрдүн маанилери менен өтө тыгыз байланышкан, чырмалышкан

абалда болот. Ошондуктан бир жандооч эле ар түрдүү кошумча маанилерди туюнтууга жөндөмдүү болот. Мис.: **менен** жандоочу сүйлөм контекстине жараша биргелик, мейкиндик, мезгилдик, сын-сыпаттык, карама-каршы ж.б. кошумча маанилерди тартууласса, **үчүн** жандоочу максат, себеп, арноо, ылайыктоо ж.б. кошумча маанилерди кийирет.

Нака жандоочтор тобу - негизги сөз түркүмдөрүнөн биротоло бөлүнүп чыккан сөздөрдүн жыйындысы. Ошондуктан **нака** жандоочтор жандооч сөз түркүмүнүн негизги уюткусу, базасы деп эсептелет. Аларга: **үчүн, менен, чейин, дейре, сайын, аркылуу, сыяктуу, сымак, сымал, сыңары, шекилдүү, бою, бойдон, боюнча, жөнүндө, тууралуу, туурасында, чамасында, ашуун, замат, жуук, бетер, ката, катып, карата, сөрөй, чалыш** деген жандоочтор кирет. Булардын санын функционалдык жандоочтор толуктап, жалпысынан өзүнчө жандооч сөз түркүмүн түзөт.

Функционалдык жандоочтор өздөрүнүн чыккан этимонунан көп алыстай электиктен, ичинен а) **тактоочтук** (тактоочтон келип чыккан), б) **этиштик** (чакчыл этиштен келип чыккан), в) **атоочтук** (атооч сөз түркүмдөрүнөн, т.а., зат атооч, сын атооч, ат атоочтон пайда болгон) жандоочтор деп бөлүп кароого негиз берет.

Тактоочтук жандоочторго кийин, ары, бери, мурун, мурда, илгери, тышкары, сырткары, улам сыяктуу сөздөр кирет. Бул топтогу жандоочтор жөнүндө сөз кылганда эскерте кетчү жагдай бар. Анткени жогорку өңдүү жандоочтордун этимологиясына көз чаптырганда алар дароо эле тактоочтордон пайда болбогонуна күбө болобуз. Бирок тактоочтор маани берүүчү сөз

түркүмдөрүнүн катарына киргени менен, алар да өз мезгилинде кызматчы сөз түркүмдөрүндөй эле атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнөн пайда болгон. Ошондой болсо да алар кызматчы сөз түркүмдөрүнөн кыйла мурун өз алдынча сөз түркүм болуп калыптанган. Башкача айтканда, айрым атооч жана этиш сөздөрдөн алгач тактоочтор пайда болуп, мезгил өтүү менен алар (тактоочтор) жандоочтук милдетти да аткара баштаган. Ошентип, тилдеги сөздөрдүн бир тобу атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнөн кызматчы сөз түркүмдөрүнө өтүүдө тактоочтор көпүрөнүн милдетин аткарган. Бирок тилдеги мындай өтүүчүлүк кубулушу бардык жандоочторго мүнөздүү эмес. Семантикасы ошол өтүүчүлүккө жол бергендери гана негизги сөз түркүмүнөн тактоочко, тактоочтон жандоочко өтө алган. Мындай көрүнүш айрым жандоочторго гана эмес, кээ бир бөлүкчө, байламталарга да мүнөздүү. Ошол себептүү тактоочтон пайда болгон жандоочтук милдетте келген **илгери, кийин** сөздөрүнүн уңгусу зат атооч сөздөр болсо, **ары, бери** сөздөрүнүн уңгусу ат атооч сөздөр болгону - мыйзам ченемдүү эле кубулуш.

Этиштик жандоочторго сүйлөм контекстине жараша бирде жандоочтук, бирде чакчыл этиштик милдетти алып жүргөн төмөнкү сөздөр кирет: **карай, карап, көздөй, көздөп, көрө, көрөк, көрөкчө, тарта, тартып, баштап, жараша**. Бул жандоочторду караганда деген тыбыштык турпаттагы жандооч толуктайт. Ал **кара+ган+да** деген тутумдук бөлүктөрдөн турат. Мында -ган этиштин атоочтук формасынын, -да жатыш жөндөмөнүн мүчөлөрү.

Атоочтук жандоочторго соң, катары, чакты, чамалуу, кезде, учурда, убакта, чакта, тапта, ченде, башка, бөлөк, бөтөн, өзгө, өңгө, чсебептүү, өндүү,

сындуу, жакын, ашык, артык ж.б. кирет.

Кыргыз тилиндеги жандоочтор төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Жандоочтор өз ара тутумдашуучу сөздөрдүн грамматикалык ар кыл карым-катышын, маанилерин (мезгилдик, мейкиндиктик, максаттык, себептик ж.б.у.с.) билдиргендиктен, мааниси жана аткарган функциясы боюнча жөндөмө мүчөлөрүнө окшошуп кетет. Ошондуктан, **Асан билим алууга умтулат** жана **Асан билим алуу үчүн умтулат** деген сүйлөмдөрдү салыштырсак, биринчи сүйлөмдөн багыттык жана максаттык грамматикалык маанилерди, экинчи сүйлөмдөн максаттык грамматикалык маанини туюуга болот. Бирок жандоочтор өздөрү таандык болуп айтылган жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен көп учурда тыгыз байланышта болгондуктан, жөндөмөлөрдүн грамматикалык маанилерин толуктайт, тактайт. Сал.: **Жумушка барат – Жумушка чейин барат**. **Үйдөн кетти – Үйдөн ары кетти**. Кийинки сүйлөмдөрдөн байкалып тургандай, мурдагы сүйлөмдөрдөгү семантика андан бетер конкреттешти. Ал эмес сүйлөмдүн семантикасы аздыр-көптүр өзгөрдү деп айтууга да болот. (Бул жөнүндө ылдыйда сөз болот). Мындан сырткары жандоочтор тыбыштык жактан өз алдынча толук калыптанган сөз болгондуктан, тиешелүү сөзүнөн бөлөк колдонулса, жөндөмө мүчөлөрү алардан айырмаланып, үндөштүк законуна баш ийген, демек, тыбыштык түрдүү варианттарда кезиккен негизги сөздүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

2. Жандоочтор өзгөрүлбөс, сенек сөз түркүмү катары өзүнөн кийин “жандуу” сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл албасы белгилүү. Бирок сүйлөм ичинде өзүнөн

кийин келген аныкталгыч сөз түшүп калган учурда ал аныкталгыч сөздүн мүчөсү жандоочко уланып калат. Бул учурда жандоочтор затташат (субстантивдешет). Мис.: Сиз **сыяктуу** инсандар (сиз **сыяктуулар**) эл арасында көп болсо. Андан **башка** адамдан (Андан **башкадан**) мындай мамилени күтүүгө болбойт. Мараттан **бөлөк** жигиттер (Мараттан **бөлөктөр**) анын көңүлүнө толчу эмес ж.б.

3. Кыргыз тилинде, башка түрк тилдериндегидей эле, жандоочтордун синонимдик катышта келиши кеңири орун алган. Муну табигый эле көрүнүш деп эсептөөгө болот. Себеби баштапкы лексикалык маанилери боюнча ар түркүн сөздөр кызматчылык милдет аткара баштаганда сүйлөм ичиндеги сөздөрдү байланыштыруу максатында колдонулганда ортомчулук милдет аткаруу менен, семантикалык жактан жалпылыктары арта баштайт. Натыйжада жандоочтордун синонимикасы жаралат: **башка, бөлөк; соң, кийин; көрө, караганда; тууралуу, жөнүндө; сымал/ сымак, сыяктуу**. Ошондой эле жандоочтордун варианттары да пайда болот: **карай/ карап/ карата, көздөй/ көздөп; тартып/ тарта; өзгө/ өңгө; чейин/ дейре** ж.б.

Кээде синонимдик түгөйдү түзүү жөндөмдүүлүгү жок айрым жандоочтор да сүйлөм контекстине карата синонимдик милдетте келип калат. Андай милдетти **менен, аркылуу; менен, боюнча; менен, замат** сыяктуу жандоочтор аткарат: СМС **менен** кабарлашалы – СМС **аркылуу** кабарлашалы; Устав **менен** иштейбиз – Устав **боюнча** иштейбиз; Тапшырманы аткара **менен** билдир – Тапшырманы аткара **замат** билдир. Аз санда болсо да тилибизде антонимдик катыштагы **ары, бери; мурун/мурда, соң; илгери, кийин** деген жандоочтор кезигет: Кыштактан **ары** үч чакырым жер – Кыштактан

бери үч чакырым жер; Жумуштан **мурун** келип кетсең – Жумуштан **соң** келип кетсең; Алар бир күн **илгери** жолугушкан – Алар бир күн **кийин** жолугушкан.

4. Этимологиялык жактан жандоочтордун тутумунда жөндөмөнүн мүчөлөрү, этиштин чакчыл формасынын мүчөлөрү ж.б. мүчөлөр орун алып турганын көрүүгө болот. Бирок бул мүчөлөр ал жандоочтордо тиешелүү грамматикалык категориянын парадигмасы боюнча өзгөрбөстөн, айрым гана тыбыштык турпаттардагы варианттарда кезигет. Тактап айтканда, **башка, өзгө/өңгө** жандоочторунун тутумунда сенек формадагы барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү гана орун ала алат. Анын ордун башка жөндөмө мүчөсү менен алмаштырууга мүмкүн эмес. **Карай/ карап, көздөй/ көздөп** жандоочторунун тутумунда чакчылдын **-й, -ып** мүчөлөрү гана колдонула алат. Булардын ордуна **-а/-е, -ганча, -гыча, -майынча** фармасындагы чакчылдын мүчөлөрүн пайдаланууга болбойт. Жандоочтор жогорудагыдай болуп айрым бир тыбыштык турпаттарда сенек болуп гана колдонулган себептүү, алар өзгөрүлбөс, сенек сөздөр деп (бөлүкчө, байламталар сыяктуу) аталып келет.

Ошентип, этимологиялык жактан жандоочтордун тутумунда төмөнкүдөй мүчөлөр орун аларын белгилөөгө болот.

I. Байыркы курал жөндөмөлүү (мүчөсү **-ын**) жандоочтор: **үчүн, сайын, чейин, дейин** [Щербак 1987: 81,87,92].

II. а) Байыркы багыт (барыш) жөндөмөлүү (мүчөсү **-гару**) тактоочтон пайда болгон жандоочтор: **илгери, тышкары/сырткары**; б) байыркы барыш жөндөмөлүү (мүчөсү **-ры**) жандоочтор: **ары, бери** [Щербак 1987: 67,

78].

III. Азыркы барыш жөндөмө мүчөлүү жандоочтор: **башка, өзгө/өңгө.**

IV. Жатыш жөндөмө мүчөлүү жандоочтор: **мурда, жөнүндө, караганда.** Бул мисалдарда жөндөмө мүчөлөрү уңгудан кийин да, таандык уланды менен атоочтуктун мүчөсүнөн соң да орун алды.

V. Чыгыш жөндөмө мүчөлүү жандооч: **бойдон.**

VI. Жак таандык мүчөлүү жандооч: **бою.**

VII. Катыштык сынатоочту уюштуруучу -луу мүчөлүү жандоочтор: **сыяктуу, өңдүү, шекилдүү.**

VIII. а) Чакчыл этиштик -ып мүчөлүү жандоочтор: **карап, көздөп;** б) чакчыл этиштик -ый мүчөлүү жандоочтор: **карай, көздөй;** в) чакчыл этиштик -а мүчөлүү жандоочтор: **тарта, көрө.**

5. Жандоочтор кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бир түрү болгондуктан, өздөрү айкашып келген атооч сөздөр же этиштин атоочтук, кыймыл атооч формалары менен бирдикте гана синтаксистик жактан сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн (бышыктоочтун же толуктоочтун) милдетин аткарат. Бул учурда жандап келген сөзү менен аналитикалык форманы түзөт: **Мекен үчүн** кызмат кылуудан артык бакыт жок ("КТ"). Эл менен биз ийгиликтерди жаратабыз ("КБ"). Түгөнгөн сайын түтөгөн элдин урпактарынанбыз (оозеки кептен). Тил сүйлөө үчүн берилген ("КБ"). Ошондой эле алдындагы негизги сөздүн бир жөндөмөдө турушун талап кылат: Айтпа, айткандан **кийин** аткар (оозеки кептен). Сынакка **чейин** илим-билимге сугарылгыла ("КБ"). Сүйлөмдөрдө маани берүүчү сөз плюс жандооч аналитикалык форманы түзөт, бирок, жогоруда белгилегендей, сөз айкашын түзө албайт. Аны үчүн жандоочтон соң дагы толук маанилүү сөздүн орун

алышы зарыл. Маселен: эл менен биз; эл менен жаратабыз; айткандан кийин аткар; сынакка чейин сугарылгыла ж.б. сыяктуу.

6. Жандоочтор өздөрү жандап келген сөздөрү менен бирдикте бир фонетикалык-интонациялык бирдикти түзөт. Бул учурда басым толук маанилүү сөзгө түшөт: Кыргызстандын жыргалчылыгы **үчүн** жанын курман кылгандарга таазим этебиз ("Ф"). Өлкөбүздө жыл **сайын**, ай **сайын** жаңылануу болот деп ишенели ("КТ"). Бул жерде басым **жыргалчылыгы, жыл, ай** деген зат атооч сөздөргө түшүп, алар **үчүн, сайын** жандоочтору менен бирдикте фонетикалык-интонациялык биримдикти түзүп калды. Мындай өзгөчөлүк бөлүкчөлөргө, байламталарга да мүнөздүү. Мис.: Асан да, Үсөн да, Акмат да тартип сактоого тийиш (оозеки кептен). Мында да кызматчы сөзү бир эле учурда эки милдетти – аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк жана байланыштыргыч байламталык милдетти аткарды. Басым **Асан, Үсөн, Акмат** сөздөрүнө түштү. Же дагы мындай сүйлөмдү талдап көрсөк: Сен дагы келдиңби? деген сүйлөмдө **дагы** сөзүнө басымдын түшүшүнө же түшпөй калышына байланыштуу анын (**дагы** сөзүнүн) маани берүүчү же кызматчы сөз түркүмү экени аныкталат. **Дагы** сөзүнө басым түшсө, анда маани берүүчү сөз түркүмү милдетинде, тактап айтканда, орусча **еще** деген маанидеги тактоочтук милдетте келет. Эгер ошол эле **дагы** сөзүнө басым түшпөй, ал басым **мурда** келген (**сен** деген) сөзгө түшсө, анда ал сөз аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдет аткарып калат. Ушул өзгөчөлүктөрү жактан (т.а., фонетикалык-интонациялык биримдикти түзүшү жана басымдын түшпөөсү боюнча) да кызматчы сөздөр негизги сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат.

7. Жандоочтор жөнөкөй сүйлөм ичиндеги негизги сөздү гана жандап, ага кошумча маани киргизбестен, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн арасындагы синтаксистик мамилени да уюштуруу үчүн колдонулат. Бул учурда алар морфологиялык, синтаксистик белгилерин жана жандоочтук маанилерин сактайт. Мис.: **сайын** жандоочу жөнөкөй сүйлөмдө деле, татаал сүйлөмдө деле мезгилдик маанини кошумчалоо үчүн колдонулат. Сал.: Ай **сайын** чыдамсыздык менен күтө берет. Күн жылга айланган **сайын**, мына, биздин жаштардын акылына акыл кошула баштады ("КБ"). Мында **сайын** жөнөкөй сүйлөмдөгү негизги (**ай** деген) сөздү жана татаал сүйлөмдүн багыныңкы түгөйүндөгү негизги (**айланган** деген) сөздү жандап келип, мезгилдик маанинин кайталанышын билдирүү үчүн колдонулуп, өзүнүн жандоочтук милдетин аткарды. Бирок жандоочтор жөнөкөй сүйлөм ичинде орун алып, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы синтаксистик мамилени билдирсе, татаал сүйлөм ичинде келүү менен, багыныңкы жана баш сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик мамилени туюнтуу үчүн колдонулат. Жандоочтор багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр ортосундагы синтаксистик мамилени билдиргени менен, индоевропа тобундагы тилдердей болуп байламталык милдет аткарбастан, өзүнүн нукура жандоочтук милдетинде колдонулат. Башкача айтканда, жандоочтор байламталардай болуп сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырбастан, өзү жандап келген толук маанилүү сөзгө грамматикалык маани кийирет же татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмгө карата грамматикалык катышын билдирет. Татаал сүйлөмдөрдөгү ушул өзгөчөлүгү жагынан индоевропа тилдеринен айырмаланат. Себеби ал тилдерде

багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бөлүктөрү (т.а., ал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр) бири-бири менен байламталык милдетти аткарган багындыргыч байламталар, ат атоочтук тактоочтор (орусча: местоименные наречия), катыштык ат атоочтор (орусча: относительные местоимения) аркылуу байланышат [Петров 1962: 264]. Маселен, орус тилинин грамматикаларында сурама ат атоочтор (вопросительные местоимения) татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу милдетин аткарганда катыштык ат атоочтор (относительные местоимения) деген кыргыз тилинде кезикпеген аталышка ээ болот. Салышт.: *"Что сделаю я для людей?" - сильнее грома крикнул Данко* (М.Горький) жана *Пусть знают фашисты, на что способен русский патриот и большевик* (Н.Кузнецов). Биринчи сүйлөмдө **что** сөзү сурама ат атоочтук милдетте экинчи сүйлөмдө бул сөз катыштык ат атоочтук милдетте келди [Рус.гр. I т., 1982: 703-704; Баранов и др., 1989: 94]. Түрк тилдеринде жогорку сыяктуу конструкциядагы сүйлөмдөрдө жандоочтор байламталарга өтүп кетпей, жандоочтук семантикасын сактайт.

8. Жандоочторду орус тилиндеги предлогдор менен салыштырганда, бир катар окумуштуулардын көз караштары боюнча, бул экөөнүн сүйлөмдөгү аткарган функциялары окшош деп таанылат. Алардагы негизги айырмачылыктар: жандоочтор сүйлөм контекстинде атооч сөздөрдөн кийин орун алса, предлогдор, тескерисинче, атооч сөздөрдөн мурун орун алат; сан жагынан предлогдор өтө арбын болсо, жандоочтор аларга караганда кыйла эле аз санда; предлогго салыштырмалуу жандоочтордун сүйлөмдө аткарган синтаксистик функциясы арбын;

жандоочтор көпчүлүк предлогдордон айырмаланып баштапкы лексикалык маанисин кандайдыр бир деңгээлде (жарым-жартылай болсо да) сактайт, ошондуктан жандоочтор маани берүүчү сөздөр менен айкалышып келгенде бир канчалаган предлогдорго караганда семантикалык жактан бир топ конкреттүү маани-маңызды, түшүнүктү туюндурат; жандоочтор предлогдон айырмаланып өзү башкарган жөндөмө мүчөлүү сөздөн кийин орун алат ж.б. Жандоочтордогу бул акыркы белгиленген өзгөчөлүк түрк тилдериндеги сөздөрдүн туруктуу келген орун тартиби менен тыгыз байланыштуу.

9. Жандоочтордо полифункционалдуулук да орун аларын белгилөөгө болот. Мис.: чыгыш теги боюнча тактоочтук маанидеги **(н)ары** сөзүнөн: **(н)ары** жөнөдү. **(Н)ары - тактооч**). Мындан **жандооч**: сабактан **(н)ары** досторго барам; **бөлүкчө**: койчу **(н)ары**, антип айтпачы!; **байламта**: **ары** адептүү, **ары** акылдуу кыз ж.б. болуп уюшулууга жөндөмдүү. Мындай өзгөчөлүк айрым бөлүкчөлөргө да мүнөздүү. Маселен, да тилдик элементи сүйлөм контекстинде бөлүкчөлүк милдеттен тышкары, байламталык милдет да аткара берет. Мис.: сенде да, менде да, анда да толук жоопкерчилик болуу керек (мында да кызматчы сөзү бир эле мезгилде аныктагыч-тактагыч бөлүкчөнүн да, байланыштыргыч байламтанын да милдетин аткарды).

10. Жандоочтор жөндөмө формаларын башкаруусуна карай, башкача айтканда, жөндөмөлөр менен айкашуусуна байланыштуу төрткө бөлүнөт: а) *атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор*: аркылуу, сыяктуу, тууралуу, жөнүндө, бою, бойдон, боюнча, менен, сайын ж.б.; б) *барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор*: чейин, дейре,

дейин, карай, карап, карата, караганда ж.б.; в) *табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор*. Булар өтө аз санда болгондуктан, көпчүлүк түрк тилдеринде, ошондой эле кыргыз тилинин грамматикаларында деле көбүнчө белгиленбей келет. “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” [1980: 490] менен “Азыркы кыргыз адабий тилинде” [2009: 485] гана **көздой, көздөп, карай, карап, ката** деген сөздөр табыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдү башкаруучу жандоочтор катары туура көрсөтүлөт; г) *чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор*: **ары, берн, мурун, илгери, кийин, соң, баштап, тартып, башка, бөлөк** ж.б.

Жогорудагыдай болуп түркологияда да жандоочтордун жөндөмөлөр менен айкашуусуна карата классификациясында бирдиктүү пикирдин жок экенин көрүүгө болот. Маселен, Ф.Р.Зейналов жандоочтор төрт жөндөмө менен айкалышып келет деп билдирип (орусча: неопределенным, родительным, дательным-направительным, исходным), бирок түштүк-батыш (огуз) группасындагы тилдерде алар негизинен үч жөндөмө менен айкалышып келет дейт (орусча: родительным, дательным, исходным). [Караңыз: Зейналов 1966, №3: 35]. Бул жерде окумуштуунун жандооч илик (орусча: родительный) жөндөмөдөгү сөздөр менен да айкашат дегени, маселен, **үчүн** жандоочу азербайжан тилинде зат атоочту жандап келсе, ал зат атооч атооч жөндөмөдө турганы менен, ошол эле жандооч ат атооч менен айкашылып келгенде, ал ат атооч илик жөндөмөнү талап кылып калат деп **Әһмәд үчүн < онун үчүн** деген азербайжан тилине мүнөздүү болгон аргументти сунуштайт. В.Исенгалиева болсо казак тилинин материалында жандоочтор алты жөндөмөнү

башкаруу үчүн колдонулат дейт [Исенгалиева 1957].

11. Жандоочтор сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү өз ара байланыштырууда туюндурган маанилери боюнча түркологияда (кыргыз тил илиминде да) ондон ашуун түрлөргө бөлүнөт: 1) *убакыт, мезгилдик маанини туюндурган жандоочтор*: **баштап, бою, бойдон, ары, бери, дейин, дейре, чейин, жете, ката, илгери, мурун, мурда, кийин, соң, менен, сайын**; 2) *себеп маанисин билдирген жандоочтор*: (айткан) **менен, (жооп алыш) үчүн**; 3) *максат маанисин туюнткан жандоочтор*: (журтум, калкым) **үчүн**; 4) *биргелешүү маанисин билдирген жандоочтор*: (апам) **менен**; 5) *куралдык катышты (маанини) билдирген жандоочтор (кетмен) менен, (сүрөт) аркылуу*; 6) *төп келүү, каршы коюу, мүмкүндүк маанисин билдирген жандоочтор*: (көркүнө) **жараша, (ылайыгына) карата, (жаштарга) караганда, (сенден) көрө**; 7) *бөлүнүү, өзгөчөлөнүү, чектен тышкары болуу маанисин туюндурган жандоочтор*: (өзүмдөн) **башка, өзгө, тышкары**; 8) *салыштыруу маанисин билдирген жандоочтор*: (көлөкөң) **сыяктуу, сымак, шекилдүү**; 9) *макулдашуу, ылайыкташуу маанисин билдирген жандоочтор*: **боюнча, жөнүндө, тууралуу**; 10) *окшотуу маанисин билдирген жандоочтор*: (эркек) **сөрөй, чалыш, сымак ж.б.**

12. Азыркы түрк тилдеринин бардыгында жандоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй гана болот. Муну өз мезгилинде Ф.Р. Зейналов да белгилеген. Бирок жандоочтун тарыхында айрым татаал чакчыл формадагы сөздөр кээ бир изилдөөчүлөр тарабынан структуралык жактан татаал жандоочтор катары жаңылыш кабыл алынган. Ошондой эле бул жөнөкөй жандоочтор туунду эмес, тубаса (уңгу) формасындагы гана сөз катары кабыл

алынат. Себеби жандоочтордун айрымдарынын структура-сында кезиккен мүчөлөр алардын этимологиясынан, тактап айтканда, тигил же бул негизги сөз түркүмүндөгү сөз аффикс (мүчө) формасындагы абалда жандоочторго өткөнүнөн кабар берет. Ошондуктан, кызматчы түркүмүндөрү кызыл профессор К.Тыныстанов тарабынан сенек сөздөрдүн тобу катары белгиленген [Тыныстанов 1996: 26].

13. Айрым кызматчы сөздөр чыгыш теги боюнча кыйла байыркы доорлорго таандык болгондуктан, тилибизде бир түрдүү гана кызматчы сөздүк (маселен, же жандоочтук, же бөлүкчөлүк) милдет аткарбастан, андан тышкары, түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал байламталык милдет да аткарып келет. Мындай өзгөчөлүк айрым жандоочтордон тышкары, **да/дагы** бөлүкчөсүнө да мүнөздүү: 1) *Жөнөкөй байламта катары колдонулгандары*: **же, нары/ары, да/дагы** (көбүнчө экиден ашык кайталануу менен); 2) *Татаал байламтанын тутумдук бөлүктөрү катары кезиккендери*: **үчүн, менен** жандоочтору, **да/дагы** бөлүкчөсү: **ошон үчүн/ аны үчүн, эмне үчүн десен, же болбосо, анткени менен/ ошенткени менен, ошондой болгону менен, бирок да, жана да, андай болсо да/ андай болсо дагы, антсе да/ антсе дагы, ошентсе да/ ошентсе дагы**.

14. Түрк тилдеринде кезигүү (колдонулуу) өзгөчөлүктөрүнө карата жандоочторду төрткө бөлүүгө болот: 1) *Байыркы замандан бери колдонулуп келаткан жандоочтор*: **үчүн, соң, менен, сайын, кийин (үчүн, соң** жандоочторунан башкасы тыбыштык турпат жактан азыркыдан бир аз айырмалуу кезиккен); 2) *Көпчүлүк түрк тилдеринде кезиккен жандоочтор*: **илгери, мурун,**

тууралуу, тышкары, башка, көрө; 3) Саналуу гана түрк тилдеринде кезиккен жандоочтор: дейре, чейин, сыяктуу, сымак, жөнүндө, ката. 4) Кыргыз тилинде гана кезиккен жандоочтор: бойдон, сөрөй, чалыш, карата, көздөй, көздөп.

15. Үчүн жандоочу эмне? деген ат атооч менен айкалышта келип, эмне үчүн? деген сурама ат атоочту уюштурат. Ал эми бул сөз -дыр деген күдүктүктү, белгисиздикти билдирген мүчөнү кабыл алуу менен, эмне үчүндүр деген тыбыштык турпатка эгедер болуп, эмнегедир деген белгисиз ат атоочко [Кудайбергенов 1960: 77] синоним болуп колдонулуп келет.

16. Жандоочтук милдетте келген сөздөрдүн арасынан (н)ары сөзү сүйлөм контекстине жараша дагы башка функционалдык кызматтарды аткарат: 1) (н)ары жөнөдү (тактооч); жумуштан (н)ары (жандооч); (н)ары акылдуу, (н)ары оор басырыктуу (байламта); койчу (н)ары (бөлүкчө).

17. Жандоочтор (т.а., алардын бир катары) сүйлөм курулушунда тилдик зарыл элемент катары да колдонулат. Себеби алар сүйлөм контекстинде кадимки эле толук маанилүү сөздөр сыяктуу зарыл болгон тилдик каражат катары кызмат аткаарын көрүүгө болот. Аны үчүн жандоочтуу сүйлөмдөрдү биринчи баштапкы абалында, андан соң жандоочторун алып салып салыштырабыз: Уй менен да киши сүйлөшчү беле, кокуй (К.А.). Сал.: Уй да киши сүйлөшчү беле, кокуй. Адилет бир капталына жыгылды да, буттары сунулгуча эле калай табактагы тамакты кашык менен жей баштады (К.А.). Сал.: Адилет бир капталына жыгылды да, буттары сунулгуча эле калай табактагы тамакты кашык жей баштады. Жүрөгү алып учуп, аны Таштанды көздөй шаштырып бараткан. (К.А.).

Сал.: Жүрөгү алып учуп, аны Таштанды шаштырып бараткан. Адамдардын арасынан улуу генийлер, таң каларлык зор таланттар чыга берет, ал үчүн анын жолун ачыш гана керек (К.А.). Сал.: Адамдардын арасынан улуу генийлер, таң каларлык зор таланттар чыга берет, ал анын жолун ачыш гана керек. Салыштырылып берилген мисалдардан дапдаана көрүнгөндөй, жандоочсуз сүйлөмдөр баштапкы сүйлөмдүк касиетинен (семантикасынан) ажырап, уккулуксуз, ал эмес түшүнүксүз болуп, жөн гана ар түркүн сөздөрдүн жыйындысы сыяктуу, даана эле маани-маңызсыз болуп калганына күбө болобуз.

Жандоочтор менен айкалышып келген толук маанилүү сөздөр сүйлөмдө негизинен бышыктоочтук жана толуктоочтук милдетти аткарат.

Ошентип, кыргыз тилиндеги жандоочтор атооч сөздөрдөн, этиштерден жана тактоочтордон улам толукталып турган кызматчы сөздөрдүн өнүгүү абалындагы жандуу лексика-грамматикалык разряд болуп эсептелет.

Нака жандоочтор, алардын структурасы, семантикасы, колдонулушу

Нака жандоочторго, жогоруда белгиленгендей, жыйырма чакты сөз кирет. Алардын ар бирине өз-өзүнчө токтолобуз.

Үчүн жандоочу. Бул жандооч тээ байыркы жазма эстеликтерден тарта азыркы кыргыз тилиндеги грамматикаларга чейин жандоочтук гана мааниде кезигери, ошондой эле нечен кылымдар өтсө да, көпчүлүк түрк тилдеринен айырмаланып, азыркы кыргыз тилине тыбыштык турпатын (бетер, сайын, соң жандоочтору

сыяктуу) өзгөртпөй жеткендиги жана сан жагынан да башка кызматчы сөздөргө караганда жазма эстеликтерде жыш колдонулары айрым эмгектерди анализдегенде белгилүү болду. Маселен, “Орхон-Енисей тексттери” [1982] аттуу эмгекте кызматчы сөздөрдүн колдонулуш жыштыгын эсептеп чыкканыбызда, **үчүн** жандоочу 92 жолу кезигип, биринчи орунда турары аныкталды.

Ошондуктан ушул маселеге карата якут жана казак илимпоздору Н.Е.Петров менен К.К.Молгаждаровдун пикирлери да адилеттүү айтылган пикирлер демекчибиз. Алар **үчүн** жандоочу Орхон-Енисейден бүгүнкү тилибизге чейин үзгүлтүксүз келе жаткан жана эң активдүү колдонулган кызматчы сөз болуп саналат, - деп абдан туура билдиришкен [Петров 1962: 274; Молгаждаров 2012: 175]. Н.Е.Петров өз эне тилиндеги жандоочторду терең изилдөөнүн натыйжасында, **үчүн** жандоочу зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, кыймыл атоочтор менен айкалышып келип, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы, ошондой эле татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы синтаксистик жактан багыныңкы мамилени туюндуруу үчүн тилде активдүү колдонулат, - деп баа берген. Андан ары бул автор **үчүн** жандоочу атооч сөздөрдүн аналитикалык грамматикалык формасы катары келүү менен, сүйлөмдө толуктоочтук, максат жана себеп бышыктоочтук, ошондой эле сүйлөмдүн логикалык баяндоочунун милдетин аткаруу үчүн колдонулат деп билдирген [Петров 1962: 274]. Кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча адистешкен бул якут окумуштуусунун билдирүүлөрү бардык түрк тилдери үчүн, анын ичинде кыргыз тили үчүн да толугу менен тиешелүү экендигин (дал келерин) бул жааттагы бир катар илимий эмгектерди анализдеп, кыргыз тилиндеги факты-

материалдарды талдап чыкканда абдан ынандык. Ал эми К.К.Молгаждаров бул жандооч көөнө түрк тилинде атооч сөздөр менен айкашып келгенде себеп, арноо, жана атоочтук формасынан кийин максат маанисин билдирерин жазма эстеликтерден алынган мисалдар менен бышыктаган. Ошондой эле орто кылымдагы эстеликтерде анын себеп, максат мааниси басымдуу экенин белгилеген [Молгаждаров 2012: 175].

Үчүн жандоочу азыр түрк тилдеринде төмөнкүдөй тыбыштык турпаттарда кезигет: б.түрк., эски өзб., кар., карач.-балк., азерб., кум., хак., шор, уйг.: **үчүн**; алт., өзб.: **учун**; башк.: **өсөн**; гаг., түрк: **ичин**; каз., к.калп., ног.: **үшин**; крым тат.: **ичүн**; тат.: **өчин/өчен**; түркм.: **үчин**; тува: **ужун**; як. **иһин** ж.б.

Түрк тилдеринде **үчүн** жандоочунун айкашкан сөзүнө карата айрым айырмачылыктары да байкалат. Тактап айтканда, ат атоочтон башка бардык атооч сөздөр түрк тилдеринин дээрлик бардыгында **үчүн** жандоочу менен айкашканда атооч жөндөмөсү формасында кезиксе, ат атоочтор булардан айырмаланып, көпчүлүк түрк тилдеринде (кыргыз, казак, өзбек тилдеринен башкасында) атооч жөндөмөдө эмес, илик жөндөмө мүчөлүү кезигет. Караңыз: кырг.: **сен үчүн**, каз.: **сен үшин**, өзб.: **сен учун**. Сал.: б.түрк: **сениң үчүн**; алт: **сениң учун**; башк.: **һинен өсөн**; гаг., түрк: **сенин ичин**; кар.: **сенин үчүн** (~ **ичин**); к.калп.: **сениң үшин**; крым-тат.: **сениң ичүн**; тат.: **синың өчын**; түркм.: **Ҷениң үчын**; уйг.: **сен(ин) үчүн**; хак.: **синың үчүн**; эски өзб.: **бизин үчүн**.

Карачай-балкар, кумук тилдеринде жогоркулардан айырмаланып, **сени үчүн** деген формада жолугат [Щербак 1987: 91].

Ошондой эле **үчүн** жандоочу төмөнкү жазма эстеликтерде жолугарын белгилемекчибиз: ДТС 1969: 622-б.; ОЕТ 1982: 48, 63, 64 ж.б. көптөгөн беттерде; М.Кашгари. Индекс, 1967: 316-б.; Качалин (интерн.бул.): 11, 19, 24 ж.б. беттерде; Насилов 1963: 36, 44, 52 ж.б. беттерде, Коңурбаева 2011: 87-б.

Үчүн жандоочунун этимологиясы илимий эмгектерде ар түрдүүчө талкууга алынып келет. [Караңыз: СИГТЯ 1988: 491-516; Щербак 1987: 50-122; Петров 1962: 543-544 ж.б.у.с.]. О.Бётлингк биринчилерден болуп бул (**иһин**) жандооч якут тилиндеги **ис** – “живот, нутро” деген сөздөн келип чыкканын билдирген [Петров 1962: 543-544]. М.Рясянен ал пикирди (**ич** – “нутро” деген сөздөн чыкты деген ойду) толугу менен колдогон [СИГТЯ 1988: 496]. Бул сөз төмөнкү окумуштуулар тарабынан тутумдук жактан эки компонентке ажыратылып каралган. **Үчүн** жандоочунун биринчи компоненти жөнүндө А.Кастрен, К.Г.Залеман, К.Грөнбек **уч**, **үч**, **іч** (“конец, цель, основание, причина”) деген атооч сөздүк негизден, А. Габен, К.Броккельман **учі**, **үчү**, **үчі** “стремиться к чему-либо”, “добиваться чего-либо” деген маанидеги этиштик негизден жаралган деген көз караштарды билдиришкен. Бирок акыркы эки изилдөөчү бул сөздүн уңгусун зат атооч түзөрүн танышкан эмес. [Караңыз: Щербак 1987: 92]. Э.В.Севортян жогорку окумуштуулардын пикирин колдоп, бул жандооч курал жөндөмөдөгү атооч сөз же кыймыл атооч (отглагольное имя) деп билдирген [Севортян 1974: 642-643]. Француз окумуштуусу Ж.Дени жана түрк изилдөөчүсү Б.Аталай түркиялык түрк тилиндеги **ичин** сөзүнүн чыгыш тегин **уч** “предлог, причина” деген маанини билдирген сөзгө алпарып такашкан [Кононов 1951: 15]. Ошентип, **үчүн** жандоочунун (**сайын**, **кийин**,

тегин жандоочторунун да) тутумунан окумуштуулар уңгу жана мүчөлөрдү ажыратып келишет. **-ын** мүчөсү байыркы курал (инструменталдык) жөндөмөсүнүн мүчөсү экенине көпчүлүк окумуштуулар кошулушат [Караңыз: СИГТЯ 1988: 496; ОЕТ 1982: 37; Петров 1962: 544]. Бүгүнкү күндө **үчүн** жандоочунун этимологиясы боюнча жогоркудай ар түрдүү, ал эмес бири-бирине кайчы келген көз караштын орун алып, бирдиктүү пикирдин жоктугунун себеби бар деп ойлойбуз. Биздин пикирибизче, анын негизги себеби, биринчиден, байыркы жазма эстеликтерде бул жандоочтун баштапкы лексикалык мааниде колдонулган семантикасынын кезикпегендигинде, экинчиден, тээ байыркы жазма эстеликтерде бул жандооч бир гана тыбыштык турпатта колдонулуп (**үчүн** формасында гана), анын башка варианттарынын жолукпагандыгында. Тактап айтканда, биринчиден, эгер **үчүн** жандоочунун **сайын** жана айрым башка жандоочтор сыяктуу баштапкы лексикалык этимону жолуккан болсо (маселен, **сайын** жандоочу ДТСте [482-б.] **сайу** тыбыштык турпатта жолугат, мунун этимонун **са-** – “считать, подсчитывать” [478-б.] деген этиштен же **сайугы** – “каждый” [482-б.] деген атооч сөздөн издөөгө болот), мындай болгондо илимий гипотезаларды кеңири келтирүү, жеңилерээк болмок. Экинчиден, эгер **үчүн** жандоочу менен жандоочундай бир нече тыбыштык вариантта колдонулган болсо, (сал.: менен ДТСте [1969: 98, 99, 102, 207-б.] **биле**, **билен**, **бирле**, **иле** сыяктуу варианттарда жолугат, **чейин** жандоочу ДТСте [1969: 546, 547, 548, 549-б.] **тег**, **теги**, **тегин**, **тегинч**, **тегү** варианттарда жолугат) анда илимий гипотеза айтуу дүйнөгө таанымал түркологдор үчүн кыйла оңой болмок. Ошентип, **үчүн** жандоочунун этимологиясы бүгүнкү күндө талаш

туудурган маселе экенин жогорку илимий божомолдордун ар түрдүүлүгү билдирип турат.

Бирок бардык эле нака жандоочтор сыяктуу **үчүн** жандоочунун да жаралыш тарыхында үч шарттын болгонун баамдоого болот: 1. Чыккан этимонуна карата (түрдүү гипотеза айтылганына карабастан) катыштыгы. 2. Баштапкы лексикалык маанисинин абстракцияланып отуруп, ал реалдуу маанинин жоголуу абалына жакындаганы. 3. Бул сөздүн белгилүү бир морфологиялык формада сенектикке айланышы, тактап айтканда, байыркы курал жөндөмөсү формасындагы абалы.

Ошентип, жазма эстеликтерде кезиккен **үчүн** жандоочу азыркы кыргыз тилинде нака жандоочтор тобуна кирет. Бул жандооч азыркы учурда тилибизде көбүнчө атооч жөндөмөдө турган сөздөр менен ыкташуу байланышы аркылуу тутумдашат да, айкалышкан негизги сөзүнө максат, себеп, арноо, ылайыктоо сыяктуу түрдүү кошумча грамматикалык маанилерди киргизет. Бирок **үчүн** жандоочунун байыркы эстеликтерде сүйлөм ичинде берген мааниси негизинен себеп мааниси экени аныкталды.

Үчүн жандоочу байыркы жазма эстеликтерде атоочтуктардын **-дук//-дүк//-тук//-түк** өткөн чак формасы менен айкалышып келип, негизинен себеп маанисин туюндурган. Бул форма азыркы кыргыз тилиндеги атоочтуктун **-ган** өткөн чак формалуу мүчөсүнө дал келет. Биздин байкообуз боюнча, **үчүн** жандоочунун жазма эстеликтерде атоочтуктун жогорудагы формасы менен айкашып келиши өтө жыш колдонулат. Биз айрым гана мисалдар менен чектелмекчибиз: *Беглери будыны түзсиз үчүн, табгач будун теблигин курлиг үчүн, армакчысын үчүн, ишили эчили киңшүртүкин (киңсүртүкин?) үчүн, бегли будынлыг йоңшүртүкүн үчүн түрк будун илледүк*

илин ычгыну ыдымыс [ОЕТ КТ 1982: 55]. Кырг.: Бектери, эли түзсүздүгү (түз эместиги) үчүн, табгач элинин бузукулугунан (кайраштырганы үчүн), азгырганы үчүн, ага (жана) инини кайраштырганы үчүн, бектүү (бектери бар) элди жоолаштырганы үчүн, түрк калкынын элдүүлүгүнүн (мамлекетинин) биримдиги учуп кетти (бузулуп калды) [ОЕТ, КТ: 63]. Бул сүйлөмдө **үчүн** жандоочу жалаң гана атоочтуктар менен айкашып келбестен, куранды мүчөлүү атооч сөз түркүмү менен да (**түзсиз үчүн** болуп) айкашып келгенин көрүүгө болот. *Теңри күч биртук үчүн каңым каган сүси бөри тег эрмис...* [ОЕТ, КТ: 55] Кырг.: Теңри күч берген үчүн, кан атамдын колу (аскери) бөрүдөй... [ОЕТ, КТ: 63]. *...теңри йарлыкадук үчүн иллигиз илсиретмис, каганлыгыг кагансыратмыс* [ОЕТ, КТ: 56]. Кырг.: ...теңир жалгаганы үчүн элдүүнү элсиз, кандууну кансыз кылдык [ОЕТ, КТ: 64]. *Билмедук үчүн (йаблакыңын үчүн) эчим каган уча барды* [ОЕТ, КТ: 57]. Кырг.: Билбестигиң үчүн (жамандыгың үчүн) каган агам учуп кетти (өлдү) [ОЕТ, КТ: 65]. *Теңри йарылкадук үчүн үкүс тийин, биз коркмадымыз, сүңүсдүмиз* [ОЕТ, Т: 85]. Кырг.: Теңир жалгаган үчүн көп деп биз коркподук, сүңгүштүк (сайыштык) [ОЕТ, Т: 89]. Айрым учурда жазма эстеликтерде да азыркы кыргыз тилиндегидей эле атоочтуктун мүчөсүнөн кийин жак таандык уландысы келерин көрүүгө болот. Бул учурда деле (т.а., атоочтук+жак таандык мүчө+**үчүн** жандоочу) жогоркудай эле болуп, сүйлөмдө себеп маанисин туюндурула берет: *...казгантукын үчүн удуг өзүм казгантукым үчүн ил йеме ил болты* [ОЕТ, Т: 85]. Кырг.: ...эл курганы үчүн, өзүм курганым үчүн мамлекет кайра мамлекет болду [ОЕТ, Т: 90].

Себеп маани **үчүн** жандоочунун атооч жөндөмөдөгү

зат атоочтор менен, **бар**, **жок** сыяктуу модалдык сөздөр менен айкашып келүүсүнөн да жаралат: ...*түрк будун үчүн түн удымадым, күнүз олурмадым* [ОЕТ, КТ: 57]. Кырг.: ...*түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым* [ОЕТ, КТ: 65]. ...*табгачка бунча сүңүсип алпын эрдemin үчүн кү бунча тутды* [ОЕТ, КЧ: 118]. Кырг.: ...табгачтар (менен) мынча сүңгүлөшүп (согушуп) алптыгын жана эрдemin (эрдиги) үчүн мынча даңкка ээ болду [ОЕТ, КЧ: 120]. *Тай билге тутук йаблакын үчүн, бир эки атлыг, йаблакын үчүн кара будуным өлтиң йетдиң* [ОЕТ, МЧ: 124]. Кырг.: Тай-билге-тутуктун жамандыгы үчүн, бир-эки аттуу-баштуу (атактуу) кишилердин начардыгы үчүн карапайым элим өлдүң-життиң [ОЕТ, МЧ: 128]. *Мениң сүм үч...*(бирти?) [ОЕТ, МЧ: 125]. Кырг.: Менин колум үчүн...(берди?) [ОЕТ, МЧ: 130]. ...*өзүм кутым бар үчүн, каган олуртым* [ОЕТ, КТ: 54]. Кырг.: *өзүм (өзүмдүн) кутум бар үчүн кандыкка отурдум* [ОЕТ, КТ: 61]. ...*кутым бар үчүн, үлүгим бар үчүн өлтечи будуныг тиригрю игитим* [ОЕТ, КТ: 57]. Кырг.: ...*кутум бар үчүн, үлүшүм бар үчүн өлүп бара жаткан элди тирилтип ирденттим* [ОЕТ, КТ: 66].

Себеп маани ат атоочтон жасалган -дай мүчөлүү катыштык сын атоочтун **үчүн** жандоочу менен айкалышуусунан да пайда болот. -дай мүчөсү байыркы эстеликтерде -даг//-дег//-таг//-тег формасында кезиккен: ...*бир тодсар, ачсык оmezceñ; антагының үчүн игидмиши каганынын сабын алматын, йир сайу бардыг...* [ОЕТ, КТ: 54]. Кырг.: ...бир тойсоң, ачкалыкты ойлобойсуң, андайың **үчүн** акылман каныңдын сөзүн (албай) укпай, жер сайып (кезип) бардың... [ОЕТ, КТ: 61]. (Эскертүү: курсив жазуу жана тиешелүү сөздөрдүн, мүчөлөрдүн астын сызган биз – К.А.). **Үчүн** жандоочу орто кылымдагы жазма эстеликтерде зат атооч, ат атоочтор менен кеңири айкалышып

келип, максаттык, себептик маанилерди билдирген: *Сениң үчүн келдим*. Кырг.: сен **үчүн** келдим [ТТС 2011: 171]. *Тавар үчүн теңри езлемезип уйа кадаш углыны чынла бугар*. Кырг.: Товар **үчүн** теңирди эстебей, Уялаш уулдарын чындап муунтар [ТТС 2011: 187]. *Буч-буч етер самуркук бугзы үчүн маңланур*. Кырг.: Буч-буч этер самуркук (чымчык) Тамагы **үчүн** дан чокуп [ТТС 2012: 465]. *Куш торка маң үчүн илинур*. Кырг.: Куш торго (тузакка) жем **үчүн** илинер [ТТС 2013: 533]. “Кутадгу билигден” (Наманган): *kišilik iñün aturundi kiši из-за человечности назван [человеком] человек* [ДТС 1969: 622]. (Кырг.: Кишичилик **үчүн** ат берилди киши (деп) – К.А.). “Кодекс куманикустан”: ... *ким язуксуз кертилик үчүн тозер...* *Не үчүн алар алгышылы-дыр...* Кырг.:...ким күнөөсүз акыйкаттык **үчүн** чыдар... Эмне **үчүн** алар баталуу, бактылуу... [Конурбаева, 2011: 87]. *iligiimiz iduk kum kün tñirichä jarlika duk iñün* из-за повеления нашего владыки Ыдук-кута как бога солнца [Щербак, 1961: 134]. (Кырг.: Өкүмдарыбыздын Ыдык-куттун буйрук (жарлык) кылганы **үчүн** – К.А.).

Үчүн жандоочунун азыркы кыргыз тилинде башка нака жандоочтордон айырмалуу бөтөнчөлүгү бар десе болот. Себеби башка жандоочтор сүйлөм контекстине жараша бир канчалаган маанилерди туюнтуу **үчүн** колдонулса, **үчүн** жандоочу негизинен максат менен себеп маанисин туюнтуу **үчүн** колдонулат. Эң кызыгы, бул маанилер көп учурда бир сүйлөм ичинде эле жуурулушуп келет. **Үчүн** жандоочунун ушул өзгөчөлүгү бардык түрк тилдерине да мүнөздүү экендиги жөнүндө өз мезгилинде белгилүү түрколог Н.К.Дмитриев: “**Өсөн** жандоочу көп учурда бир эле мезгилде максат менен себепти билдирет.

Бул өзгөчөлүк башкыр тилинин гана эмес, бардык түрк тилдеринин өзгөчөлүгү”,- деп билдирген [Дмитриев 1948: 122].

Адатта **үчүн** жандоочу айкашып келген негизги сөздөр менен жөнөкөй сүйлөмдөрдө максат жана себеп бышыктоочту уюштуруу **үчүн** колдонулса, татаал сүйлөмдөрдө **үчүн** жандоочу баш сүйлөмдүн максатын жана себебин билдирүү **үчүн** колдонулат [Жапаров 1979: 185, 187; 310-311; Иманов 2009: 233, 235; 381, 383].

Үчүн жандоочу азыркы кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда келгенде атооч жөндөмөдөгү зат атоочторду жандап келип максат бышыктоочтук милдетте басымдуу колдонулат [Жапаров 1979: 187]. Бул учурда айкашып келген негизги сөз уңгу түрүндө же таандык мүчөлүү болушу мүмкүн: Дин, ислам **үчүн** күрөшөбүз деп берген убадаңар кайда? (К.Ж.). Сиздин амандыгыңыз **үчүн** мен кепилмин (Т.К.). Кара курсагың **үчүн** эшигинде катуусун камтып, жумшагын жууруп кызматын кылгансың! (Т.К.). Ал элдин көйү деген көңүлгө жылуу машакат **үчүн** нечен ирет баш байлап да көргөн (Т.К.). Орус-герман согушуна кара жумуш **үчүн** адам күчүн алуу керек болуп калды... (Т.К.). Мейли, мына бу турган журт **үчүн**, эл **үчүн**... (Т.К.). Монун оорунун көңүлү **үчүн** эле башын ийкеген болуп койду (Т.К.). **Үчүн** жандоочунун бул өзгөчөлүгү көпчүлүк түрк тилдеринде да орун алгандыгын башкыр илимпозу Х.В.Султанбаева белгилеген [Султанбаева 2008: 91].

Үчүн жандоочу жогоркудай айкашта келүү менен, себеп бышыктоочтук милдетте да колдонулат: Ошол адил иш **үчүн** өз атасын жолдон алган болучу (Т.С.). Олуттуу ишке келгенде эл **үчүн**, адабият **үчүн** деген көз чачыраткан маселе көйгөйүн салган кезде аны токтотуп көр (С.С.). Ыя,

ушу кара жаны **үчүн**, бүткүл намысын берип турган сендей кул **үчүн** ушул азиз адам өлө берсинби?! (Т.К.).

Себеп жана максат бышыктоочтордун **үчүн** жандоочу аркылуу уюшулушун өз эмгектеринде А.Жапаров, А.Иманов да белгилешкен [Жапаров 1979: 184-187; Иманов 2009: 232-235].

Үчүн жандоочу жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунан орун алып, этиштик формалар менен жуурулуша келип, а) максат бышыктоочтук милдетти, б) себеп бышыктоочтук милдетти билдирет. Бул учурда жандоочтор негизги сөз түркүмдөрү менен бирдикте (жанаша) келип, синтаксистик деңгээлде сүйлөмдүн маанилүү элементи катары кызмат аткараарын белгилемекчибиз. Тактап айтканда, жандоочтордун семантикасы айкашып келген сөзүнүн фонунда жоголуп кетпестен, алардын максат, себеп ж.б. маанилери сүйлөм конструкциясынан ар дайым даана байкалып турат. Бирок көпчүлүк учурда, жогоруда белгиленгендей, бир эле сүйлөмдөн аталган эки маанини тең туюуга болот. Ошондой болсо да бул маанилерди бири-биринен сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн жалпы мазмунуна кылдат назар салганда кандайдыр бир деңгээлде ажыратууга болот. Тактап айтканда, сүйлөмдүн семантикасына терең үнүлүп караганда ал маанилердин бири даанараак, экинчиси анча даана болбойт. Мындай сүйлөмдөрдө **үчүн** жандоочу негизинен кыймыл атоочтор менен айкалышып келет. Ушул өзгөчөлүктү окумуштуу А.Иманов да белгилейт: “-Оо, -уу, -ыш мүчөлөрү аркылуу жасалган кыймыл атоочторго **үчүн** жандоочу тизмектелип айтылса, максат бышыктоочтук милдет аткарат”,- дейт [Иманов, Сапарбаев 1988: 100].

а). **Үчүн** жандоочунун максат маанисине мисалдар:

Зор эмгекти сүйгөн азаматтар жаңы жерлерде жаңы турмуш куруу үчүн аттанышты (Ч.А.). Тарпаң ошол айыбын жууш үчүн өз күчүн Эр-акеге таанытмак (Т.С.). Мыкты, дасыккан адис болуу үчүн аракет кылыпкан ("КБ"). Меймандар кирген үйлөрүнөн адашпас үчүн түндүгүнөн ак асаба чыгарышкан (К.Ж.). Кемчиликтерди мындан ары такыр кайталабас үчүн аракет кылгыла ("КБ"). Аяктагы сорпосун чайлаптып төкпөс үчүн этияттык менен баратат (К.Ж.).

б). **Үчүн** жандоочунун *себеп маанисине* мисалдар: Отун тутандырыш үчүн жер кезип жүрүшөт (Т.С.). Келечекте бул максатты орундатыш үчүн канча кыйынчылык тартып, канчалык эмгектене турганымды билген эмес экенмин (Ч.А.). Боз топурак кең талаа жерди адам баласы ушунчалык сүйгөнү үчүн жата калып өпкүлөгүң келет (Ч.А.). Сиз бекер оокат ичирип, бекер дүйнө таратканыңыз үчүн гана жаныңызда жүрүшөт (Т.К.). ...толгондон ушул эркекке күйөөгө тийгени үчүн да, өзүнүн төрөлгөндүгү үчүн да, бу баласынын төрөлүп калгандыгы үчүн да баласы күнөөкөр (Б.У.).

Үчүн жандоочу айкашкан сөзү менен бирдикте татаал сүйлөмдүн багыныңкы түгөйүнөн орун алып, баш сүйлөмдүн максатын же себебин билдирүү үчүн колдонулат. Бул учурда үчүндүн айкашкан сөзү кыймыл атооч, буйрук ыңгайдагы этиш болушу мүмкүн. Тактап айтканда, багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна үчүн жандоочунун айкашып келүүсү аркылуу максат багыныңкы сүйлөм түзүлөт [Караңыз: Иманов 2009: 383]: а) *максаттык мааниси*: Артыкча биз сыяктуу тоо арасында жүргөн калың букара эркиндикке жетиш үчүн, совет тийген күндөй жарык берип келгени чын (Т.С.). Келген адам өз милдеттерин так билсин үчүн, биз атайын

ушул нерселерди белгилеп койдук ("КТ"). Жеңиш биздики болсун үчүн, болгон мүмкүнчүлүктөрдүн бардыгын сарп кылуубуз керек (Т.С.). Айтылган милдеттерди айтылгандай аткаруу үчүн, кишилер белгилүү жерлерге кошуун курушат (Т.С.). Шаар көчөлөрүндө тыгынды азайтуу үчүн, бийлик башындагылар ар түркүн иш-чараларды иштеп чыгып жатышат ("КТ"). Чарбагерлер быйыл жерден мол түшүм алсын үчүн, керектүү жер семирткичтерден кем кылган жокпуз ("АС"). Быйыл фермерлер жакшы натыйжага жетиш үчүн, жыл башында эле ар тараптуу аракеттерди көрө башташкан ("АС").

Аларды бул нерсенин артынан иренжитпөө үчүн, биздин кылбаган деле аракетибиз калбаган сыяктуу ("АС"). б) *себеп мааниси* үчүн жандоочу басымдуу түрдө этиштин атоочтук формасы, сейрегирээк кыймыл атооч формасы менен айкашып келгенде уюшулат. [Караңыз: Жапаров 1979: 310; Иманов 2009: 381]: Мен сага эскертип айтканым үчүн, бул балээден алыс болдуң (Б.У.). Эл кыштан жеңил чыгуу үчүн, отун-суусун кенен даярдап алуулары керек ("Ф"). Улуу башын кичүү кылып келген үчүн, бир ачуунузду мага бериңизчи, жарыктык (Б.У.). Окуу-тарбия иши жакшы жолго коюлган үчүн, жаштардын билим алуусу, коомдук иштерге катышуусу өз деңгээлинде болуп келет ("КБ"). Айылга көп каттабаш үчүн, ал шаардан бир комната квартира сатып алганга да үлгүргөн ("КБ"). Шайлоо тынч өткөн үчүн, элдин ортосундагы ынтымакка доо кеткен жок ("Ф"). Кышында жол тайгак болбос үчүн, мэрия мурдатан эле камылгасын көрүп койгон ("КТ").

Жогорудагы талдоого алынган мисалдардан байкалгандай, алтай тилинин диалектисин изилдеген А.Р.Тазранованын жандоочко берген өзгөчө аныктамасын

да алгылыктуу деп эсептөөгө болот. Себеби ал жандоочтор деп “азыркы лингвистикада сөз айкаштарынын багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрүнүн арасындагы ар түрдүү мамиле-катнаштарды туюндуруп, сөз айкашынын жана ошондой эле сүйлөмдүн ичиндеги багыныңкы байланышты ишке ашырган кызматчы сөз түркүмүн” атайт [Тазранова 2005: 26-43]. Анткени изилдөөчү туура белгилегендей, сүйлөмдөр сөз айкаштарына ажыроо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми сөз айкаштарынын бир түгөйүнө жандоочтор жанашып колдонулушу толук мүмкүн. Же болбосо жогоркудай болуп, татаал сүйлөмдүн багыныңкы түгөйүнүн баяндоочу менен бирдикте келиши да ыктымал. Өз мезгилинде синтаксис изилдөөчүсү А.Жапаров да сөз айкашында: “багындыруучу сыңар болуп түшкөн сөздөргө багыныңкы сыңар болуп келген сөздөр жандоочтор аркылуу байланышарын” билдирген [Жапаров 1979: 53]. Ал эми дагы бир кыргыздын чыгаан окумуштуусу А.Иманов “сөз айкаштары кызматчы сөздөрдүн тизмектеле айтылуусу менен да уюшулат” деп: *иштен кийин кайтуу, айыл чарбасы жөнүндө маселе* деген мисалдарды келтирет [Иманов 2009: 68].

Үчүн жандоочу зат атооч менен айкашта келгенде сүйлөм контекстине жараша кээде багыттоо, арноо, атоо маанилерин туюндуруп калат: “Бардык эгин фронт **үчүн**!”, - деген ураан жазылган (Ч.А.). Ислам **үчүн**, шор баскан мусулман **үчүн** башын сайган пенде гана кара жолдо чаң жутуп жүргөн убагы эмеспи бу күндө?! (Т.К.). Жеңижок бирөөгө айткан жылуу сөзү **үчүн** эч убакта акыбетин сурачу эмес (Т.К.).

Сүйлөмдүн жалпы семантикасына жараша айрым учурда бир нерсенин же бирөөнүн пайдасына деген маанилерди билдирип калат: Бир нече күн арадан өткөн

соң биримдик **үчүн** гана деп ыракым кылынды (Т.К.). Датка, сиз ордо **үчүн** “саткын”, а өзүңүз **үчүн**, өз элиңиз **үчүн** кыйын кезеңде жол баштаган эркечсиз (Т.К.). Капкаардын доотайы тарабынан эл камы **үчүн** эч кандай чара көрүлбөгөн (К.Ж.).

Үчүн жандоочу жекелик жана көптүк сандагы жактама жана шилтеме ат атоочтор менен да айкашуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу менен бирдикте, сүйлөмгө төмөндөгүдөй айрым бир кошумча маанилерди кийирет. Бул учурда айкашып келген ат атоочтор таандык мүчөлүү болушу да мүмкүн: а). **Үчүн** айкашкан ат атооч (ошондой эле зат атооч) менен бирдикте *бирөөнүн же бир нерсенин ордуна деген маанилерди* билдирет: Эми менин каллем **үчүн** сага эмне бермек болду “өкмөтүң”?! (Т.К.). Бул **үчүн** эмне алам десек да, мына мен даярмын,- деди Чыр (К.Б.). Данияр обон салганда, алар **үчүн** менин ичим ушунча ташкындайт (Ч.А.). Кемпир өлгөндө сойгон торпогу **үчүн** боз жоргону болжоп койгон экен го, напсиен өрттөнүп... (Т.К.). б). *Себеп маанисин* туюнтуу үчүн колдонулат: Ушун **үчүн** эл башкарып калган турбайсыңбы, мен сени жоронун гана бийи деп жүрсөм?! (Т.К.). Ыя, мунуң **үчүн** сени өкмөт да, кудай да жайлоого чыгарат деп жүрөсүңбү, сен шүмшүк?! (Т.К.). в). *Арноо, багыттоо, атоо маанилеринде*: Жанагынын баары эстен чыгып, мен **үчүн** анда дүйнөнүн рахаты гана бар (Ч.А.). Алар **үчүн** кеңеш өкмөтүнүн мыйзамы бөлөкчө болорун сезишет эмеспи (Т.К.). Кагынса да, сөгүнсө да ал биз **үчүн** сүттөй таза, аныкын эмнегедир кечиребиз (К.А.). Сейит ошондо мен **үчүн** жаралган ыр жазды эле, чынында (К.А.). Бир конуштан экинчи конушка көчүп-конуу - булар **үчүн** элеттеги көндүм тиричилик (Т.С.).

Үчүн жандоочунун дагы бир өзгөчөлүгүн белгилеп коюу абзел. Анткени **үчүн** жандоочу сын атооч, сан атоочтор менен алар затташкан учурда гана айкалышып колдонулууга жөндөмдүү. Мындай айкаштар негизинен сүйлөмдө толуктоочтук милдетте келет: Акылдуулар үчүн ойлоно турган маселелер арбын экени көрүнүп турду [“КБ” гез.]. Мындай көрүнүш чондор үчүн кадыресе эле нерсе болуп калбадыбы! [“КБ” гез.]. Айрым жигиттер бир сулуу үчүн жанын курмандыкка чалууга да даяр [“СИ” гез.]. Азыркы учурда айланада болуп жаткан нерселер айрым бирөөлөр үчүн гана жат көрүнбөсө, көпчүлүк таназар албайт [“СИ” гез.]. Бул экөө үчүн баарын айыптоо туура болбой калар. [Оозеки кептен].

Үчүн жандоочу айкашкан сөзү менен бирдикте кээде барыш жөндөмөлүү сөзгө синонимдик катышта келет. Ал негизги сөз зат атооч, ат атооч, кыймыл атооч, атоочтук да болушу мүмкүн: Ошол күндөрдө биздин бардык тапкан-тергенибиз – фронттуку, ал биздин **жеңиш үчүн** (жеңишке) берген тер менен каныбыз (Ч.А.). ...зор эмгекти сүйгөн азаматтар жаңы жерлерде жаңы **турмуш куруу үчүн** (турмуш курууга) аттанышты (Ч.А.). Ош шаарындагы **эл үчүн** (элге) үч киши бир түндө киши колдуу болуп өлүшү күтүлбөгөн шумдук болду (К.Ж.). Сен **эмне үчүн** (эмнеге) чуркайсың?- дедим ал келгенде (Б.У.). Кең өргөө ичинде шыкалып отурушкан балдары, неберелери дем тартышпай, **алар үчүн** (аларга) каран түн чүмкөп келе жаткандай... (Т.К.). Акча алган сайын көкүрөк күйүтүн төгүп алуу **ал үчүн** (ага) өнөкөткө айланып калган окшойт (Б.У.). Ар ким **кылганы үчүн** (кылганына) өзү гана керт башы менен жооп берет (Т.К.).

Үчүн жандоочу сөз жасоочулук касиетке ээ. Ал айрым шилтеме, сурама ат атоочтор менен айкашып келүү

аркылуу **ошон үчүн**, **аны үчүн**, **эмне үчүн** десен деген татаал байламталардын жасалышына себеп болот: Өлбөйт. Бирок гарантия толук болот да. **Ошон үчүн** чалбай эле коёюнчу (К.А.). Окуучулардын билимин көтөрүү керек, **аны үчүн** мамлекет тарабынан да жардам талап кылынат (“КБ”). Транспорттук тыгынды азайтуу көйгөйү турат, **ан үчүн** бир топ жолдорду кеңейтүү абзел! (“АС”). Анын эртеңки күндөгү көрөр тагдырынан коркту, **ошон үчүн** каймана ырдады (Т.К.). Ал эл ичине батпай калган, **эмне үчүн** десен, кыялы өтө эле чатак болгон (Т.К.).

Үчүн жандоочунун катышуусу менен кыргыз тилинде **эмне үчүн**, **эмне үчүндүр** деген жаңы маанидеги сөздөр да жасалат. Алар орус тилинде **почему, почему-то** деген маанилерди туюндуруп, наречие деп белгиленет [РКС, 1957: 621]: Мына эми гана мен Даниярдын **эмне үчүн** маңыроо сыяктанып, элге күлкү болуп жүргөнүн, **эмне үчүн** кечкурунда кароол дөбөгө чыгып барып, өзү жалгыз кыялга батып отурганын, **эмне үчүн** шаркырап ташыган суунун боюна түнөп жүргөнүн, **эмне үчүн** кандайдыр угулар-угулбас дабыштарды тыңшагансып жүргөнүн түшүнгөнүсүдүм (Ч.А.). “Андайларга **эмне үчүн** жолойсун, алар менен **эмне үчүн** сүйлөшөсүң?”- деп, жеңеме жаным ачып, кейип турдум (Ч.А.). Бу мен, Анархан!- деп, **эмне үчүндүр** Саламатхан үнүн кубанычтуу чыгарды (К.Ж.). Ай, Данияр, деги сен бирөөнү сүйдүн белең?- деп, өзү **эмне үчүндүр** күлүп жиберди (Ч.А.). Идаятхан **эмне үчүндүр** тандангандай босогодон бир буту аттаган калыбы менен туруп калды (К.Ж.). **Эмне үчүндүр** биз катты түн ичинде жазчубуз (А.С.).

Күдүктүктү, белгисиздикти туюндурган **-дыр** мүчөсү **үчүн** жандоочуна (ал жеке турганда) өтө сейрек

болсо да уланып колдонулганына да күбө болдук: Ызаат үчүндүр бирөөнүн качан өлөрүн айтпаганы менен, ал өз өлөр күнүнө чейин жазбай билет (А.С.).

Үчүн жандоочу көбүнчө оозеки пикир алышууда, көркөм чыгармаларда каармандын кебинде -бы суроо мүчөлүү да жолугат: Бардык сырыбызды төкпөй-чачпай бири-бирибизге айтышканыбыз үчүнбү, билбейм? (“ТжМ”). Ошон үчүнбү же башка да бир көзгө көрүнбөс мандемден уламбы, кагынса да, сөгүнсө да ал биз үчүн сүттөй таза... (К.А.). Сен үчүнбү? Сен үчүн мындай ишке такыр бара албайм. (Ш.С.). Атамды кайсы кылмышы үчүн атып салдынар? Балким өмүр бою талааларын океандан, шамалдан, ысык күндөн сактап келгендиги үчүнбү? Же ... океандан өтүп барып, башкаларга кол салбагандыгы үчүнбү? (М.Б.).

Үчүн жандоочу менен байланыштуу, бирок кыргыз тилине мүнөздүү эмес, төмөнкүдөй да өзгөчөлүктөр айрым түрк тилдеринен кезигет:

1. Башкыр тилинин диалектисинде үчүн жандоочуна барыш жөндөмө мүчөсүнүн уланып колдонулушу Х.В.Султанбаева тарабынан белгиленсе: *беззең өсөңгә* “для нас”, *күрер өсөңгә* “чтобы увидеть” [Султанбаева 2008: 91],

А.М.Щербак тарабынан татар тилинин диалектисинде да так ушундай көрүнүш орун алгандыгы айтылат: тат. (диал.): *бизнің өчингә* для нас, *күрір өчингә* чтобы видеть. Ал эми эски азербайжан тилинде болсо чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн жандоочко жалганышы мүнөздүү экенин белгиленет: эски азерб.: *зүлфун ујундан* из-за твоих локонов [Щербак 1987: 92].

2. Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да негизинен үчүн жандоочу өзүнүн астында турган зат атоочтун атооч жөндөмөдө турушун талап кылса, шор

тилинде ал өзүнүн астында турган зат атоочтун, кээде ат атоочтун чыгыш жөндөмөдө турушун талап кылары аныкталды: *чаҕис палазінаң үчүн* из-за своего единственного ребенка (кырг.: жалгыз баласы үчүн – К.А.), *субдаң үчүн* ради воды, из-за воды (кырг.: суу үчүн), *пістэң үчүн* для нас (кырг.: биз үчүн – К.А.). [Щербак 1987: 92].

Менен жандоочу. Бул жандооч азыркы кыргыз тилинде нака жандоочтор тобундагы, үчүн жандоочу сыяктуу байыркы жазма эстеликтерден бери түрк тилдеринде активдүү колдонулуп келе жаткан жандооч болуп саналат. Ошондуктан бардык түрк тилдеринде кезигет: б.түрк.: бирлен, бирле, била, билэ, биле, билен, иле; орто кылым.: бирлен, бирле, пирле, пиле ж.б.; эски өзб.: бирлен//бирле; өзб.: билан; к.калп.: менен//бенен; башк.: менэн; азерб.: ила, иле; түрк.: иле; түкм.: билен; ног.: пан//бан//ман; тат.: белэн//билэн; кум.: булан//мунан; карач.-балк.: была//бла; кар.: биле; алт.: была//ла; хак.: мынаң; шор: пыла//была; тув.: биле; чув.: перле, па/пе; як.: -нан-нэн..., каз.: -бен варианттары менен (бирок акыркы эки тилде жөндөмө мүчөсү катары каралат) ж.б. Минтип айрым кызматчы сөздөрдүн мүчөгө айланып кетиши жөнүндө якут окумуштуусу Н.Е.Петров: “Сейрек болсо да, айрым түрк тилдеринде кызматчы сөздөрдөн аффикстерге өтүү орун алат. Маселен, якут тилинде илик сөзү бөлүкчө бойдон калса, тува тилинде ал азыр толугу менен аффикс деп эсептелет. Же болбосо бирлэн сөзү көптөгөн тилдерде жандооч деп эсептелсе, якут жана казак тилдеринде курал жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн милдетин аткарат”- деген. Андан ары бул окумуштуу: “Түрк тилдериндеги менен жандоочунун мейкиндик маанини туюнтуу жагынан якут тилиндеги устун, устунан

жандоочуна дал келип калышы, менен жандоочунун якут тилинде -нан/ -нэн... курал жөндөмөсүнүн мүчөсүнө айланып кетиши менен түшүндүрүлөт” – дейт [Петров 1962: 285-286; 340].

Жогорудагыдай болуп менен сөзүнүн түрк тилдеринде түрдүү тыбыштык варианттарда өзгөрүлүп колдонулушунун себебин окумуштуу А.М.Щербак аталган сөздүн структурасынын жөнөкөйлөшү, үнсүзүнүн түшүп калышы, ассимиляция ж.б. тилдик кубулуштар менен байланыштырат. Ошондой эле ал бул жандоочтун азыркы түрк тилдеринде жыйырма чакты тыбыштык түрлөрү жана өйдөдө белгиленгендей, мүчөгө айланып кеткен варианттары кезигерин да билдирет. Алардын мүчөгө айланып бараткандары жандооч-аффикстер деген ат менен берилери белгиленет [Щербак 1987: 80-81].

Түркологияда менен жандоочунун диалектилердеги, говорлордогу тыбыштык варианттары жөнүндө да кызыктуу маалыматтар бар. Маселен, алтай тилинде жогоруда белгиленген **была//ла** тыбыштык турпатынан тышкары **ле, ло, лө** варианттары диалектилерде орун алары Н.П.Дыренкова тарабынан белгиленет [Дыренкова 1963: 12]. Шор тилинде (**пыла//быладан** башка) бул жандоочтун **па, ба, ма** варианттары да анын говорлорунда бар экени ушул эле автор тарабынан тастыкталат [Дыренкова 1941: 239]. Лебедин татарларында (куу киж) **менен** жандоочу **бла, ла, ле** турпаттарында кезигери [Баскаков, 1985: 49], кумандыларда **бла, пла, ла** турпаттарында жолугары [Баскаков 1972: 74], тофаларда **бла** болуп [Дыренкова, 1963: 12], сары уйгурларда **ла** болуп кезигери [Тенишев 1966: 54] эскерилет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө менен жандоочу көөнө жазма эстеликтерде кандай тыбыштык турпаттарда кезигет

болду экен деген суроо да туулбай койгон жок. Ошондо төмөндөгүдөй картинага күбө боло алдык: ОЕТте китептин башынан аягына чейин бир гана **бирле** тыбыштык турпатта жолугуп, бардыгы болуп он беш жолу кезигери аныкталды [ОЕТ 1982], В.М.Насиловдун эмгегинин тиешелүү беттеринин бардыгында жогоркудай болуп негизинен жалгыз гана **бирлэ** тыбыштык турпатта (51-бетте гана бир жолу **бирлэ** турпатта жолукканын эске албаганда) кезигери белгилүү болсо [Насилов 1963], ДТСте **менен** жандоочу **биле, билен, бирле, иле** деген төрт түрдүү вариантта жогуларына күбө болобуз [ДТС 1969: 98, 99, 102, 207]. М.Кашкаринин “Диванынын...” өзбекче котормосунда [Махмуд Кошгарий. Т. 1-3. 1960, 1961, 1963], ошондой эле бул эмгектин И.Абдувалиев баштаган беш изилдөөчүнүн кыргызча котормосунда басымдуу түрдө **бирле** варианты, азыраак санда **биле** турпаты кезигерин көрө алабыз [М.К.ТТСЖ. 1-2-т. 2013]. “Кутадгу билиг” эстелигинин белгилүү болгон үч варианты бириктирилип М.С.Качалин тарабынан даярдалып интернетке жайгаштырылган эмгекте негизинен **бирле** жана **биле** варианты орун алганын көрүүгө болот [Yûsuf Hâs Hâcib. (Metin). www.kulturturizm.gov.tr]. Ү.Асаналиев, К.Аширбаевдин “Кутадгу билиг” эстелиги боюнча иштелген эмгегинде **менен** жандоочу жогорудагылардан айырмаланып **бирле, биле, пирле, пиле** деген төрт вариантта жолугары белгиленген [Асаналиев, Аширалиев 1965: 74]. Менен жандоочу жазма эстеликте эң эле ар түрдүү тыбыштык турпатта кезиккен эмгек катары М. Кашкаринин “Диванынын...” Т.Токоев менен К.Кошмоков тарабынан котормосун эсептөөгө болот. Анда бул жандооч **бирле, биле, бириле, бирлесе, билесе, бирла, била, билэ** деген

сегиз вариантта берилет [М.К.ТТС. I-III т. 2011, 2012, 2013]. Жыйынтыктап айтканда, биздин анализ боюнча **менен** жандоочунун баштапкы тыбыштык турпаты катары эң байыркы жазма эстеликтер боюнча эмгек болуп эсептелген “Орхон-Енисей тесттеринде” (ОЕТте) кезиккен **бирле** тыбыштык формадагы жандоочту эсептөөгө болот [ОЕТ 1982]. Бул (**бирле**) алгачкы тыбыштык форма оозеки сүйлөшүү кебинин таасиринен улам (**р** тыбышы “жугулуп”) бир кыйла жазма эстеликтерде **биле** турпатына өтүп колдонулган деп эсептегенге көптөгөн илимий негиздер бар. Ал эми бул экөөнөн башка калган (**билен/ бирлен/ пиле / пирле / иле** ж.б.) варианттары негизинен X-XI кылымдардагы эстеликтерде кеңири кезиккендиктен, кийинчерээк жаралган болсо керек деген ойго түртөт. Бул жерде М. Кашкаринин “Диванынын...” Т.Токоев менен К.Кошмоков тарабынан котормосунда **менен** жандоочунун бир жолдон гана кезиккен **биирле** [I т. 2011:721], **бирлее** [I т. 2011:747], **билее** [I т. 2011:751] деген варианттары күмөн жаратып турат. Себеби булардын ушул эле эмгектин башка котормолорунда орун албагандыгы компьютерден кеткен гана ката болсо керек деген ойду бышыктоого негиз берет. Аталган эмгектин үч томдугунда **менен** жандоочу колдонулуш жыштыгы боюнча рекорддук санды ээлеп (жалпы жыйынтыгы боюнча 140 жолу кезигип) биринчи орунда турат. Салышт.: **карай, көздөй** маанисиндеги **тапа** (варианттары **менен**) жандоочу он жолу кезигип, экинчи орунда турат. Негизинен байыркы жазма эстеликтерде **менен** жандоочу колдонулуш жыштыгы боюнча **үчүн**, кээде **чейин** жандоочторунан кийинки экинчи же **үчүнчү** орундарда турат. Калган жандоочтор булардан кийинки орундарды ээлейт. Маселен, ОЕТте **бирле** жандоочу **үчүн** (**үчүн** 92 жолу кезигет), **чейин** (**чейин** 29 жолу кезигет)

жандоочтордон кийинки орунда туруп, он беш жолу жолугат. [Караңыз: ОЕТ 1982]. В.М.Насиловдун аталган эмгегинде ал **үчүн** (**үчүн** 22 жолу кезигет) жандоочунан кийинки орунду ээлеп, 12 жолу жолугат. Бирок жогорку салыштыруулардан белгилүү болгондой, байыркы жазма эстеликтерде **менен** жандоочунун колдонулуш жыштыгы **үчүн**, **чейин** жандоочторуна салыштырмалуу азыраак болгону менен, орто кылымдагы эстеликтерде анын колдонулуш активдүүлүгүнүн абдан эле өскөндүгүн көрүүгө болот.

Менен жандоочу чыгыш тегин боюнча байыркы доорго таандык болгондуктан, анын этимологиясын аныктоо да кыйынчылыктарды жараткан. Ошондуктан бир катар окумуштуулар арасында бул маселе боюнча түрдүү көз караштар орун алган болсо, алардын бир жоон тобунун пикири өз ара жакын болгонун да байкоого болот.

Түрдүү пикирлердин ушул маселеге байланыштуу айтылып келгендигин белгилүү түркологдор А.Н.Кононов, А.М.Щербактар билдиришкен. Маселен, А.Н.Кононов жандоочторго арналган эмгегинде Г.Вамбери **биле / била / иле / ила** варианттарынын чыгыш тегин **бел** (поясница) деген сөз менен байланыштырса, В.Банг аталган жандоочтун тыбыштык түрлөрүн **ил** (связывать) деген этиш менен байланыштырган дейт. Ал эми В.Котвич бул (**бирлан**) сөздүн уңгусун **бу** шилтеме ат атоочу болушу мүмкүн деп, **-ла/ -лан** мүчөсүн биргелешүүнү билдирген аффикс деп сыпаттаган дейт түрколог. Андан ары А.Н.Кононов, В.В.Радлов **бирлан** сөзүнөн **иле / ила** жандоочунун келип чыгышы такыр мүмкүн эместигин билдирет. Себеби **ила** деген форманын кайсы сөз экенин аныктоого мүмкүн эместигин айткан дейт [Кононов, 1951:9]. А.М.Щербак

жогорку никирди улай эле **бирлэн ~ билэн...** жандоочунун келип чыгышы жөнүндө бир катар этимологиялык талкуулардын орун алышы түркологдор арасында кызыгууну жаратканын билдирет. Ал ушуга байланыштуу бул жандоочтун **бирлэн ~ билэн ~ лэн(н)** деген варианттарынын этимологиясы ар башка деген көз караштар бар деп, биринчи топтогу окумуштуулар **бирлэн** бириктирүү (объединять, соединять) дегенди туюнтарын билдиришсе, экинчилери **лэн(н)** ил (привязывать, прицеплять) деген сөздөн келип чыккан деген гипотезаларды билдирерин айткан [Щербак 1987: 81]. Кумык илимпозу А.Г.Магомедов болсо менен жандоочунун чыгыш тегин бу шилтеме ат атоочунун биргелешүүнү билдирген кыйыр жөндөмөнүн мүчөсү (аффикс комитатива) менен айкашуусунан пайда болгон деген гипотезаны айтып, В.Котвичтин пикириндей ойду билдирген [Магомедов 1962, X: 298-301].

Ошентип жогорку топтогу илимпоздор менен жандоочунун унгуусунда бел деген зат атооч, ил деген этиш, бу деген ат атооч орун алышы мүмкүн экендигин белгилешип түрдүү никирде болуша, кийинки көз караштагы окумуштуулар тобу алардан айырмаланып, менен жандоочунун унгуусунда **бир** сан атоочу бар экенин белгилешип, бирдиктүү бир никирде болушкан. Мындай пикирдин көч башында П.М.Мелиоранский менен Н.Ф.Катанов турган [Мелиоранский 1884: 69; Катанов 1903: 750]. Бул пикирди түркологдор И.А.Батманов, А.Н.Кононов, И.К.Дмитриев, Н.А.Васкаковдор колдошкон [Батманов 1939: 38; Кононов 1948: 47; Дмитриев 1948: 121; Васкаков 1952: 507]. Таяган айтканда, экинчи көз караштагы окумуштуулар **бирле/ бирлэн** формасындагы жандоочу **бир + лэ + н** деген бөлүктөргө ажыраарын, **бир =**

сан атооч **“бир”**, **лэ** – атоочтон этиш жасоочу мүчө, **н** – чакчыл мүчө экенин сыпатташкан. Алардын көз карашы боюнча **бирлэн** жандоочу алгач “совместно, заодно” (бирге, чогуу) деген маанилерди туюндурган [Кононов 1956: 314]. Ушул ойду толуктоо иретинде А.М.Щербак бул жандоочту байыркы түрк тилинде этиштен пайда болгон (баштапкы чыгышы **бир+ле**) “объединять, соединять” (кырг.: бириктирүү) деген маанини туюндурган сөз экенин белгилейт [Щербак 1987: 80-81; 117]. Бир катар илимий эмгектерде бул жандоочтогу **-лэн, -лэн, -н** мүчөлөрү негизинен чакчыл мүчө экендиги белгиленет [ОЕТ 1982: 48; Щербак 1987: 117].

Биздин оюбузча да, менен жандоочу **бир + лэ + н** деген тутумдук бөлүктөрдөн куралган деген пикир абдан ынанымдуу. Айрым кыргыз грамматикаларда да ушундай эле көз караш берилген [КАТГ, 1980: 478]. Бул сөздүн этимологиясына өз мезгилинде Ж.Мураталиева да кеңири токтолгон, бирок, тилекке каршы, кайсы пикирди тутунаарын ачык билдирген эмес [Мураталиева 1953: 46-47].

Бул жандооч азыркы кыргыз тилинде көбүнчө атооч жөндөмдө турган сөздөр менен ыкташуу байланышы аркылуу тутумдашат да, айкалышкан негизги сөзүнө биргелик, мейкиндик, мезгилдик, сын-сыпат, салыштыруу, куралдык ж.б.у.е. грамматикалык түрдүү кошумча маанилерди киргизет. Бирок бул **бирле** (варианттары менен) жандоочунун биз жогоруда санап өткөн бардык маанилери байыркы эетеликтерде камтылбагандыгын топтолгон факты-материалдарды анализдегенде белгилүү болду. **Бирле** (кырг. менен) жандоочунун байыркы текет ичиндеги берген мааниен негизинен биргелик маани экени

такталды. Ошондуктан В.Г.Кондратьевдин кооно түрк жазмасына арналган эмгегинде да ушул маани негизги орунда экени айтылат. Ал: “**Бирлэ ~ билэн ~ бирлэн** в языке памятников выражает комитативные и инструментальные значения”, - деп, төмөнкү мисалдарды келтирет: *Киши бирлэ элтишгучи* ‘Он будет ссориться с людьми’. *Сизни бирлэ* ‘С вами’. *Йитинч огушунуларны бирлэ* ‘Включая ваше седьмое родство’. *Бэг йутуз бирлэн болзун* ‘Бек пусть будет вместе с женой ж.б. [Кондратьев 1981: 125]. (Астын сызган биз – К.А.).

Ошентип, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кезиккен **бирле** жандоочу негизинен атооч жондомодогу зат атоочтор менен айкашып келип, биргелешүү (биргелешип аракеттенүү) маанисин туюнтат: *Иним Күл тигин бирле сөзлөшдүмиз* (ОЕТ, КТ 1982: 57). Кырг.: Иним Күл-Тегин менен сүйлөштүк (ОЕТ, КТ 1982: 65). ...*изгил будун бирле сүңүшдүмиз* (ОЕТ, КТ: 1982: 59). Кырг.: ...биз изгил эли менен сүңгүштүк (салгылаштык) (ОЕТ, КТ 1982: 67-68). *Экинчи Кушлагакта эдиз бирле сүңүшдүмиз* (ОЕТ, КТ 1982: 59). Кырг.: Экинчи (жолу) Кушлагакта эдиз(дер) менен чабыштык (ОЕТ, КТ 1982: 68). *Бол...нда огуз бирле сүңүшдүмиз* (ОЕТ, КТ 1982: 59). Кырг.: Бол...нда огуз(дар) менен чабыштык (ОЕТ, КТ 1982: 68). *Бешинч Эзгенти Кадазда огуз бирле сүңүздүмиз* (ОЕТ, КТ 1982: 59). Кырг.: Бешинчи (жолу) Эзгенти-Кадазда огуз(дар) менен чабыштык (ОЕТ, КТ 1982: 68). *Алты отуз йашыма чик будун кыргыз бирле йагы болты* (ОЕТ, М. 1982: 102). Кырг.: Жыйырма алты жашымда чик журту кыргыз (менен) бирге жоо болду (ОЕТ, М. 1982: 107). *Огуз будун тогуз-татар бирле тиришип келти* (ОЕТ, М. 1982: 103). Кырг.: Огуз эли тогуз-татар(лар) менен (бирге) жыйылып келди (ОЕТ, М. 1982: 108). *Иним Күл тигин бирле, эки шад*

бирле өлү йитү казгантым... (ОЕТ, КТ 1982: 57). Иним Күл-Тегин менен, эки шад менен өлүп-житип (жоголуп бара жаткандарды) жыйнап курадым... (ОЕТ, КТ 1982: 65). (**Эскертүү:** Бул эмгекте **менен бирле** формасында гана жолугат).

Бул жандоочтун байыркы жазма эстеликте **бирле** формасында гана жолугары, ал эми орто кылымдагы эстеликтерде анын түрдүү тыбыштык турпаттарда кезигери тууралуу К.К.Молгаждаров да тиешелүү факты-материалдардын негизинде белгилеп өткөн [Молгаждаров 2012: 183].

Азыркы кыргыз тилинде **менен** жандоочтук милдеттен тышкары, сүйлөмдүн бир оңчой мүчөлөрүн байланыштырып байламталык милдет да активдүү аткарып келери белгилүү. Бирок **менен (бирле)** жандоочунун Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде мындай милдет аткарганын жолуктура алган жокпуз. Бул милдет жазма эстеликтерде негизинен башка кызматчы сөздөргө (маселен, **йеме** кызматчы сөзүнө) жүктөлгөн. **Менен (бирле)** сөзү жогорку сүйлөмдүн акыркысында гана эки кайталануу аркылуу бир эле учурда жандоочтук да, байламталык да милдетти аткарып калганын көрүүгө болот. Кызматчы сөздөрдө учурай калчу мындай өзгөчөлүк - тилибизге мүнөздүү эле көрүнүш. Сал.: Сен **дагы**, мен **дагы**, ал **дагы** бүгүнкү күндө ийгиликтин ээси болдук. Мында **дагы//да** кызматчы сөзү аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдет аткаруу менен катар, бир эле учурда байланыштыргыч байламтанын да милдетин аткарды.

Бул жандоочтун түрк тилдериндеги варианттарынын пайда болушу тууралуу А.М.Щербак мындай дейт: “Слитное” дееспричастие тина *бирлэн* стало неходной

формой для более чем двадцати фонетических разновидностей послелога и аффикса, образовавшихся путем упрощения структуры, выпадения согласных, ассимиляции и т.д., ср.: *ст.-узб. бирлэн ~ бирлә ~ билэн ~ билә ~ илэн ~ илә* [Щербак 1987: 80].

Орто кылымдагы эстеликтердин ичинде “Диванда” бул жандоочтун эки вариантта берилиши (*бирлә//билә*) жыш кезигери байкалат. Ал эми берген семантикасы боюнча биргелешүү мааниси биринчи орунда экенин көрүүгө болот. **Менен** жандоочунун биргелешүү мааниси баштапкы маани экендигин, андан кийинки орунда куралдык маани турарын бир катар илимпоздор да белгилешет [Зейналов 1966: 174; Мураталиева 1953: 50; Щербак 1987: 81; Султанбаева 2008: 77]. Орто кылымдагы жазма эстеликтерде так ушул маанилери удаалаш келерине күбө боло алабыз. Ошондуктан ал мезгилди чагылдырган эмгектерде да биринчи планда биргелешүү мааниси, андан соң башка көптөгөн маанилери келери тууралуу айтылат: “бирлә //билә управляет именительным и родительным падежами обозначает совместность, соучастие и т.п. значения”. [Караңыз: ДЛТ. Индекс. 1967: 502].

Мисалдарга кайрылсак: *Ол мениң бирлә өчәшти* – ал мени менен (мага-А.К.) өчөгүштү [М.К.ДЛТ. I, 1960: 92]. Орусчасы: Он со мной не ладил [ДЛТ. Ин.: 502]. *Кыш йай билә токушты* – кыш жай менен тогошту [М.К. ДЛТ. I, 1960: 182]. Орусчасы: Зима встретилась с летом [ДЛТ.Ин.: 502]. *Улуг бирлә карыштым* – Улуг менен согуштум [М.К. ДЛТ. I, 1960: 349]. Орусчасы: Я сражался с главой (племени) [ДЛТ. Ин.:502]. *Ол мениң бирлә эрди* – ал мени менен бирге эле [М.К. ДЛТ. I, 1960: 405]. Орусчасы: Он был со мной (ДЛТ. Ин.: 502). *Каныг кан билә йумас* –

канды кан менен жуубайт [М.К. ДЛТ. III, 1960: 74]. Орусчасы: Кровь кровью не промывают [ДЛТ. Ин: 502].

Бул жандооч А.М.Щербактын орто кылымдагы түрк тексттерин изилдеген эмгегинде *biplä, bilä* тыбыштык варианттарында берилет жана куралдык маанидеги сөздөр менен айкашып келгени басымдуу экени байкалат: *bälbaşı biplä* своим поясом, *чубуџи biplä* своим прутом, *kilich biplä* мечом [Щербак 1961: 89]. (Кырг.: белбоосу (куру, кемери) менен, чыбыгы менен, кылыч менен – К.А.). *jääk içmäk bilä daim хушхал* букв. питьем и едой он постоянно весел *ичкү jägü bilä машбул эрмиш* он был занят едой и питьем [Щербак 1961: 133]. Кырг.: (тамак) жеш, ичүү менен дайым куштар (көңүлдүү) же тамак ичүү, жеш менен алек – К.А.).

Ал эми Ү.Асаналиев, К.Аширалиевдин “Кутадгу билигинде” бул жандоочтун варианттарынын ар түрдүү семантикалык классификациядагы зат атоочтор менен айкашып келүүгө жөндөмдүүлүгүн көрөбүз. Бирок бардык учурларда билгелешүү маанилери сезилип турат: *Каюзы иди пирле табнур, кою көрк меңис пирле ашты*. Кырг.: Кайсы кудай менен табынар (сыйынар), кайсы көрк (ырай) менен ачты. *Силиклик пиле өс сөзин айды*. Кырг.: Сылыктык менен өз сөзүн айтты. *Йыл, айтуткыны полдым эмгек пиле*. Кырг.: жыл, ай(дын) туткуну болдум эмгек (кыйноо) менен. *Пу калмыш күнүң пирле үзрүңтиле*. Кырг.: Бул калган күнүң менен үзүрдү тиле. *Сагынч кадку пирле йүрүп күлмедим*. Кырг.: сагыныч, кайгы менен жүрүп күлбөдүм [Асаналиев, Аширалиев 1965: 74]. (Астын сызган биз – К.А.).

Эми азыркы кыргыз тилиндеги менен жандоочу тууралуу кеп кылсак, ал колдонулуш жыштыгы жагынан алдынкы орундарда турат. Ошондуктан жогоруда белги-

ленген биргелешүү, куралдык маанилеринен тышкары мезгилдик, мейкиндиктик, максат, себеп, орундук ж.б. көптөгөн маанилери тилде активдүү колдонулат. Аны түрдүү пландагы чыгармалардан топтолгон факты-материалдар да тастыктады. **Менен** жандоочунун мындай көп оттенкалык маанини туюнтушу, нечендеген кылымдар бою ар түркүн контексттерде колдонулушунун натыйжасында, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн улам түрдүү синтаксистик мамилесин билдирин жаткандыгында деп эсептөөгө болот. Тактап айтканда, **менен** жандоочу толук маанилүү сөздөрдүн басымдуу бөлүгү менен айкашып келүүгө жөндөмдүү болгондуктан, ал айкаштардан ар түркүн семантикалар жаралган. Бул жөнүндө түрк тилдериндеги кызматчы сөздөрдү салыштырып изилдеп жатып, белгилүү түрколог А.М.Щербак минтип таамай айткан. (Окумуштуунун оюн бузуп албаш үчүн аны оригиналында беребиз): "При помощи **бірлйи ~ бірлйи ...** передаются по существу любые значения, характер которых в большей мере предопределен семантической слон, входящих в состав послеложного комплекса" [Щербак 1987: 81].

Эми **менен** жандоочунун сүйлөм контекстинде берген конкреттүү маанилерине токтолсок.

1. Биргелешүү (**чогуу, кошо** деген маани) маанисин билдирет. Зат атооч жана зат ордуна колдонулган сөздөр менен жандоочтор ажырагыс түрдө тизмектелип айтылганда, синтаксистик жактан сүйлөмдө кыйыр толуктоочтун милдетин аткарат [Иманов, Сапарбаев 1988: 81; Султанбаева 2008: 77]. Мындай бөтөнчөлүк өзгөчө **менен, жөнүндө, тууралуу, карата, үчүн** деген жандоочторго мүнөздүү [КТ 1973: 91]. **Менен** жандоочу 1) адамзаттык маанини туюндурган зат атоочтор, 2) затташкан сын, сан

атоочтор, 3) жактама, шилтеме, сурама ж.б. ат атоочтор менен айкашып келет да, эки субъекттин чогуу болгонун, биргелигин билдирет. Бул жерде түрк тилдерине мүнөздүү болгон бир өзгөчөлүктү эскерте кетсек. **Менен** жандоочу жекелик сандагы жактама жана шилтеме ат атооч менен айкаша келгенде, алардын табыш жөндөмдө турушун талап кылат, калган учурларда айкашып келген сөзүнүн атооч жөндөмдө турушун талап кылат. Бул өзгөчөлүктү өз мезгилинде башкыр тилиндеги жандоочторду изилдеп жатып Н.К.Дмитриев да баса белгилеген [Дмитриев 1948: 122]. Эми ар бир учурга өз-өзүнчө токтолсок: 1). Адамзаттык зат атоочтор мындай шарттарда уңгу түрүндө, түрдүү мүчөлүү, жөнөкөй жана татаал формаларда болуп колдонула берет: Эртең окуудан кийин **балдар менен** тоо куйрукка барып келчи (К.А.). **Табгачтар менен** болгон чоң чабышта жеке өзү жоо колуна каза тапты (Т.С.). Жөнөтүп жатып, "**туугандарыңыз менен** кепке келишиниз, датка", - деп ошол жолго багыттаган (Т.К.). Шабдан күнүгө **Курманжан менен** жүз көрүшөт (Т.К.). Негизи бир да эне өз **баласы менен** максатын, жөн эле маектешпейт чыгар (Н.К.). Ар кандай темада бул **киши менен** пикир алышуу кызыктай болчу (Т.К.). Кыздардын атасы кышкысын көл боюнда отуруп, **термечилер менен** кошулуп кум чайкоочу (К.А.). Неси болсо да Эр-Кини **Дөө аке менен** сынаа учурашууну ойлоду (Т.С.). ...мен окууну таштап, өз курдуу **тентуштарым менен** колхозго иштеп кеттим (Ч.А.). Ордок, чүрөк, сонор **топ-тобу менен, үйүр-үйүрү менен** суу бетин бербейт (Т.С.).

2) Затташкан (заттык маанидеги) сөздөр көбүнчө жекелик жана көптүк санда келип колдонулуп, биргелик маанисин сактайт: Окшошкон **макоодор менен** кудайдын

азабына гана калган экем да! (Ч.А.). Сырын билбеген бирөө менен кер-мур айтышкың келбейт экен, чыны (К.А.). Бирөө менен жакындануу, душмандануу, ага жат өңдүү... (Ч.А.). Жуманын калган алты күнү бүтүндөй эл-журт жапа тырмак кайдадыр жана кимдир бирөөлөр менен согушуп жүргөн кожоюндардын жеринде (К.А.). Бишкек менен сүйлөштүңбү, байке? (К.А.). "Акылдуу менен болсоң, жетесиң муратка, акмак менен болсоң каласың уятка", - деген илгери бабаларыбыз (М.Б.).

3). Менен жандоочу ар түрдүү формадагы (уңгу формасында, мүчөлүү, жекелик же көптүк санда) ат атоочтун дээрлик бардык түрлөрү (жактама, шилтеме, сурама ж.б.) менен айкаша келип, биргелик семаантиканы туюндурат: Абдыллаңыз биз менен, калган төртөөнү төрт башка жерге койдум, датка (Т.К.). Сиз менен бир сүйлөшүүгө куштар болгон элек, жолдош Фрунзе (Т.К.). Генерал Муханов штаб башчысы боло туруп, булар менен алака жасап, кандайдыр бир биримдик түзүүгө умтулуп жүрөт (Т.К.). ...тиги ушул кезде ким менен болсо да ыкка көнүшө, душманы болсо да кечирише турган (Т.К.). Анда бул иштин аягы эмне менен бүтөрү апамдын да, менин да капарымда жок (Ч.А.). Ошондо сүрөттү карап, Данияр менен Жамийладан көз айрыбай, алар менен ой бөлүшүп, көзмө-көз сүйлөшөм... (Ч.А.). Таштан бир сапар ойлонду, ошолор менен алдыга кете берсемби деп (К.А.). Сиз менен да эл талашкан, сиз менен да бак талашкан бейнысап бар экен (Т.К.). Күндүзгү монахтын мамилесине караганда, булар Адилеттин өзү менен гана иши бардай (К.А.). Силер бара бергиле, мен муну менен эртең өзүм чечишип алам ("АС" гез.). Аны менен бир аз жүрүшкөн соң, таз жорунун башындай жылаңач тартып бопбоз турган үч дөбөнү көздөй бурулушту (Т.С.). Болбосо ыр жөнүндө канча жолу

аны менен талашка чыкмай болуп жалбырттай калып, анан кайра басылган (С.С.). Кантип уялбай сен ушуну менен ээрчишип келдиң, түсүн карасаң боло?! ("Ф" гез.). Алдагы эжооң менн менен жүргүлө! (К.А.). Менн менен бирге согушка он төрт адам кетти эле, бешөөбүз гана аман кайттык (Н.К.).

Жогоруда белгилеп өткөндөй, акыркы бир нече мисалдарда жекелик сандагы жактама жана шилтеме ат атоочтор (башка учурдагыдай болуп атооч жөнөмөсүндө турбастан) табыш жөнөмөнүн мүчөсүндө келгенине күбө боло алдык.

Топтолгон факты-материалдарды анализдей келгенде, менен жандоочунун адамзаттык атоолордон тышкары, адамдын көпчүлүк дене бөлүктөрү менен айкалышып колдонулуу жөнөмдүүлүгү өтө активдүү экендигине күбө боло алдык. Бул жандоочтун мындай өзгөчөлүгү анын тилде полифункционалдуу жандооч экендигин дагы бир ирет тастыктайт. Мындай айкашууда толук маанилүү сөз менен аталган жандооч жуурулуша келип, кыймыл-аракеттин кантип, эмненин жардамы менен ишке ашарын билдирет. Мисалдарга кайрылсак: Ал желкесин алаканы менен сүйөй, обондун агымына каалгып термелет (Ч.А.). Эми кол менен иштегенди моюн менен тартыштан башка бул эжөөнү сактап калар себеп жок (Т.С.). Миларепанын изи калган зор таштын бир капталын адам манжалары менен сүргүлөсө, колуна кыпын-чаң жугат (К.А.). Э-э, кой,- деди ал басмачы чыканагы менен кага сырт сала, - куп билем да... (Т.К.). Койсоңчу, байке!- деп Адилет ишинген көздөрү менен жаздыктан башын көтөрүп, Таштанды карады (К.А.). Жоо эшикти талкалап кирип келгенде, чиркин эне Медерин өз денеси менен калкалап

алдына басып калат (К.А.). Ошолорду окуп, салыштырып, анан кимди тандоо боюнча кабыргам менен кеңешем го, буюрса (Н.К.). Каныбек ошолордун бардыгын көзү менен көрүп, буту менен аралагысы келет (К.Ж.).

2. **Менен** жандоочу куралдык маанидеги атооч сөз (зат атооч) менен семантикалык жактан тыгыз байланышып, жуурулушуп келип, кыймыл-аракет бир нерсенин (инструменттин) жардамы менен аткарылганын билдирет. Эскерте кетчү жагдай: Мындай типтеги сүйлөмдөрдөн **менен** жандоочунун синтаксистик жактан байланыш-катыштык милдетин, ошондой эле ал аркылуу туюнтулган семантиканы аны сүйлөмдөн алып салып окуп көргөндө даана сезүүгө болот. Маселен, салыштырыңыз: *Жаш-Тегин эптене калып, жоонун жанчарын чокмор менен кагып жиберди (Т.С.)* жана *Жаш-Тегин эптене калып, жоонун жанчарын чокмор кагып жиберди*. Эгер биринчи сүйлөм туура курулган, түшүнүктүү сүйлөм катары кабыл алынса, **менен** жандоочусуз курулган кийинки сүйлөм дароо сүйлөмдүк касиетинен ажырай түшкөнүн байкоого болот. Демек, мындан сүйлөмдө **менен** жандоочунун өзүнүн аткарган туруктуу кызматы болорун көрө алабыз. Мындай (зат атооч + жандооч) айкаш сүйлөмдө толуктоочтук милдет аткарат. Бул типтеги мисалдар тилде кеңири отун алат: Үйдө эркек тана жок экенин көргөн падыша желдеттеринин бирөө Кызтуубасты кундак менен чыкыйга уруп жыкты... (К.А.). А биз даяр ылайды мастерок менен сузуп, там бооруна жаба чылпылдатсак болгону (К.А.). Жолдош Фрунзе... кеңеш өкүмиятынын уезд башкарган бир улугу столун маузер менен каккылаганы эсимден кетпейт (Т.К.). Айзада колуна карматкан мылтык менен бир мүнөттө сыртка жулунуп чыкты (К.А.). Зайып жалгыз жапма наны калган экен, аны

бычак менен кыя-кыя туурап койду (Т.К.). Керимбай темине келип, жасоол жигитин камчы менен башка-башка салды (Т.К.). Шатман зым карагайды таш менен уруп коюп сүйлөшө баштайт (К.А.). Жапек томолгураак ташты таягы менен чапкылап улам айдап келген сайын, чуңкурга жеткирбей койчулар чаап жиберет (К.Ж.). Ага кайра кылыч менен тап берип, кайра көк эшекке тырмыштырышат (Т.К.). Жакын келтирип союлун менен уруп ала тургандай, сен аларды бөдөнө көрүп турасыңбы? (К.Б.). Козубектин “куру кайттым” деген сөзү ийне менен сайгандай жүрөктөрүнө такалды (К.Б.). Адашкан бала-бакырлар да желек менен табыша турган (К.Б.).

Менен жандоочунун биргелешүү жана инструменталдык мамиле-катышты билдириши жөнүндө тофалар тилинде да белгиленет: “биле ‘с’ - выражает комитативные и инструментальные отношения, участвуя в образовании наречий”, - деп төмөнкү мисалдар менен бышыктаган: Алёшка биле каъты келген ‘Пришел вместе с Алёшкой’. (Кырг.: Алёшка менен кошо келген – К.А.). Динң кеъни биле даараан дон. ‘Шуба на беличьем меху’ (Кырг.: тыйын чычкан териси менен (туурасы: терисинен) даярдалган тон – К.А.). [Караңыз: Рассадин 1978: 259].

Менен жандоочу ары-бери каттоону туюндурган транспорттук маанидеги сөздөр менен айкашып, кыймыл-аракеттин ошолордун жардамы менен ишке ашарын туюндурат: Ак тилегинин белгиси кылып акбоз ат чегилген араба менен келди го? (Т.К.). Жолдо ката ал эки тарап болуп совхоздон чыга машина менен кошо жарышкан шуудурак теректердин катарына үнүлүп келет (К.А.). Таңкы салкында такси менен алыска чыкканда музыканын коштоосу болсо тиешелүү жериңе кантип жеткениңди

билбей да каласың! (“КБ” гез.). Ал Анжиянга чейин поезд менен жетти (Т.К.).

Мейкиндик жана мезгилдик мамилелерди кеңири жана даана чагылдыруу орус тилиндеги байыркы предлогдорго (первичные предлоги) өзгөчө мүнөздүү, дейт А.С.Цой [Цой 2008: 137]. Анын сыңарындай, кыргыз тилинде мейкиндик жана мезгилдик маанилерди туюндуруу милдети негизинен менен жандоочу аркылуу ишке ашарына күбө боло алабыз.

3. Мейкиндик мааниси. Менен жандоочу мейкиндик маанидеги зат атоочторду жандап келип, алар аркылуу туюндурулган нерсеге бет алгандыкты, башкача айтканда, кыймыл-аракет мейкиндикке багытталгандыгын билдирет. Кээде зат атооч менен менен жандоочунун арасынан ара, орто, жак, аст(ы), үст(ү) ж.б. жардамчы атоочтору орун алып, орун-мейкиндик маанини уюштуруп калат: Жыйырма чыкырымдай боз талаа менен жүрүп отуруп станцияга барыш керек (Ч.А.). Жол менен баскандарды карап, мен алар менен сырдашам (Ч.А.). Кокту-колот менен аккан суу жылып отуруп тээ көрүнгөн айылды аралап өтөт (Б.У.). Чытырман токой менен жүрүп отуруп, акыры ачык аянтчага да жете келдик (“Ф” гез.). Столдун асты менен сойлоп отуруп, билгизбей чыгып кетти (“ТжМ” гез.). Мындан ары арчанын арасы менен качкыдай болоюн, деди Акмат (К.Ж.). Токтогул Ташкен жак менен өзүнө белгилүү Аксы жакка айланып келди (Т.К.). Чет жерде суунун алды менен өткөн жолдор да салынган имиш (“КБ” гез.). Күндүн нуруна аябай ысып калган асфальттын үстү менен араң илкий басып баратты (“Б” гез.).

4. Мезгилдик мааниси. Менен жандоочу мезгилдик маанидеги сүйлөмдүн уюшулушуна да катышат. Анткени мезгилдик түшүнүктөгү толук маанилүү сөздөр менен,

менен жана айрым башка жандоочтордун ажырагыс тизмеги мындай типтеги сүйлөмдөрдүн уюшулушуна шарт түзөт [Иманов 2009: 224]: А кийин жазы менен кошуна айылга мектеп ачылганы анда дегеле тыным жок (К.А.). Жайы менен жайлоодо түтүнгө ышталган жылкычылардын үйлөрү той тойлогон аялдардай айылма-айыл көйкөлүшөт (Ч.А.). Алты ай жазы менен жаан көрбөй, күнгө куурап, араң турган алтыгана, ширенке жанганда эле дүркүрөп асманга чыкты (К.Б.). Жанга көрүнбөй, таң алды менен барып, бир тамдын бооруна өлүктү көөмп, Козубек кайтты (К.Б.). Бекнияз катын-баласын жетелеп түнү менен Долонотуну көздөй жөнөйт (К.А.).

Сүйлөмдө мезгилдик маани менен жандоочунун -ар формасындагы этиштерди жандап келиши аркылуу да уюштурат. Бул учурда кыймыл-аракеттин удаама-удаа, дароо, тез арада болуп өткөнүн билдирет: Жаңырык басылары менен, шыңк этип кайрадан алды жактан шыбырт угулат (К.А.). Жолго чыгаар менен, мени да, Силачты да тааныр... (К.А.). Ал убакытта кат колуна тиери менен, Жамийланын бети албыра түшүп, шашылып окуй баштайт (Ч.А.). Бир-эки чыны чай ичилери менен, бир табак паллоо тасторкондун ортосунан орун алды (К.Ж.). А Сейит болсо жана эле жумуш токтогонун сезээр менен жылт коюп, өз алачыгына кирип кеткен (Ч.А.). Кеңсенин эшигин аттаары менен, дагы баягы суунун шылдыраганындай сигнал удаама-удаа берилди (Н.К.). Куйбышевдин камтама болуп туталанганын тыңшабай, жоргого минери менен темине калды (Т.К.). Шатмандын келгенин угаар менен, ал Кошойду билектен алды (К.А.).

Баяндоочу -ар формасындагы атоочтуктан болуп, ага менен жандоочу айкаша келип уюшулган жогоркудай

конструкциядагы сүйлөмдөр жөнүндө А.Иманов: “Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна менен жандоочунун кошулуп айтылышы аркылуу мезгил багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Бул жандооч аркылуу уюшулган багыныңкы сүйлөмдүн мезгилдик мааниси күмөнсүз, даана байкалып турат”, - дейт [Иманов 2009: 371].

5. Сын-сыпат мааниси. Менен жандоочу көбүнчө абстракттуу маанидеги зат атоочтор менен айкаша келип, кыймыл-аракеттин кандай шартта, жагдайда ишке ашканын билдирип, сүйлөмдө сыпат бышыктоочтук милдет аткарат. Тилдеги мындай өзгөчөлүктү окумуштуулар А.Жапаров, А.Имановдор да баса белгилеген [Жапаров 1979: 176; Иманов 2009: 231]: Сөөлөт менен колун көтөрүп шилтеп, Канаат-ша Шатман кожонун кутурган сыпайларын чабуулга өткөрдү (Т.К.). Адилет мындан ары эми чыдамсыздык менен байкесин гана күтө баштады (К.А.). Зулумдукту зулумдук менен кайырбайт (К.А.). Каныбек көзүн сүзүп жүккө жөлөнүп отурган калыбы менен жылмайып да койду (К.Ж.). Ал атасынын сөздөрүн эсине түшүрүп, айланасына ач көздүк менен көз жүгүртүп турат (К.Ж.). Унчукпай көзүнүн кыйыгы менен узатып тиктеп кала берди (Т.К.). Эл таалайы менен күн көргөн каракчы буга көнө албайт (Т.К.). Жергиликтүү калктан түшкөн арыздарга абдан көңүл бурулуп каралсын, ишкерлик менен текшерилсин (Т.К.). Фрунзе кай жерде кашка аргымактын тизгинин кыя кармап, айланага ынтызар арзуу менен көз чыптырып келет (Т.К.). Мен чыдамсыздык менен күткөн сентябрь да келди (Н.К.).

Жогоркудай конструкция аркылуу түзүлүп, сын-сыпаттык мааниси туюндурган сүйлөм макал-ылакаптарда да жыш кезигет. Мисалы: Аш ичсең, акылың менен ич

(макал). Мал – боор эт менен тең (ылакап). Акылы бар азамат дөөлөт менен ток болот (ылакап). Бай даңкы менен жашайт, кедей кучу менен жашайт (макал).

6. Себептик мааниси. Менен жандоочу негизинен абстракттуу маанидеги зат атооч менен биргеликте келип, себеп мааниси да билдирет: Бул учурда негизги сөз түркүмү + жандооч биригип бир толук мааниси туюндуруп, сүйлөмдө себеп бышыктоочтук милдет аткарып калат: Суунун молдугу менен гана бакчабыз гүлдөп жатат (“Б” гез.). Иштин кызуусу менен алардын көйгөйүн унутуптурмун (Б.У.). Сен жеке өзүңдүн билгилигин менен, актыгың менен, айлалуулугуң менен отко түшүп, отто күйбөдүң (Т.С.). Мен го тагдырдын жазмышы менен качкын болдум (К.А.). Бригадирдин күнөөсү менен быйыл түшүмдөн аксап калдык (С.Ө.). Жигит жоомарттыгы менен эл-журтка жагып жатты (“КБ” гез.).

7. Максаттык мааниси. Менен жандоочу айрым атооч сөздөр менен айкашта келип, максат маанисин да туюндуруп калат: Эки ортодон бирдеме чыгабы деген үмүт менен Айдарбек датканын сөзүн кабыл алышты (К.Ж.). Чоң дөөлөттөрдүн, эл аралык институттардын жалаң гана жакшы ниет менен жардам колун сунаарына шекшинбей, ишенгидей энөө эмесмин (Н.К.). Мен аруу тилек менен бул ишимди баштадым эле (С.Ө.).

8. Менен жандоочу каршы багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна да катышат. Бул учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болгон -ган уландысындагы атоочтуктар менен жандоочу аркылуу тутумдашып келет [Жапаров 1979: 313]. Эскерте кетүүчү жагдай: Менен жандоочу толук маанилүү сөз болбогону менен, мындай типтеги сүйлөмдөрдө ансыз (менен жандоочусуз) карама-каршы

семантикадагы сүйлөм уюшулбайт. Мындай сүйлөмдөр көркөм чыгармаларда жыш кезигери анык болду: Борборго келип студент болгонума адегенде кубанганым менен, убакыт өткөн сайын окуу мага кунарсыз боло башады (Н.К.). Алабарман, ак көңүл киши болгон менен, мас болуп келгенде оозунан ак ит кирип, кара ит чыга сөгүнгөндөрү көчөгө угулуп турчу (Н.К.). Бүгүн мүңкүрөп отуруп калышканы менен, эртең эле айтышат (Т.К.). Бегине көзүнчө кыңк этишпегени менен, өз ич арасында ага карама-каршы күчтүү жаат бар экени көрүнүп турат (Т.К.). Миң чогуу жүргөн менен да, ар кимдин түйшүгү ар башка да (К.А.). Көп жылдан бери бул журттун тынчын алган тигил табгачтар соңку чабышта мизин жапырганы менен, түпкү журт дале кектүү (Т.С.). Тек атырылып-опурулгандары менен, ичтеринде алар Эр-Кишиден сестене, сактана иймене калышты (Т.С.). Биз пайгамбарыбыз башка болгону менен, Адам атанын эле балдары эмеспизби?! (Т.К.). Билек бирге болгон менен, манжа башка (макал).

9. Ошол, ушул шилтеме ат атоочунун менен жандоочу менен айкаша келиши аркылуу сүйлөмдө жыйынтыктоо, жалпылоо маани уюшуларын көрөбүз: ...тилинен эмне келсе, ошону менен, колуна эмне келсе, ошону менен кайрымсыз бир катаал өч алыштан аянбай дили карайып отурган (Т.К.). Кесеге толтуга суу камдап турган экен, Бурма уулунун башынан үч айлантып, сууга түкүртүп, “бар балээ ушуну менен кетсин”, - деп... ырымдады (Т.К.). Эй, койсоңчу, балдардын башын маң кылбай! Ошону менен ыр үзүлөт да, кайрадан жан үрөгөн отоо башталат (К.А.). Ал эмне үчүн Даниярды ырда дегенин ким билет, же ушуну менен аны сөзгө алаксытмак болдубу? (Ч.А.). Ал акыркы шаанини кыздарына түшүндүрдү. Ошону менен шартылдап орок башталды (К.А.).

Эгер ар бир катка жооп берип, кенен-чонон жазышып отурса, жумуш унутулуп эле, ошону менен алек болуп калары турган иш (Н.К.). Көрсө, ал ушул сүйүүнү көкүрөгүнө сактап өчүрбөй, ошону менен жашаган адам экен (Ч.А.).

Бул жандооч чыгыш тегин боюнча байыркы болгондуктан, сөз түркүмдөрүнүн басымдуу бөлүгү менен жана алардын түрдүү формалары менен айкашып колдонулуу жөндөмдүүлүгүнө ээ экенине жогоруда күбө боло алдык. Бирок бардык учурда менен жандоочунун ар түркүн оттенкалык маанини билдирүү жөндөмдүүлүгү атооч сөздөр менен бул жандоочтун семантикаларынын жуурулушуп келиши менен тыгыз байланыштуу.

10. Менен жандоочунун биргелешүү маанисин дааналап, баса белгилөө максатында кээде ага кошо, бирге деген сөздөр айкаша колдонулат: Андай экен кыз-келиндериңер менен кошо баарыңарды сууга салабыз (Ч.А.). Жаны чыгарында азуусуна илгенди аткый жатып, өзү менен кошо өлтүрөт (Т.С.). Билбейм, балким, жаштайынан атасы менен бирге ой-кырда жылкы айдашып, ат чапкылап жүрүп, өктөм өскөнбү... (Ч.А.). Силер менен бирге менин да уулум барат (Т.С.). Батма Көбөгөн менен бирге жөнөдү (К.Б.). Аман үзөңгүтө жабышты, ат менен кошо лакылдап чуркап жөнөдү (Т.К.). ...каптын бир бурчун тишим менен кошо тиштеп, өйдө чыгып бара жатканда, кабыргам майышып, көзүм тунарыктайт (Ч.А.). Эми эле жаш толуп, жерди карап турган көзүндө таң калуу менен кошо кубанычтын учкуну пайда болгонсуду (Н.К.).

11. Менен жандоочунун сүйлөмдөгү негизги мааниси – бул биргелешүү (биргелик) мааниси.

[Султанбаева 2008: 77]. Сүйлөм контекстинде ушул мааниден мезгилдер өтүү менен байламталык маани өнүп чыккан. Бул жөнүндө С.Давлетов: “**Менен** – чынында жандооч. Бирок бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара тутумдаштырып, **жана** байламтасы менен синонимдик катарды түзөт”, - деп таамай белгилеген [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 215]. Азыркы тапта **менен** сөзү байламталык милдетте тилде өтө активдүү колдонулат: Аялдык кылдың, - Ташматтын бул сөзүн караңгы түн **менен** минген аты гана укту (Ш.С.). Сооронбай болуш **менен** Ашыр тура калыша утурлап кол алышты (К.Ж.). Эрлан **менен** Диля эже “шоу” кылдык эле десе да ишенмек эмессиңер (Н.К.).

Ушундай көрүнүш башка түрк тилдеринде да орун алат. Маселен, казак тилинде **мен**, **бен**, **пен** деген тыбыштык турпаттагысы жандоочтук функциядан тышкары, байламталык милдетте да кеңири колдонулат. Ал эми якут тилинде болсо **менен** жандоочунун маанисинде **кытта** деген жандооч активдүү пайдаланылат. Бул жандоочтордун кыргыз тилиндегиси менен жалпылыгы - кепте билгелешүү маанисин билдирүү менен, байламталык милдетинин да өнүгүп, активдешкендиги. Ошондуктан Н.Е.Петров: “Из общего значения послелога **кытта**, обозначающего совместность, соучастие, включенность, выработана союзная функция этого слова”, - деп, ал пикирин төмөнкү сүйлөм менен бышыктайт: ‘Мунняхха эр дьоннор, дьахталлар, оьолор кытта кэлбиттэр. – На собрание пришли мужчины, женщины и дети’ [Петров 1962: 368-375].

12. а). **Менен** жандоочунун катышы менен жаңы маанидеги сөздөр да жасалат. Себеби ал **деген**, **анткен**, **канткен** сөздөрү менен тыгыз айкашта келип, ажырагыс

сөз тизмектерин уюштурат [Иманов 2009: 324], натыйжада байламталар жасалат: Турмушта ар түрдүү пикир айтыла берет. **Деген менен** чыккан ок менен сөздү кайтаруу мүмкүн эмес (Н.К.). О, бир гана аткыса буура, анда Тарпандын айласы кетер беле? **Деген менен** эти оор, эби-сыны келегей буурага караганда айгыр элпек, тез, шамдагай жылкы да! (Т.С.). Шартты аткарбаска даба жок эле. **Анткен менен** дал ошол Бекнияздан кеткенден баштап тору аттын жылдызы жаркырап күйдү (К.А.). Турмуштун оош-кыйышы жанга батты. **Анткен менен** бул жашоо да! (“СИ” гез.). Дербиш бул жигиттен беш-алты жашча улуу боло турган. **Анткени менен** буга улуудай эмес, курбудай мамиле кылчу (С.Ө.). Мен аны кыя албайм. **Канткен менен** бир тууганым да! (“КБ” гез.). Эркек. Эмне үчүн ыйлайт? Аял. Өзүнүн жоругуна өкүнүп. **Канткен менен** мени аябай сүйөт (М.Г.).

б). Татаал байламталардын жасалышы **менен** жандоочунун айрым толук маанилүү сөздөргө айкашуусу аркылуу да төмөнкүдөй болуп ишке ашат: **ошенткен(и) менен**, **ошону менен бирге**, **ошондой болгону менен**. Маселен: Окуунун отличниги, **ошону менен бирге** активист да болуп жүрөт [“КБ” гез.]. Кыйынчылык башынан көп эле өткөн, **ошондой болгону менен** турмушка бышканы көрүнүп турат. (Оозеки кептен). Айылга барбаймын дейт, көңүлүм калды дейт, **ошенткен(и) менен** көзүнөн башканы окууга болот (“Ф” гез.).

в). **Менен** жандоочу **эртең** (завтра) деген мезгил тактооч менен айкаша келип, жаңы маанидеги (*утром* деген) тактоочту уюштурат: Айылдан **эртең менен** чыгып, станцияга түш оой барабыз (Ч.А.). **Эртең менен** жерге жарык киргенде ачуусуна чыдабай “келгениң ырас

болду!”,- деди өзүнчө ызаланып (К.А.). Өз кезегинде бул конструкцияга куранды **-гы** мүчөсү жалгануу менен (**эртең менен + -гы**) катыштык сын атооч уюшулуп калат: **Эртең мененки** салкында чарпаяда чай ичип отурушкан (К.Б.). **Эртең мененки** жеңил чайдан соң, Алымкан байбиче Токтогулга сүлөөсүн бөрк кийгизип башын куттуктады (Т.К.).

13. **Менен** жандоочуна (**кийин** жандоочуна да) оозеки кепте кээде жак мүчө, **-бы** суроо мүчөсү жана **-чы** мүчөсү жалганат: -Жалгызсыңбы же досторуң **мененби**? (Н.К.). Эми болору болду,- деди аңгыча бирөө тынчтыкты бузуп,- таш менен чабабы, керки **мененби**, өлөр Кадырмамбет өлдү (Б.У.). -Биз да баралыбы? Сени **мененби**? (Оозеки кептен). Жыгылганы **мененби**?! - Жеңгени менен эле күрөшөм (К.О.). -Уулум өтүгүнүн таманын сынаганы жатат. - Мени **мененби**? (К.О.). Кайдасың, атаң **мененсинби**? (Оозеки кептен). Эмне менен урду? Бор **мененби**? (Оозеки кептен). Биз эл **мененбизби**, же... (Оозеки кептен). Жанагы Жылдыз деген мугалими деректири **мененчи**, эртеси аны педсоветке салып... (К.А.).

Жыйынтыктап айтканда, **менен** жандоочу - байыркы мезгилден бүгүнкүгө чейин түрк тилдеринде эң активдүү колдонулган, ошондуктан сүйлөм конструкциясында түрдүү маанилердин жаралышына себепчи болгон лексика-грамматикалык каражат.

Чейин, дейин, дейре жандоочтору. Азыркы кыргыз тилиндеги бул жандоочтор бири-бирине карата абсолюттук синонимдик катышта келет. Алар сүйлөмдө колдонулуш жыштыгы жагынан гана айырмаланат: **чейин** кыргыз тилинде өтө активдүү колдонулса, **дейре** ага салыштырмалуу азыраак санда колдонулат. Ал эми **дейин** вариантынын колдонулушу жокко эсе десек да болот.

Мындай жыйынтыкка биз көптөгөн факты-материалдарды анализдөөнүн негизинде келдик.

Эскертүү: Бул жандоочтун **дейин** вариантын ого эле көп көркөм чыгармалардан факты-материал топтоо маалында да жолуктура албадык. Ошондуктан ылдыйда кыргыз тилинде кезиккен **чейин**, **дейре** жандоочтору жөнүндө сөз болот.

Биздин пикирибизче, **дейин** жандоочу казак эли менен чектеш жердеги кыргыздардын тилинде учурашы ыктымал. Анткени **дейин** жандоочунун колдонулушу казак тилине өтө мүнөздүү экенине күбө болобуз: ...Батыс-Сибир ойпатының оңтүстік шетінен Тянь-Шань тауларына **дейин** 1700 км астам кашықтыққа созылып жатыр. Жазықтық өзендердің көбісі қармен толады, сондықтан жылдық су ағуының 90%-на **дейин** көктемгі мерзімге келеді. Сүтқоректілердің түр алуандылығының жартысына **дейин** кеміргіштер отрядының өкілдері (82 түрі бар) құрайды, оның ішіндегі сирек кездесетіні – Мензбир суыры. (Китепте: Қазіргі Қазақстан. -Астана, 2006: 39-39).

Дейин жандоочунун казак тилинде орун алышы жана ушул тилге абдан мүнөздүү экени К.Сейдакматовдун эмгегинде да эскерилет [Сейдакматов 2005: 125]. Бирок **дейин** тыбыштык турпаттагы жандооч каракалпак, түрк, карайым тилдеринде активдүү колдонулуп келет.

Чейин, дейре жандоочтору анализге алынган жогорку жандоочтор сыяктуу эле - байыркы жандоочтордон. Ошондуктан алардын грамматикализацияланыш деңгээли да абдан жогору жана жандоочтук милдетте гана келет [Кондратьев 1981: 130].

Чейин, дейре жандоочтору түрк тилдеринде төмөнкү тыбыштык варианттарда жолугат: б.түрк: тег,

теги, тигинч; эски түрк: дегинч; эски өзб.: дегин // тегин // дегрү // тегинчэ // тегүнчэ; эски азерб.: дән; кырг.: чейин, дейре; каз.: шейин, дейин; к.калп.: шейин, дейин, шенем; ног.: дейим//дери; ног. (диал.): дек; гаг.: дан /ден, дак / дек; к.балк.: дери; башк.(диал.): тери; кар.: дера//дере//дери//дейин; түрк: деһин // дек; түркм.: денеч,ченли, дейин; як.: диери; тув.: деер; хак.: читіре, теере; ойрот.: дьети́ре; шор: четти́ре; тофа: че́йтири; чув.:тери ж.б.

Бир катар түрк тилдеринде, маселен, азербайжан, гагауз, каракалпак, казак, кумык, ногой, татар, түрк, өзбек, уйгур тилдеринде бул жандоочтордун **кадар** деген синоними колдонулат [Щербак 1987: 71]. А.Н.Кононов анын **количество**, **мера** деген араб тилинен кирген толук маанилүү сөздөн келип чыкканын белгилейт [Кононов 1956: 320]. Ал эми бул маселеге карата К.Сейдакматовдун көз карашы башка экенин көрөбүз. Ал: "...Татар, каракалпак, казак, гагауз, азербайжан тилдеринде **кадар//кэдэр** деген жандооч кыргызча **чейин** деген жандоочтун ордуна колдонулат. Мына ушул сөз да байыркы **тег** деген сөздүн тескерисинен айтылышынан улам **гет+ер>гетер>гедер>гадар** деген түргө келген болуу керек. Ошондо азыркы түрк тилдеринде ар түрдүү формада келген **чейин** деген жандоочтун маанисиндеги сөздөрдүн баары эң алгачкы **тег** деген сөздөн келип чыкканын болжолдошко болот", - дейт [Сейдакматов 2005: 127]. Мындан тышкары башкыр тилинде **чейин** маанисинде **тиклем**, **хэтле**, **саклы** терминдери колдонулса, кумык тилинде ушул эле семантикада **ерли**, татар тилинде **чаклы**, **чак**, **кадер**, **хэтле**, **тикле** терминдери да колдонулат. Ошентип, **чейин**, **дейре** жандоочторунун түрк тилдеринде ар түрдүү аталыштары да орун аларына күбө болобуз.

Бул жандоочтордун этимологиясы боюнча бир катар окумуштуулар пикирлерин билдиришкен. Маселен, ак. Н.О.Бётлингктин пикирин якут окумуштуусу Н.Е.Петров өз эмгегинде төмөнкүдөй сыпаттап берет: *тий* - 'достигать' деген этиштен *диери* деген жандооч пайда болгон деп, аны төмөнкүчө сыпаттайт: *тий*, андан *тиер* (побудительный залог) этиши + *и* (аффикс, образующий наречие – кырг. тактооч жасоочу мүчө – К.А.) = *тиери*. Кийин *диери* варианты келип чыккан дейт [Караңыз: Петров 1962: 550]. Бул академиктин оюн колдоо менен, Н.Е.Петров аны өнүктүрүп, якут тилиндеги **диэри** (достигательный послелог) жандоочу бир чекке жетүү маанисин туюндурган түрк тилдеринде кеңири кезиккен эң байыркы жандоочтун бир варианты деп билдирет. Андан ары ал рун жазмаларында бул жандооч **теги** формасында кезигет, өз мезгилинде ал *достигать*, *касаться* деген маанидеги **тег** этишинен пайда болгон **теги** формасындагы чакчыл этиш болгон дейт [Петров 1962: 549]. **Чейин** (**дейре**) жандоочунун келип чыгышы жөнүндө Н.Е.Петров дагы бир кошумча гипотезаны сунуштайт: Байыркы якут тилинде жалпы түрк тилдерине тиешелүү **тег** // **тиг** (орусча: *касаться*, *достигать*) этиштик негиз өзүнөн кийин этиш жасоочу мүчө менен катар, атооч (сөз түркүмүн) жасоочу мүчөнү да кабыл алса керек дейт. Себеби жогорку уңгудан якут тилиндеги **тигис** /**тиг+ис**/ (орусча: *приставать к берегу*, *доставаться*) жана **тиий** /**тиг+ий** > **тиий**/ (*достигать*) деген этиш сөздөрдүн жасалышы сыяктуу эле, ошол уңгуга байыркы багыт жөндөмөнүн **-ру/-ры** мүчөсүн жалганышы мүмкүн деген пикирин билдирет. Натыйжада **тегри** деген багыттык, бир чекке жетүү маанисиндеги жандооч (орусча:

направительно-достигаемый послелог) пайда болсо керек деген оюн айтат [Петров 1962: 550-551]. Башкача айтканда, якут тилиндеги *диери* жандоочу байыркы түрк тилиндеги *тегру* жандоочу менен тектеш, тамырлаш болушу толук мүмкүн дейт илимпоз [Петров 1962: 236]. Ал эми А.М.Щербак болсо **чейин** (дейре) жандоочун эки түрдүү уңгу менен байланыштырат. 1. Байыркы түрк тилиндеги **тег** 'достигать, касаться, затрагиваться' деген этиш сөздөр менен байланыштырат [Щербак 1987: 87]. 2. **Чек** 'тянуть, тащить' деген байыркы түрк жана кыргыз тилиндеги сөз деп, андан кыргыз (*чейин*), казак, каракалпак, ногой (*шейин*), татар тилинин диалектиси (*жсийин*) жандоочтору пайда болгон деп, кыргыз тилиндегисине далил катары төмөнкү мисалдарды келтирет: *тизесине чейин, көпүрөгө чейин, отуз жашка чейин, согушка чейин* [Щербак 1987: 89]. Жогорудагы көз караштардан тышкары, бул маселе боюнча кыргыз илимпозу К.Сейдакматовдун да илимий негизи терең болгон жана ынандуу пикирлери бар. Алгач **чейин** жандоочу боюнча автордун оюн окурманга толук жеткиликтүү болуш үчүн кыскартпай берели: "**Чейин** байыркы түрк тилинде *тегин* деген жандооч сөз болгон. Ал *теги, тег* болуп кыскарып да айтылган [ДТС 1969: 546-547]. Мына ушул *тегин* сөзү *тег+ин* бөлүктөрүнөн куралган. Анын *тег* уңгусу азыркы кыргызча *тий* этишине туура келет, *-ин* мүчөсү этиштин чакчыл формасы. Мындай чакчыл форма азыркы якут тилинде колдонулат. Азыркыча айтканда *тегин* сөзү "тийе" (<*тий+e*) дегенге барабар маани берет. Ошол *тегин* сөзүнүн *т* тыбышы *ч* тыбышына, *г* тыбышы *й* тыбышына өзгөрүүдөн *чейин* сөзү келип чыккан" [Сейдакматов 1988: 249]. **Дейре** жандоочу боюнча К.Сейдакматов: "... *тег* этишине аркылуу мамилесин

уюштурган *-ыр* мүчөсү уланып, ага чакчыл *-а* мүчөсү улануудан тегире (<*тег+ыр+e*) сөзү жаралган. Ал азыркыча *тийдире* (<*тий+дир+e*) дегенге барабар келет. Кыргыз тилинин өнүгүшүндө *т* тыбышы *д* тыбышына, *г* тыбышы *й* тыбышына алмашып, *р* тыбышынын алдындагы *и* тыбышы түшүп калган: *тегире* > *тегре* > *дегре* > *дейре*" [Сейдакматов 1988: 74-75].

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы окумуштуулар байыркы **тег** этишинен (орусча: *доходить, достигать*) *тий* этишинин пайда болушу жөнүндө бирдей көз карашты билдиришет. Ал эми ага уланган мүчөгө келгенде ар башкача ой айтылганын байкайбыз. Биздин пикирибизче, К.Сейдакматовдун ою (т.а., **чейин**, **дейре** жандоочторунун тутумундагы *-ин*, *-а/-е* мүчөлөрү чакчылдын мүчөлөрү экени) таамай жана далилдүү берилген.

XI-XII кылымдагы эстеликтерди морфологиялык аспектиде иликтеп жатып, өзбек окумуштуусу Х.Г.Нигматовдун да *тэги / тэгү / тэгин* сөзүн жандооч-чакчылдар (орус.: послелог-деепричастия) деп сыпаттаганы, бул сөздүн тутумунда чакчыл мүчөсүнүн бар экенин ырастаганынын даана белгиси деп түшүнүү керек [Нигматов 1989: 24].

ДТСте бул жандоочтун этиштик маанидеги **тег** тупаттагысы (*доходить, достигать*) жана жандоочтук маанидеги **тег**, **теги**, **тегин**, **тегинч**, **тегү** варианттары кезигет [Караңыз: ДТС 1969: 546-549]. Ошондуктан **чейин** (**дейин**) жандоочунун тыбыштык *тег / теги / тегү / тэгү / тэгин / тэгин / тегинч, дегри, дейри / дейин* деген он түрдүү варианттардын уңгусунда байыркы **тег** "*доходить, достигать*" [ДТС 1969: 546] деген этиштик маани бар деген жогорудагы ж.б. бир катар окумуштуулардын

пикири кубаттоого арзыйт [СИГТЯ 1988: 494; Щербак 1987: 87, 89].

Көөнө жазма эстеликтерде бул жандоочтун он түрдүү тыбыштык турпаттагысы жолугарын белгилеп өттүк. Балким, ошол себептүү да кыргыз тилинде анын эки варианты активдүү, бир варианты пассивдүү болсо да сакталып калса керек деген ой кетет. Тактай кетсек, “Древнетюркский словарь” [ДТС 1969: 546, 547, 548, 549], “Орхон-Енисей тексттеринде” [ОЕТ 1982: 48, 50, 61 ж.б. беттери], М.Кашкаридин “Диванында...” [ДЛТ.Ин. 1967: 258, 259, 504], Р.Коңурбаеванын эмгегинде [Коңурбаева 2011: 55] ж.б. орто кылымдагы жазма эстеликтерде анын түрдүү (тег, теги, тегин, тегинч, тегү, тэгү, тэгин дегри, дейри, дейин) структуралык-фонетикалык түрлөрү кезигет.

Аталган жандоочтун көп варианттуулугунун орун алышы жөнүндө А.М.Щербак: “тег- тегир- этиштик уңгудан пайда болгон бул жандоочтун көп варианттуулугу үнсүз *г* тыбышынын интервокалдык абалдагы туруксуздугу жана рефлексстеринин бирдей эместиги менен түшүндүрүлөт”, - деп оюн андан ары төмөнкү мисалдар менен бышыктаган: “тегин ~ дегин > тейин ~ дейин > тээн ~ дээн > тен ~ ден, тегин ~ дегин > тек ~ дек, тегри ~ дерги > тиери ~ тээри ~ диери ~ дээри > тери ~ дери > тер ~ дер ж.б.” [Щербак 1987: 88].

Чейин (дейре) жандоочунун тээ байыркы жазма эстеликтерде түрдүү тыбыштык варианттарда жолугушу, бир чети анын ошол замандарда эле колдонулушу жагынан активдүү экендигинен кабар берет. Антип айтканыбыздын себеби, “Орхон-Енисей тексттери” [ОЕТ 1982] аттуу эмгектеги кызматчы сөздөрдүн колдонулуш жыштыгын аныктоо максатында аларды терип жазып чыкканыбызда,

бул жандооч ОЕТте 29 жолу кезигип, үчүн жандоочунан кийинки эле экинчи орунда турары аныкталды.

Эми жазма эстеликтердеги фактыларга кайрылсак. **Чейин (дейре)** жандоочунун тег турпаттагысы “Древнетюркский словарь” төмөнкүдөй маанилерде колдонулары белгиленет: а) жандоочтук мааниде колдонулат: “последлог до: tabišyan jil bešinč aiqa teg в год зайца до пятого месяца”, деп берилет [ДТС 1969: 546]. (Кырг.: Коён жылынын бешинчи айына **чейин** –К.А.). б) **тег** сөзү: 1. *как, словно, будто, подобно* 2. В сочетании с глагольными формами выражает сравнение и соответствует по значению сравнительному союзу и частице *как, как будто,-* деген маанилерде да кезигет [ДТС 1969: 546].

Бул жандоочтун **теги, тегин, тегинч, тегү** турпаттагылары деле “Древнетюркский словарь”: “последлог до, вплоть до” деген семантиканы туюндурат: *temir qarïŋqa tegi ertimiz* мы преследовали [их] до Темир-Капыга (кырг.: Темир-Капыга чейин жорттук, артынан түштүк – К.А.); *jeti küngä tegi* до семи дней (кырг.: жети күнгө чейин – К.А.) [ДТС 1969: 547]. *qırq jılqa tegin...* к сорока годам... [ДТС 1969: 547]. (Кырг.: кырк жылга чейин – К.А.); *bu udnı onunč aj [...] qateginč iślätmäk boldum* этого вола я решил использовать [...] до десятого месяца [ДТС 1969: 548]. (Кырг.: бул уйду онунчу ай [...] га чейин иштетмек болдум – К.А.); *tüpiŋä tegü irtä* проверь [все] до конца [ДТС 1969: 549]. (Кырг.: түбүнө чейин изде –К.А.).

Ал эми “Орхон-Енисей тексттеринде негизинен анын **теги** варианты кезигери аныкталды. Анда жолуккан **теги** жандоочтуу сүйлөмдөрдү төмөнкүдөй классификациялап берсек болот: а) мейкиндикти (жер-суу аталыштарын билдирген) туюндурган зат атоочтор менен;

б) адамзаттык маанидеги зат атоочтор менен айкашып келиши. Булардын ар бирине мисалдар берели: а). Илгерү Шантуң йазыка **теги** сүледим, ...биргерү Токуз эрсенке **теги** сүледим,... Темир капыгка **теги** сүледим. Йыргару Йир Байырку йирийе **теги** сүледим, бунча йирке **теги** йорыттым [ОЕТ 1982: 53]. Кырг.: Илгери (чыгышка) Шантуң жайыкка **чейин** (дейре) жортуулдадым (чаптым), ...түштүккө Тогуз Эрсенге **чейин** жортуулдадым, ...Темир-Капкага **чейин** жортуулдадым. Жогору (түндүккө) Жер байырку жерине **дейре** жортуулдадым, мынча жерге **дейре** жорттум (чаптым) [ОЕТ 1982: 60]. Көгмен аша кы(ргыз) йириңе **теги** сүледимиз [ОЕТ 1982: 56]. Кырг.: Көгмөндү аша кыргыз жерине **чейин** жортуулдадык [ОЕТ 1982: 64]. Күн батсыкыңа **теги** берийе табгачка йырайа йыш(ка **теги**)... [ОЕТ 1982: 97]. Кырг.: күн батышка **чейин**, түштүккө табгачка, түндүккө (солго) жыш(ка) **чейин** (токойго чейин) (чачылды)... [ОЕТ 1982: 99].

б). Бир киси йаңылсар, огушы будуны, бисүкиңе **теги** кыдмаз ермиш [ОЕТ 1982: 53]. Кырг.: Бир киши жаңылса, көп журт тукумуна **чейин** кетер (жоголор) элең [ОЕТ 1982: 61]. (он ок оглың)а татыңа **теги**, буны көрү, билиң... [ОЕТ 1982: 54]. Кырг.: (он ок уулдары) таттарга **чейин** муну көрүп билгиле...[ОЕТ 1982: 62]. Илгерү күн тогсыкта Бөкли каганка **теги** сүлейү бирмис [ОЕТ 1982: 55]. Кырг.: Илгери күн чыгышка Бөкли канга **чейин** жортуулга барды [ОЕТ 1982: 63]. (Жандоочтордун астын сызган биз – К.А.).

Жогорку чакан тексттерден эле байкалып тургандай, **теги** (варианттары менен) жандоочу жазма эстеликтерде негизинен барыш жөндөмөдөгү (кээде таандык уланды уланган барыш жөндөмөлүү) түрдүү семантикадагы зат атоочтор менен айкалышып келип, азыркы кыргыз тилин-

дегидей эле кыймыл-аракеттин мейкиндикке, нерсеге, кээде мезгилге багытталган чегин көрсөтөт.

Эскертүү: “Орхон-Енисей тексттерин” [1982] кылдат анализдеп жатканда, негизинен **карай** жандоочунун семантикасына туура келген байыркы **тапа** жандоочу эки сүйлөмдүн чегинде азыркы кыргыз тилине **чейин** жандоочу менен да которулуп берилгенине күбө болдук. Бирок, биздин пикирибизче, бул сүйлөмдөр **карай** жандоочу менен да, **чейин** жандоочу менен да которулса, байыркы тектин мазмуну бузулбасына ынандык. (Кыргызча котормосунда **чейиндин** ордуна **карай** жандоочун коюп да окуп көрүңүздөр): ...йыргару огуз будун **тапа**, илгерү кытаң татабы будун **тапа**, биргерү табгач **тапа** улуг сү эки йегирми... (сүнүшдим) [ОЕТ. КТ 1982: 57]. Кырг.: ...оңго (түнтүккө) огуз элине **чейин**, илгери (чыгышка) кытаң кара кытай татабы элине **чейин**, сол жакка (түштүккө) табгачка **чейин** улуу (чоң) кол алып он эки... (салгылаштык) [ОЕТ. КТ 1982: 65]. (Жандоочтордун астын сызган биз – К.А.).

Жогорку сүйлөм конструкцияларынан улам **тапа** жандоочу кыргыз тилине кайсы жандооч аркылуу (**чейин** же **карай**) берилсе да, байыркы жазма эстеликтерде **теги** жандоочунан айырмаланып, барыш жөндөмөдөгү зат атоочтор менен айкашып келбестен, атооч жөндөмөдөгү зат атооч (атооч) сөздөр менен (будун **тапа**, табгач **тапа** сыяктуу болуп) айкалышып кетип, кыймыл-аракеттин бир нерсеге, бир жакка багытталганын көрсөтөт.

Эскертүү: **Тапа** сөзү мындан тышкары дагы ОЕТте 16 жолу кезигип, **карай** жандоочунун маанисинде колдонулат. (Бул жөнүндө **карай** жандоочу тууралуу сөз болгондо кененирээк айтылат).

Чейин (дейре) жандоочунун орто кылымдагы

эстеликтерде негизинен **тегин**, **тигин**, **теги**, **тегү** тыбыштык турпаттарда кезигерине күбө болдук. Бирок, кызыгы, бир эле сүйлөмдүн эки тилдеги котормосунда **чейин** жандоочунун **тегин** жана **тигин** болуп тыбыштык айырмачылык менен берилип калышы эсептелет. Маселен, “Дивандын...” өзбекче котормосунда: кйрк ййлка **тегин** бай чйгай тйзлянйр –кйрк ййлгача бой билан камбагал тенглашади... [М.К.ДЛТ, III т., 1963: 333] деп **тегин** варианты менен берилсе, ушул эле сүйлөмдүн “Дивандагы...” кыргызча котормосунда: кырк йылка **тигин** бай чыгай тйзлинйр. Кырг.: Кырк жылга **чейин** бай-кедей тйзйлйр [М.К. ТТС. I т., 2011: 611; ДЛТ.Ин. 1967: 504] болуп, **тигин** варианты менен берилген. Биздин пикирибизче, бул жандоочтун варианттарынын келип чыгышы - араб тамгаларындагы үндүүлөрдүн чектелүү болгондугу менен байланыштуу.

Күнүнйң кйлинй тйгй жагй – куманинг кулигача душмандир [М.К.ДЛТ, III т. 1963: 255]. Бул сүйлөмдүн “Дивандын...” кыргызча котормосунда айрым тыбыштык эле эмес, маанилик жактан да айырмачылык менен берилгени байкалат. Салыштырыңыз: кунинийң кйлине текй йагы – кйндйшйнйң кйлй дагы душман [М.К.ТТС, III т. 2013: 361]. Биздин ойбузча, бул сүйлөмдүн тагыраагы – биринчиси. Себеби **тйгй** сйзй **чейин** (йзбекчеде ал кыскарып мйчй сыяктуу **ча** болуп айтылгандыктан, тиешелй сйзй менен бирге жазылат) деген жандоочтук мааниде колдонулуп турат. Ал эми кыргызчасында дагы бйлйкчйсй аркылуу которулган.

Улугка кичигкй тегй Вплоть до старых и малых [Кондратьев 1981: 127]. ...Атйм бйрлй тйгй эйдйм // Мйни кйрйб ййсй агдй ... отим билан унга етиб олдым. Мени кйриб йонглари хурпайиб кетди [М.К.ДЛТ, I т., 1960: 179;

М.К.ТТС, I т., 2011: 319-321]. (Кырг. Атым менен (ага) **чейин** жеттим. Мени кйрйп эси ооду – К.А.). Бул сүйлөмдөрдө аталган жандооч айкашкан сөздөрү менен алар аркылуу туюндурулган түшүнүктү акыркы чек катары көрсөтүү үчүн колдонулду.

Өзбек тилинде, ошондой эле кыргыз тилинин түштүк диалектисинде **чейин** жандоочунун **ча/че** болуп кыскарган варианты орун алат. Өзбек тилиндеги **ча/че** турпаттагысынын **чейин** маанисинде колдонулушун, жогорудагы мисалдан тышкары, белгилүү түрколог А.Н.Кононов да: Улар белига **ча** субга ботиб турганлар (Они стояли по пояс в воде) деген мисал менен бышыктаган [Кононов 1960: 284]. Ал эми кыргыз тилинин диалектисинде **чейин** жандоочунун **ча//че** кыскарган вариантынын кезигиши тууралуу Б.М.Юнусалиев: “...түштүк-батыш диалектисинде жана ага чектеш түштүк говорлордо анын толук формасы менен катар кыскарган - **ча//че** формасы барыш жөндөмөдөгү сөзгө удаа кошулуп айтылат: *Коконгоче барам* (Ллк.р.) – Коконго чейин барам. *Ошкоче элик килемер* (Нкт.р.). *Кечкече уктай верет экен* (Тлк.р.). *Ол күзгача оноруну көрсөтөт* (Бтк.р.)” [Юнусалиев 1971: 202-203]. Ошентип, бул вариант кечээ-кийин эле пайда боло калбастан, тээ байыркы замандарда эле колдонулуп келгенин жазма эстеликтер тастыктайт. Ошондуктан казак изилдөөчүсү К.Молгаждаров **ча/че** элементи **чейин** жандоочунун кыскарган варианты катары Огузنامه, Кисса-и Юсуф-Зылиха өндүү жазма эстеликтерде, XVIII кылымдагы бир катар чыгармаларда кеңири кезиреги тууралуу эскертип, “демек, **че** формасы кызматчы эсебинде көөнө жана орто кылымдагы жазмаларда колдонулуп, *шейин / чейин...* ж.б. сыяктуу лексемалардын

архетиби болуп саналат”-, деп билдирет [Молгаждаров 2012: 185-186].

Азыркы кыргыз тилинде **чейин** (**дейре**) жандоочу жогорудагыдай эле сүйлөм ичиндеги сөздөр ортосундагы синтаксистик мамилени туюндуруу үчүн колдонулат. Тактап айтканда, синтаксистик жактан бышыктооч менен баяндоочтун ортосундагы мамилени билдирет. Семантикалык жактан басымдуу түрдө мейкиндик же мезгилдик карым-катышты туюндурат. Ошондуктан кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча адис якут окумуштуусу Н.Е.Петров да жандоочтор сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы объективдик-синтаксистик мамиле-катышты билдирет,- деп туура белгилейт [Петров 1962: 77].

Азыркы кыргыз тилиндеги **чейин**, **дейре** жандоочторун сүйлөмдө колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча изилдеп келгенде, болгону тыбыштык жактан жана тилде кезигүү жыштыгы жагынан гана айырмаланары белгилүү болду. Бул жандоочтор барыш жөндөмөдөгү түрдүү атооч сөздөр менен, тактап айтканда, зат атооч, сан атооч, ат атооч, сын атооч жана этиштин кыймыл атооч, атоочтук формалары менен айкалышып келип, сүйлөм контекстинде басымдуу учурда мейкиндик жана мезгилдик мамиле-катышты билдирүү үчүн колдонулат. Синтаксистик жактан өздөрү айкашып келген сөзү менен бирдикте эгер татаал сүйлөм болсо багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат, жөнөкөй сүйлөм болсо бышыктоочтун милдетин аткарат. Булар чыгыш теги боюнча да бир уңгуга барып такалат. Ошондуктан бул экөөнүн сүйлөм контекстинде колдонулушун чогуу талдоо - максатка ылайыктуу.

Чейин, **дейре** жандоочторунда лексикалык маани жокко эсе болуп, грамматикалык маани басымдуу болгон-

дуктан, алардын мааниси өзүнүн астында турган сөздүн семантикасына көз каранды болорун да белгилеп коюу абзел. Ушундай эле көз карашты кызматчы сөздөр боюнча көрүнүктүү адис Н.Е.Петров да карманат [Петров 1962: 326].

Аталган жандоочтордун мейкиндиктеги жана мезгилдеги (убакыт-аралыктагы) чекти туюндурушунун ар бир учуруна өз-өзүнчө токтололу.

1). **Чейин**, **дейре** жандоочтору барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен айкалыша келип, кыймыл-аракеттин таралышынын мейкиндиктеги чегин көрсөтөт. Бул учурда **чейин**, **дейре** жандоочтору кыймыл-аракеттин мейкиндик-аралыктагы чегин көрсөтүү менен, зат (нерсе) менен кыймыл-аракеттин ортосундагы катыштык мамилени билдирет.

Эгер **чейин**, **дейре** жандоочтору: а). Жер-суу аталыштарын билдирген жана орундук маанидеги зат атоочтор менен айкаша келсе, кыймыл-аракеттин таралышынын мейкиндиктеги акыркы чегин билдирет. Мындай айкаштар тилде өтө кеңири кезигип, сүйлөмдө алар орун бышыктоочтун милдетин аткарат [Иманов, Сапарбаев 1988: 90-91]. Мисалдарга назар салсак: Кыргыз балдары Американы, Европаны кой, Түркия, Мекке, Мединага **дейре** кетип, окуп жатышат (К.А.). Храмга **дейре** бүгүн Адилетти Таштан узатып келген (К.А.). Ат-Башынын суусу Нарынга куйган жерге **чейин** чаап түшүп, оюна бирдеме кырт этти (А.Ж.). Карап тура бермекпизби кол куушуруп, ал бейнысап Коконго **чейин** базарга коюп, сатып бүткөнчө, ыя? (Т.К.). ...Жерге-Тал тоолоруна **чейин** жетип, Ташкен жак менен өзүнчө белгилүү Аксы жакка айланып келди (Т.К.). Көпүрөдөн үйүнө **чейин** кемпир үч

мертебе дем алып араң жетет (М.Г.). Сакалым, кадырым бар дегендин баары улагага **дейре** шыкалып сыртта улам көбөйдү (Т.К.). Тээ кыйла жерден ортодогу он эки канат чоң өргөөнүн эшигине **дейре** калы килем төшөлгөн (Т.К.). Казакстандан тартып, Алтай менен Сибирге **чейин** ачык мейкиндик! (Ч.А.). Суусар. Из үйгө **чейин** гана келген, үйгө кирген эмес (М.Г.).

б). Адамдын, жандыктардын дене бөлүктөрүн билдирген зат атоочторду жандап келсе, кыймыл-аракет ал дене бөлүктүн чегине **чейин** ишке ашканын туюндурат: Көз жашы бетинин отуна **чейин** сызылып кургап калган улан, үнсүз-сөзсүз Эр-Кишиге кол кабыш кылууда (Т.С.). Көкүрөгү дагдайып төшүнө **дейре** ачык (Т.С.). Даараткана бел курчоого **дейре** эле тизилген таш короочо болчу (К.А.). Түгү түшкөн жака кекиртегине **чейин** кумтуланган калыбында жүрөт (С.Ө.). Тумшугунан тартып омуруосуна **чейин** бубактан көрүнбөй калган аты... ооздук чайнап, силкинип жиберди (С.Ө.). Көкүрөгүнө **чейин** кара баркыт жамынган сулуу келин жүрөк оору менен алпурушуп жатып шум өлүмгө моюн сунган (А.С.).

2. **Чейин, дейре** жандоочтору кыймыл-аракеттин таралышынын мезгилдик (убакыт, аралыктык) чегин көрсөтөт. Тактап айтканда: а). **Чейин, дейре** жандоочтору басымдуу түрдө барыш жөндөмөлүү зат атоочтор, тактоочтор, жардамчы атоочтор менен айкалыша келип, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилге, аралыкка **чейин** созулганын жана болуп жаткан процесстин чегин тактап билдирет: Азыр өзү ушул жашына **дейре** аралап көрбөгөн токой-жышты аралап келатышты (Т.С.). Кеченин орто ченине **чейин** аны көрө албады (С.С.). Ушунчалык убактысын сыйлагандыктан жакынкы аралыкка **чейин** смартфон албай жүргөн (Н.К.). Бирер күндөргө **дейре**

Жаш-Тегин экөөнү кызыр эмди тай союп сыйга алды (Т.С.). Мына ошо кишилер али ушу бүгүнгө **чейин** иштеп жүрүшөт (Т.К.). Бирок, тилекке каршы, эстелик ушул күнгө **чейин** да тургузула элек... (М.Г.). Долонотунун боюнда түшкө **дейре** өйдө-төмөн баса берди (К.А.). Анан бир кыялдуу албуут неме кечке **чейин** түнөрүп унчукпай жүрдү (К.А.). Мен алиге **чейин** чалдын ал жерге кантип отурукташып калганын билбеймин (М.Г.). Миң бала келсе, бирөө эле окуунун аягына **чейин** чыдай алат (К.А.). А эки-үч күндөн бери сени келет деп түн ортосуна **чейин** уктабай күтүп отурат (М.Г.).

б). **Чейин, дейре** жандоочтору кыймыл-аракеттин кандайдыр бир мезгилге карата багытталган чегин барыш жөндөмө уланган **-ган** мүчөлүү атоочтуктар жана **-уу, -үү, -оо, -өө** мүчөлүү кыймыл атоочтор менен тиркеше келип да билдирет: Деги мен боз кыроо түшкөнгө **чейин** ийинге киргенди жаман көрөр элем (А.С.). Эртең менен турганга **чейин** ушул калыбында кармап жүрдүң (Б.У.). Эгер билсең, азыркы кыздар никенин көшөгөсү тартылганга **чейин** эле өз ролдорун астейдил түрдө репетициялай баштайт (М.Г.). Нурия. Сени көргөнгө **чейин** ишенип отурдум (М.Г.). Окуусун бүткөнгө **чейин** ага мен жардам берип, кийин мени ал бакмак болуп убадалаштык (М.Г.). Эртең менен турганга **чейин** ушул калыбында кармап жүрдүң, деги эмне? (Б.У.). ...балапандар канап күүлөп талпынганга **чейин** уяны кайтарат (К.О.).

Кээде бул жандоочтор менен айкашып келген **-уу, -үү, -оо, -өө** мүчөлүү кыймыл атоочтордун ордуна **-ган** мүчөлүү атоочтуктарды же анын тескерисинче кылып алмаштырып колдоно берүүгө да болору аныкталды: Сизге жолугууга (жолукканга) **дейре** кандай гана ойлор мээмди

мыжгып өтпөдү! ("КБ"гез.). Окууга өтүүгө (өткөнгө) **чейин** айылда майда-барат жумуштар менен эле алектенип жүргөн ("КБ"гез.). Биз бийлөөгө (бийлегенге) **чейин** эле канчалаган консультацияларды угабыз ("СИ" гез.). Жанын жеген санаа, жолуккан тагдырлар, ооруп калууга (ооруп калганга) **чейин** барган өз ахыбалы эми алыстады (К.О.). Кызандашып стол муштагылашууга (муштагылашканга) **чейин** барышты (К.О.).

Эскертүү: **Чейин**, **дейре** жандоочтору кыймыл атоочторду жандап колдонулганда анын ордун атоочтуктар менен алмаштырып колдонууга да жол берилет. Башкача айтканда, этиштин бул формалары айрым сүйлөмдөрдүн чегинде синоним сыяктуу милдет аткарып калат. Мындай өзгөчөлүктү жогорудагы акыркы үч сүйлөмдөн байкоого болот.

в). Мезгилдик маанини субстантивдешкен атоочтор, сын атоочтор, тактооч уңгулуу затташкан сын атоочтор менен айкаша келип да билдирет: А түгүл ага **чейин** баланын үнүн укпай жүрүп, ай-күнүнө жеткенде Баалы башында болбодубу (С.Ө.). Шумкар качпас, кыз карыбас. Аа **дейре** Жаш-Тегин - Жаш-Тегин деген атын өтөсүн (Т.С.). Ошого **чейин** мен ооруган жан эмес элем... (М.Г.). Кечээ жакынга **чейин** эле анда жапайы адам жашачу (М.Г.). Адилет мүрүсүнө кастет жеген болчу, азыркыга **дейре** басылбай ооруйт (К.А.). А сен ага **чейин** кайтып келип каласың (М.Г.).ушуга **чейин** анын ырай-пешенесине назар салбаптырмын (Б.У.). Мына, ушуга **чейин** мен деле үйдөн ичип жүрөм... (Б.У.). Буга **чейин** акыркы жолу качан доктурга барганы эсинен чыгып кетиптир (Б.У.). Эртеңкиге **чейин** кишиге айтылбас сырын ичине батыра албай, Түкө төрүндө жаталактайт (С.Ө.). Кечке **чейин** ар кимин кеминде беш жүздөн жумуртка

тересиңер (М.Г.).

в). **Чейин**, **дейре** жандоочтору сан боюнча чектелген аралыкты көрсөтөт. Бул учурда сүйлөмдөн же мейкиндик, же мезгилдик семантика сезилип турат: Онго **дейре** санап, он дегенде тура калайын (М.Б.). ...жалгыз гана түркүк калыптыр, анысы да кыйшайып, жарым ченине **чейин** кумга батып турат (М.Г.). Күндө саат он бирге **дейре** уктап, жашоо режимин бузуп алган өңдөнөт ("СИ" гез.). Саат он бирге **чейин** ойнойбуз (А.С.). Бакчада англисче жыйырмага **чейин** санаганды билип алган чыйрак балдар да бар ("КБ" гез.). Эки-үч жылга **дейре** экөө ага менен карындаштай жашашат (М.Г.). Ушунун баарын августтун он бешине **чейин** бүтүрө албасак, өтө бышкан эгиндин даны күбүлүп, комбайн ала албай калат (А.С.). Өңчөй кунан чыкма же бышты чыкма байталдардан жетиден он бирге **чейин** топтоп, жал-куйругун кыркып бөлөт (К.О.).

г). **Көп**, **кыйла**, **далай** өңдүү тактоочтор менен айкаша келип, кыймыл-аракеттин узакка созулгандагы чегин билдирет. Бул учурда **көп**, **кыйла**, **далай** тактоочтору барыш жөндөмөсүн кабыл алып субстантивдешет.: Баси кыйлага **чейин** эшикти мелтиреп карап турду... (М.Г.). Уулу көпкө **дейре** бажылдап сайрап келди (Б.У.). Ушуну менен Кутмандыкына көпкө **дейре** киши каттабай калды (С.Ө.). Кыйлага **чейин** тооктордун ызы-чуусу гана угулуп турат (М.Г.). Кыйлага **чейин** корук мелтиреп тыптынч турат (М.Г.). Айзада кыйлага **дейре** демиккенин басып, үнсүз отурду да, анан башын көтөрдү (К.А.). Ал нес болгонсуп көпкө **дейре** Сансызбайдын үйүн карап турду... (К.А.). Бетимди көз жашыма сууланган жеңиме катып, көпкө **чейин** ыйладым (Ч.А.). Далайга **чейин** ойлонуп

жатып, анан көзүм илинип кетиптир (“КБ” гез.). Энеси Зууракеге бактын көлөкөсүнө төшөк салып берип, өзү далайга **чейин** анын жанында отурду (А.С.).

Мындай конструкциядагы сүйлөмдөр жөнүндө синтаксис таануучу А.Жапаров: “Жандооч формалардан турган бышыктооч мүчөлөр да мезгил өлчөм кырдаалын билдириши мүмкүн”, - деп төмөнкү мисалдарды келтирген. Салыштырыңыз: *Бир топко чейин* кабагын чыгып ойлонуп турду. Айтке аны *далайга чейин* тиктеди. *Үч жылга чейин* мүчөлүк акы сурабайсын. [Жапаров 1979: 178].

3. Кээде бул жандоочтор бир сүйлөм ичинде же жанаша келген сүйлөмдөрдө эки кайталанып да колдонула берет. Мындай учурда алардын эки башка тыбыштык түрү же бир эле варианты колдонулушу мүмкүн. Семантикалык жактан мындай сүйлөмдөр көбүнесе мезгил-убакыттын чегин туюнтат: ...тоок чакырганга **чейин** алып кетишпесе болду, келерки таңга **дейре** жан калат экен (Т.К.). Каныбекке от жактырып алып, кээде түн ортосуна **чейин**, таң атууга **чейин** китеп окуйт (К.Ж.). Сали. Эртеңге **чейин** чыдай албаймын, эртеңге **чейин** жүрөгүм жарылып кетет (М.Г.). Ушу убакка **чейин** ЗАГСтан өтпөсөк, ушу убакка **чейин** той бербесек... (М.Г.). Жылдын, жылдыздын тогошконуна **чейин** жатка билип, эл-журттун тагдырын канча жыл мурдагысына **чейин** алдын-ала айтып тыңшайт (А.С.).

4. Зат атооч, жардамчы атоочтор менен айкалыша келип бул жандоочтор “толугу менен”, “бүт бойдон” деген түшүнүктү туюнтуп калат: Кызга берилер себи, салынар төшөгүнөн баштап казандын кулагын кармар туткучуна **дейре** камдап, тою түшөр алдында өргөсүн тигет (Т.К.). Бир кезде башынан аягына **чейин** суу болгон Ормон чуркап келет (М.Г.). Күлсө наристедей назик күлүп, уялса,

кулагына **чейин** кызарып чыгат (М.Г.). Кирпик-кашына **чейин** көрүп турганына сүйүнөт (А.С.). Ээр токуму келишкен жигиттин минген атынан, кийим-кечесинен кабак-кашына **чейин** кирпик ирмемде көзү чалып өттү (К.О.). Жүгөн-куюшкан, көмөлдүрүк-үзөнгүгө **чейин** жалатылат күмүштөн (К.О.).

5. **Чейин** жандоочу кээде катыштык сын атоочту уюштуруучу -гы мүчөсүн кабыл алып да колдонулат. Бул учурда жандоочтук да, катыштык сын атоочтук да маани сакталат: ...күңү менен кулу, аргымактын асылы, аюунун мамалагына **чейинки** не деген гана дүнүйө-мүлк атактуу көпөстүн колунан чыкпады (А.С.). ...ушуга **чейинки** өмүрүнүн, ой-санаасынын баарын чачыратып жаткан адам мага собол таштагандай туюлду (Б.У.). Биздин доорго **чейинки** үчүнчү кылымдарда гундардан тараган узундардан бир жүз жыйырма миңче үй-бүлө ушул чөлкөмдөрдө жашаганы жазмаларда айтылган (К.О.). Жер таманынан шыпка **чейинки** текчелерде шыгыраган китептер тизилип, ар кандай карталар илинген (К.О.). Бон деген биздин Тибет элинин ламага **чейинки** рух ишеними (К.А.).

Эскертүү: -гы мүчөсүнүн өтө сейрек болсо да (К.Акматовдун “Архат” романында) **дейре** вариантына уланышына күбө болдук: Баарыңдын буга **дейреки** кудай алдында кылган күнөөңөрдү мен өз мойнума алам (К.А.).

Чейин жандоочуна -гы мүчөсүнөн соң, таандык мүчөнүн да уланып калышы кээде орун алат: Алты жүздөн миң төрт жүз метрге **чейинкиси** бийиктик, тоолуу өлкөнүн түндүк тарабы (К.О.).

6. **Чейин** жандоочу өзүнүн астына **ан-** приставкасын улап колдонулуу аркылуу тактоочту уюштуруп калат: Катты окуп чыгып..., бир топтон кийин **анчейин** гана: -

Атаң канчада? – деп сурады (А.С.). Жок, бул **анчейин** гана көнүмүш, адам чыдаса турмуштан күчтүү келет! (А.С.). Көп ичинде сөзү өтүмдүү карыя мени **анчейин** көрүп, ушундай эмеспи дегенсип назарын салып, комдоно чайпалып койду (А.С.).

7. **Чейин** жандоочунун катышуусу менен өзүнчө бир түшүнүктү туюндурган **качанга чейин** деген (орус.: **до каких пор**) ажырагыс сөз тизмеги жасалат: Мындай мамиле **качанга чейин** уланат болду экен деп бушайман жедим (А.С.). Бул адат **качанга чейин** калбай созулат болду экен?! (М.Б.).

Сайын жандоочу. Көөнө жазма эстеликтерден бери бүгүнкү күнгө чейин активдүү колдонулуп келе жаткан жандоочтордун бири – ушул **сайын** жандоочу. Чыгыш теги боюнча байыркы болгондуктан, бардык түрк тилдеринде кезигет: б.түрк.: **сайу, сайы, сайын**; кырг., каз., к.калп., түркм., ног., карач.-балк., крым тат., кум., кар., шор: **сайын**; алт.: **зайын /сайын**; өзб., уйг.: **сайин**; тат.: **саен**; башк.: **хайын**; шор: **сайа / зайа / сайын / сайтын**; як.: **аайы, аайыттан**; чув.: **серен**; хак.: **сай**; чулым: **зай**.

Сайын жандоочунун, жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай, айрым түрк тилдеринде **сай, зай** болуп (ошондой эле менен жандоочунун **иле** болуп ж.б.) тыбыштык жактан деформацияланып кыскарып кетиши учурайт. Мындай көрүнүштү түрколог-окумуштуу А.М.Щербак анализдеп, морфологиялык элементке өтүү чегинде турган жандоочтор же “жандооч-аффикстер” (“послелоги-аффиксы”) деп сыпаттайт [Щербак 1987: 57].

Сайын жандоочунун ордуна орто кылымдарда өтө сейрек болсо да **сари** жандоочунун колдонулганы казак илимпозу К.Молгаждаров тарабынан эскерилет. Караңыз: *Бирок душман сони борган сари купайди* [Молгаждаров

2012: 177]. (Кырг.: Бирок душман саны барган **сайын** көбөйдү - К.А.). Бирок **сари** жандоочу негизинен **карай** жандоочтук мааниде бул кылымдарда кеңири колдонулуп келгенин да ал белгилейт.

Сайын жандоочунун **сари** жандоочу аркылуу берилиши жөнүндө окумуштуу А.М.Щербак да сөз кылат: “Түркмөн, өзбек жана уйгур тилдеринде **сарі** менен **сайін** жандоочтору атоочтуктар менен айкашып келгенде (семантикалык жактан биригип, аралашып – К.А.) контаминация болгон учурлары байкалат”, – дейт [Щербак 1987: 73]. Ошондуктан өзбек тилиндеги: *Тошкентга жакінлашганіміз сарі* ‘по мере того, как мы приближались к Ташкенту’ (кырг.: Ташкентке жакындаган **сайын** – К.А.); *бу кітобні укіган сарі укігің келаді* ‘чем больше читаешь эту книгу, тем больше хочется читать’ (кырг.: бу китепти окуган **сайын** окугуң келет – К.А.); уйгур тилиндеги: *барбан сирі* ‘все более и более’, ‘чем дальше, тем больше’ (кырг.: барган **сайын** – К.А.) деген мисалдардагы **сарі, сирі** жандоочтору өзүнүн мурдатан белгилүү болгон **карай** жандоочтук семантикасында эмес, **сайын** деген маанини туюндурду [Караңыз: Щербак 1987: 73].

Байыркы жазма эстеликтерде **сайындын** “**сайу, сайы, сайын**” турпаттагылары жолугат [ДТС 1969: 481-482; Щербак 1987: 81].

Сайын жандоочунун келип чыгышын окумуштуулар байыркы **са-** ‘*считать*’ азыркы кыргыз тилиндеги **сана** этиши менен байланыштырышат [Кононов 1951: 15; Насилов 1963: 93; Щербак 1987: 81; Петров 1962: 283; Султанбаева 2008: 107]. ДТСте да **са-** этишинин баштапкы мааниси **считать, подсчитавать** [ДТС 1969: 478]. Ал эми бул байыркы **са-** этишине уланган **-йу, йы,**

-йын мүчөлөрү түркологияда чакчыл мүчөнүн варианттары катары таанылат. Маселен, А.М.Щербактын орто кылымдагы эстеликтерге арналган эмгегинде, салыштырма пландагы грамматикаларда -йу мүчөсү чакчылды уюштуруучу мүчө деп эсептелет [Щербак 1961: 159; СИГТЯ 1988: 474-475]. “Орхон-Енисей тексттеринде” -йу мүчөсү да, -йын мүчөсү да чакчылды уюштуруучу мүчө деп берилет [ОЕТ 1982: 47-48]. Бул пикирди Ж.Мураталиева да, Н.Е.Петров да кубатташат [Мураталиева 1953: 190; Петров 1962: 283, 285].

Сайын жандоочунун байыркы жазма эстеликтерде кандай максатта жана милдетте колдонулушун төмөнкү мисалдар аркылуу тактоого болот: V кылымга таандык “Покаянная молитва манихейцев” аттуу эстеликте: *Ай тэңри күнин сайу тэңрикэ, номқа, арыг динтарларқа суйумузны йазукумузны бошуйу отунмэк кэргэк эрти* ‘При каждом (приходящем) дне бога луны нужно было молиться богу, священному закону и чистым служителям об искуплении наших грехов и наших проступков’ деген сүйлөм кезигет [Насилов 1963: 93]. “Орхон-Енисей тексттериндеги” Тонукукка арналган эстеликте: *Ол ок түн будунын сайу ытымыз ошол эле түнү эл сайын элчи жибердик* [ОЕТ 1982: 85, 89; ДТС 1969: 482] деген сүйлөм учурайт.

Орто кылымдагы эстеликтерде (“Алтун йарук” – сутра “Золотой блеск”): *orun orun saju* по разным местам [ДТС 1969: 482; Насилов 1963: 93]; XII-XIV кылымга тиешелүү документтерде: *aj saju birär baqır kümüş asıyı birlä köni berür men* каждый месяц по одному бакыру серебра вместе с процентами верно отдам [ДТС 1969: 482]; ; *uluu kičig sajın tınlamazun* (от) великих до малых пусть (все) не слушают [ДТС 1969: 481]. *ол жарук өртүк сају при каждом*

блеске (препятствии); *aj saju* каждый месяц [Щербак 1961: 190].

Бул эстеликтерде **сайын** жандоочу эки түрдүү тыбыштык турпатта келип, атооч сөздөргө карата (т.а., зат атоочторго, затташкан сын атоочко карата) постпозицияда жайгашкан. Аталган жандооч жазма эстеликтерде кээде курал жөндөмө мүчөлүү атооч сөз менен айкашып (*күнин сайу, будунын сайу болун*) келсе, кээде (*orun orun saju, aj saju, uluu kičig sajın болун*) атооч жөндөмөдөгү сөздөрдү жандап келери аныкталды.

Азыркы кыргыз тилинде **сайын** жандоочу төмөнкүдөй семантикаларды туюндуруу үчүн колдонулат:

1. Мезгилдик маанидеги (ай, күн, жыл, саат, мүнөт, секунд ж.б.) атооч жөндөмөдөгү зат атооч сөздөрдү жандап келип, мезгил-убакыт аралыгында регулярдуу кайталануучу кыймыл-аракетти билдирет. Синтаксистик жактан мезгил бышыктоочтук милдет аткарат. Мындай өзгөчөлүктү башкыр тилинин материалында Х.В.Султанбаева да белгилеген [Султанбаева 2008: 107]. Мисалдарга назар салсак: Күн **сайын** жанында жүрүп, анан кайдан келгенин билбейсиңби? (Б.У.). Канча бир саан уйду кысыр калды деп жыл **сайын** учетко алдырбайт экен (А.С.). Мындай куушмай күн **сайын** болуп турду (Б.У.). Муну канча жолу оңдободу дейсиң, апта **сайын** оңдойт (Б.У.). Күн **сайын** сени мактап, ичин күйгүзчүмүн (М.Г.). Ар күн **сайын** болбосо да, эки-үч күндө бир эрөөл жактан жоокер каттап, ооруктагы журтка кабар жеткирип турат (Т.С.). Ал телефондун добушуна секунд **сайын** кулак түрөт (А.С.).

2. Топтолгон факты-материалдар көрсөткөндөй, жогорудагы мезгилдик маанидеги зат атоочтордон башка зат атоочтор менен **сайындын** айкашып келүүсү - өтө

чектелүү. Анын себебин **сайындын** ордуна **ар, ар бир** деген сөздөрдүн активдүү колдонулгандыгы менен түшүндүрсө болот. Бирок **сайын** жандоочу сейрегирээк болсо да, конкреттүү жана абстракттуу зат атоочтор менен постпозицияда айкаша келип, кыймыл-аракеттин нерсе, объект боюнча кайталанышын билдирет. Бул көрүнүш башка түрк тилдерине да мүнөздүү [Караңыз: Султанбаева 2008: 108]: Ар бир жер тилкеси **сайын** экиден кароол коюлган (“АС” гез). Алардын кокту-колоттору **сайын** кызыл кайың менен жашыл карагайлар жыш өсөт (А.С.). Ар бир 150-200 метр **сайын** милиция кызматкерлеринен турганын көрөсүң (“АС” гез). Бул маселе чогулуш **сайын** айтыла берип, тил тешилди (“КБ” гез.). Ар курултай **сайын** бул саясий маселени турукташтыруу жөнүндө кеңири кеп болот (“КБ” гез.).

Сайын жандоочунун минтип айкашып келишин Н.Е.Петров: “Послелог **аайы** выражает количественно-распределительные отношения”, - деп билдирет [Петров 1962: 286].

Эскертүү: Якут тилинде **сайындын аайы** тыбыштык турпатынан сырткары, ага толугу менен синонимдик катышта келген, башка түрк тилдеринде кездешпеген **ахсын** деген синоними жолугат [Петров 1962: 292-298].

Сайын жандоочунун бир өзгөчөлүгү катары анын сын атооч, сан атооч, ат атоочтор менен айкашып келүүгө жөндөмсүз экенин да (ошондуктан *чоң сайын, кызыл сайын, беш сайын, мен сайын, биз сайын* деп айтылбайт) белгилеп коюу абзел деп эсептейбиз.

3. **Сайын** жандоочу -ган мүчөлүү атоочтук менен активдүү айкашып колдонулат. Мындай өзгөчөлүктүн дээрлик бардык түрк тилдерине мүнөздүү экендигин башкыр изилдөөчүсү Х.В.Султанбаева да өз мезгилинде

туура байкаган [Султанбаева 2008: 108].

Бул жандоочу -ган мүчөлүү атоочтуктар менен айкашып келгенде, кыймыл-аракеттин, абалдын улам барган сайын интенсивдүү, ырааттуу болуп күчөгөнүн, бышыкталганын билдирет. Синтаксистик жактан мындай айкаштар аркылуу түзүлгөн сүйлөмдөр эгер алар а) татаал сүйлөмдөр болсо, мезгил же себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат. Ал эми эгер алар б) жөнөкөй сүйлөмдөр болсо, мезгил же себеп бышыктоочтун милдетин аткарат. Караңыз: а). Татаал сүйлөмдөрдө бул жандоочтун колдонулушу: Канчалык ойлоп, сагынган **сайын**, түшүмө ошончолук көп киресин... (А.С.). Эми мен дагы сени көргөн **сайын**, ушу түнкү таанышканыбыз үчүн сага рахмат айтып жүрөмүн (М.Г.). “Митайымсың, куусун”, - деген **сайын**, ал каткыра күлүп... сөзгө моюн берчү эмес (А.С.). Биялы аялын көргөн **сайын**, чыйырчыктын тумшугуна илинген сөөлжандай жанталашып ийрелендейт (М.Б.). ...Кошой кыйкырган **сайын**, Айжамалдын колунан идиши түшүп, оту да өчүп калчу (К.А.). Мына ушул түбөлүк коңгуроо шыңгыраган **сайын**, шыңгырынан алаксуу үчүн ойлонуудан качат (Б.У.). Күн өйдөлөп, талаа ысыган **сайын**, аттардын соорularyнан жылга-жылга тер кетти (Ч.А.). Тулпарыбыз ыйман жүздүү бирөөгө туш келсе болду го деп эстеген **сайын**, биз өзүбүзчө эле кобурашып калабыз (К.А.).

Багыныңкы байланыштагы мындай татаал сүйлөмдөрдө (т.а., **сайын** жандоочу -ган формалуу атоочтук менен айкашып келгенде) бир мезгил ичиндеги кыймыл-аракеттин арты менен, экинчи бир кыймыл-аракеттин аткарылганы белгиленет.

б). Жөнөкөй сүйлөмдөрдө бул жандоочтун

колдонулушу: ...атам келген **сайын** чатакташып кетчү (А.С.). ...суу деген **сайын** бозо жуткуруп отурду (Т.К.). Шаштырган **сайын** кара чынжыр тутамыштар шалдырттайт (Т.К.). Улам барган **сайын** экинчи көрбөй калчудай кымбат сезилип баратат! (Б.У.). Айылына жакындаган **сайын** толкундана баштады (Т.К.).

Мындай сүйлөмдөрдө **сайын** жандоочу **ар убак, ар учурда, ар дайым** деген маанини туюндурат.

4. Бир сүйлөмдүн чегинде же жанаша келген сүйлөмдө **сайын** эки же андан ашык кайталанып айтылып, кыймыл-аракеттин регулярдуу болгондугун баса белгилейт, күчөтүп билдирет: Күн өткөн **сайын**, ай өткөн **сайын**, жыл өткөн **сайын** жылматай жаш токолу Акнаарга өтө берилди (К.О.). Жигит адам күн **сайын** төрөлүп турат, ал күн **сайын** жаңы (Б.У.). Барган **сайын** Жумадыл аны бучкактап ээрчип алат. Барган **сайын** бадалдын ары жагынан Алпамыштын шаңдуу үнү заңк этет (Б.У.). Сага баары бир эмеспи: апта **сайын** апкелемби, ай **сайын** апкелемби (М.Г.). Жыл **сайын** чаап коём, жыл **сайын** чөп басып калат (М.Г.). ...а жүздөгөн, миндеген картаң өрүктөр жыл **сайын** гүлдөп, жыл **сайын** мөмө алат (М.Г.). Баржа сүйрөгөн кеме жээкке жакындаган **сайын** сүрдүү боло баштап, дагы жакындаган **сайын** заңкыйып чоңоё берип, андан дагы берилген **сайын** суу астындагы туңгуюк добушун катуулата тике маңдай качырып келет (К.А.). Аман шектенген **сайын**, ойлогон **сайын** өчөштүгү күчөп, ичинен калчылдап, имериле басат (Т.К.). Мурда эле тааныш, а түгүл сырдаш сыяктуу жүргөн бул адамга **аны сайын** ээни түшүп, чабытынын кендигине, дилинин калыстыгына **аны сайын** ыраазы боло мурутуна жылмайып типтеп турду Бабич (Т.К.).

5. Илик жөндөмөдөгү ал ат атоочунун (**ал+нын**)

кыскарып **аны, ан-** формасына айланып, **сайын** жандоочуна препозицияда (биригип же жанаша) келип, мурунку сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин күчөгөнүн билдирет: Ал мага үй-бүлөсү жөнүндө эч нерсе дечү эмес. **Ансайын** кызыгуум артып, бир-эки жолу сүйлөшүп отурганыбызда сөздүн кыябын келтирип сурап да көрдүм (А.С.). Чамынды дилдирек уруп учса, мала кызыл дөңгөч улам кичирип, качырап жарылат. Оросул **ансайын** өжөр (К.О.). Салам айтты орусча. Тиги **аны сайын** шектенип, колуна ала чыккан мылтыгын окчо кармайт... (Т.К.). Күндүз аптап сиңген майда кум жыпжылуу экен, **аны сайын** жанын жер тарттырып, маңдыратып жиберди (Т.К.). Ай-ий, жеңекебай, болдучу эми,- дейт кыздар. Айкүмүш **ансайын** кычайт (А.С.).

6. **Сайын** жандоочу оозеки кепте сейрек болсо да суроо маанисин туюндурган **-бы** мүчөсүн, ошондой эле катыштык сын атоочтун **-гы** мүчөсүн кабыл алат: Ал дайыма келеби, күн **сайынбы** же апта **сайынбы**? Жума **сайынкы** иштер улам четинен аткарылып жатат ж.б.

Аркылуу жандоочу. Бул жандоочтун көөнө эстеликтерде кездешүүсү өтө эле сейрек болгону менен, азыркы кыргыз тилинде жандоочтук гана мааниде учураган, ошондуктан нака жандоочтор тобунан орун алган сөз. Ал бир катар түрк тилдеринде активдүү колдонулуп келет.

Орто кылым.эстеликт.: **аркуры / аркылы**; кырг.: **аркылуу, аркалуу**; каз.: **аркылы**; түркм.: **аркалы**; к.калп.: **аркалы / аркылы**; өзб.: **оркали**; тат.: **аркэлэ / аркылы**; башк.: **аркылы / аркэлэ / аркэрэ / аркыры**; башк. (диал.): **аркала**; уйг.: **аркылык / аркилик** ж.б.

Бул жандооч азыркы кыргыз тилинде **аркылуу**,

аркалуу болуп эки вариантта берилип жүргөнү менен, көркөм чыгармаларда анын аркылуу вариантындагысы активдүү колдонулары белгилүү болду. Анткен себеби фонетиканын закону боюнча сөз аягындагы кууш үндүүнүн таасири менен анын астында келген муундагы үндүү тыбыш а кууш ы үндүүсүнө өтөт. Оозеки кепте бул вариант колдонууга ыңгайлуу болгондуктан, ушул турпаттагысы кеңири жайылган болсо керек деп ойлойбуз. Ал эми аталган жандоочтун аркалуу турпаттагысын колдонууну кыргыз илимпозу Ж. Мураталиева туура көрөт [Мураталиева 1958: 49-50]. Бул вариант сейрек болсо да айрым көркөм чыгармаларда, айрым инсандардын кебинде жолугат.

Ал эми бул жандоочтун этимологиясы жөнүндө сөз кылсак, аны аныктоо кыйынга турбайт. Анткени бул жандооч арка сөзүнө катыштык сын атоочту уюштуруучу -луу (байыркы формасы -лы(к)) мүчөсүнүн жалганышынан улам пайда болгону даана болуп турат. Анын уңгу, мүчөгө оңой ажырашы да бул оюбузду бышыктайт. А.М.Щербак аталган жандоочту мындайча сыпаттайт: “Аркалї ~ аркїлї ~ аркалу... – относительное прилагательное на -лї(ҕ) ~ -лу(ҕ) от арка ‘спина’, ‘опора’ [Щербак 1987: 64]. Ошондой эле ал -лї(ҕ) ~ -лу(ҕ) формалуу катыштык сын атоочтор кызматчы сөздүк милдетке өтүүгө абдан ылайыктуу экенин билдирет. Башкача айтканда, бир катар жандоочтордун сөз жасоочу мүчө аркылуу уюшулушу мүнөздүү экени белгиленет. Ошондуктан түрколог А.М.Щербак зат атоочтук уңгу же негиз + -лї(ҕ) ~ -лу(ҕ) сыяктуу конструкция менен түрк тилдеринде ондогон жандоочтор пайда болгонун белгилейт. Буга далил катары окумуштуу тыбыштык бир аз айырмачылыктар менен кезиккен сан атоочтор менен гана айкашып келүүчү чакты жандоочтук

маанидеги сөздү, шекилдүү, сыяктуу, себептүү, тууралуу ж.б. бир катар жандоочторду мисалга келтирилет. Бирок алардын баштапкы уңгулары (негиздери) же түрк сөздөрү же кабыл алынган сөздөр болушу мүмкүн экенин эскертет [Щербак 1987: 64]. Ошондуктан уңгусу атооч сөздөрдөн болгон жандоочтордун ичинен эң кеңири тараган модель - бул “атооч+аффикс -лы/-ли” болуп саналарын түрколог С.Л.Левитская белгилеген [СИГТЯ 1988: 494].

Ал эми А.М.Щербактын бул жандоочтун этимологиясынан ‘спина’ деген эле сөздөн башка ‘опора’ деген сөздүн бар экенин көргөнүнүн себеби бар. Анткени “Древнетюркский словарь” арка сөзү азыркы түшүнүктөгү семантикасынан тышкары, опора ж.б. бир катар зат атоочтук, этиштик маанилерде да учурайт [ДТС 1969: 53-54].

Аркылуу жандоочунун байыркы жазма эстеликтерде кезигишин бир катар жазма эстеликтерден карап таба алган жокпуз. Бул боюнча К.Молгаждаров өз оюн минтип билдирет: Аркылуу жандоочу орто кылымда аркуры / аркылы турпатында өтө сейрек кездешет. Көөнө түрк жандоочторунун ичинде ушу экөө (аркылуу менен аша/ аса - К.А.) колдонулушу жагынан орто кылымда активдүү эмес, - деп билдирет. Ал огуздардын XI кылымга таандык “Деде Коркут” баатырдык эпосунда бул жандооч аркуры тыбыштык турпатта бир сүйлөмдүн ичинде гана берилерин белгилейт [Молгаждаров 2012: 186-187].

Эскертүү: Биз да X-XI кылымга таандык эстеликтерден бул сөздү кезиктире алган жокпуз. Анын бир себебин аркылуу жандоочу азыркы кыргыз тилинде деле колдонулуш жыштыгы боюнча өтө сейрек учурагандыгы менен түшүндүрсө болот деп ойлойбуз.

Экинчи бир себеби катары бул жандоочту башка сөз, мүчөлөр менен алмаштырып колдонууга мүмкүндүгү деп эсептөөгө негиз бар. Анткени А.К.Кононов өзбек тилинде **аркылуу** жандоочу менен берилген семантика кээде менен жандоочу аркылуу да, жатыш жөндөмөсүнүн -да мүчөсү аркылуу да берилиши толук мүмкүн экенин билдирип, далил катары: “*Телефон аркали, или телефон билан, или телефонда* – по телефону”,- деген мисалдарды берет [Кононов 1960: 62]. Бул мисалдар түбү бир болгон көпчүлүк түрк тилдери үчүн, анын ичинде кыргыз тили үчүн да мүнөздүү деп айтсак жаңылышпайбыз.

Ал эми башкыр тилинде **аркылуу** жандоочуна **аша**, **үтә** деген сөздөр синоним катары келери белгиленет. Сүйлөм контекстинде да алар башкыр тилиндеги **аркылы** сыяктуу эле маанини, орусча: “**через, сквозь**” дегенди туюндураары айтылат. Караңыз: *тау аша 'через гору', баш аша 'через голову'; тәзрә үтә 'сквозь окно', урман үтә 'сквозь лес'; диңгез аркыры 'через море'* [Султанбаева 2008: 115-120]. Х.В.Султанбаева башкыр тилинде өзгөчө **аша** менен **аркылы** биринин ордун экинчиси толугу менен алмаштыра берген жандоочтор деп эсептейт. Ошондуктан ал: “По своему значению они (**аша, аркылы** – К.А.) синонимичны и в контексте обычно взаимозаменяемы”,- деп “например, *Фәрит аша, Фәрит аркылы* “через Фарита”,- деген сыяктуу мисалдарды келтирет [Султанбаева 2008: 116].

Аркылуу жандоочу атооч жөндөмөдөгү атооч сөз түркүмдөрү (негизинен зат атооч, жактама, шилтеме ат атооч, субстантивдешкен сан атоочтор) менен айкашып келип, түрдүү синтаксистик мамиле-катышты туюндуруу үчүн колдонулат. Бирок бул жандооч азыркы кыргыз тилинен айырмаланып башкыр тилинде (**аркылы** /

аркыры) атооч жөндөмөдөн башка да илик жана барыш жөндөмөлөр менен айкашып келүүгө жөндөмдүү экени белгиленет [Дмитриев 1948: 124; ГСБЛЯ 1981: 326].

Аркылуу жандоочунун дагы бир өзгөчөлүгү якут тилинде кезигет. Бул тилде жогорку тыбыштык турпаттагысы сыяктуулар орун албастан, орус тилинен кирген **чиэрэс** (орусча: **через**) деген түрү колдонулат. Бирок бул сөз көп учурда тактоочтук мааниде кезигет дейт окумуштуу Н.Е.Петров [Петров 1962: 426-427]. Мындан тышкары ушул (**чиэрэс** деген) жандоочтук мааниде, ж.б. кошумча түрдүү маанилерди туюнткан **ноңуо** деген сөз колдонулары ал илимпоз тарабынан эскерилет. Н.Е.Петровдун билдирүүсү боюнча **ноңуо** жандоочу акырындап орус тилинен кирген **чиэрэс** жандоочун сүрүп чыгарып бара жатат [Петров 1962: 427-429].

Эми **аркылуу** жандоочунун азыркы кыргыз тилинде колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө мисалдар берсек:

1. **Аркылуу** жандоочу зат атооч, затташкан сан атооч, ат атоочтор менен айкалышып келип, кыймыл-аракеттин бирөөнүн же бир нерсенин жардамы аркылуу ишке ашарын билдирет. Мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдө алардын синтаксистик милдети, кыргыз окумуштуусу А.Иманов белгилегендей, толуктооч болуп саналат. Тактап айтканда, бул илимпоздун билдирүүсү боюнча: “...толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери... тутумдаш түзүлүштөгү толуктоочтор болуп эсептелет”,- деп ал Советтик физиктер магниттик гидродинамикалуу **генератор аркылуу** жылуулуктун кубатын электр кубатына айландыруу... деген мисалды берген [Иманов 2009: 218]. Мисалдар: Дагы **жеңеси аркылуу** жолугушуп, качууга кыздын убадасын

алып, кайра келмек болуп, Чолпон-Атага кеткен эле (Т.К.). Бир адам аркылуу жашоо ушунчалык татына көрүнсө, экинчи бирөө аркылуу жашоодон булганыч нерсе жоктой сезилип кетет(Б.У.). Кубаттуу, дымактуу Алымбек даткага ушулар аркылуу гана туруштук кыла алат, кыла алса... (Т.К.). ...өзү көргөн, өзү акын аркылуу тааныган адам мамилелерин насыйкат кылып... отурат (Т.К.). Кашкардагы консул аркылуу кытай кол алдындагы эл арасынан, жер кыйырынан издеп, эч бир оң кабар алыша албады (Т.К.). Күзгө таяй ак куржун толо пул менен “Прошение” кагазды бүткүл уездге таасирдүү тилмеч Юсуф аркылуу төрөнүн идарасына киргизилди (Т.К.). Бул “Менин ырым” деген ыры аркылуу ал өзүнүн чыгармачылык көз карашын, программасын айткан экен (С.С.).

2. Аркылуу жандоочу мейкиндик боюнча болгон карым-катышты билдирет. Бул учурларда да айкашкан сөзү менен бирдикте синтаксистик милдети жогорудагыдай эле толуктооч болот: Көп өтпөй Мала-хандын кырк элчиси Тогуз-Торо аркылуу Кара-Коо ашып, Куртка чебине келишти (Т.К.)....Ташкен, Кокон, Хива аркылуу Эдил боюн мекендеген булгарларды тинтип чыгат (А.С.). Биз мектепке жазгыз аяк жол аркылуу каттайт элек (“КБ” гез.). Ал тарапка төмөнкү айыл аркылуу да өтсө болот (“СИ” гез.)....аттуу-арабалуулардын бардыгы биздики жакка ошол көпүрө аркылуу гана өтүп келишчү (А.С.). Карагандын түбүндөгү өзүбүзгө тааныш коён жол аркылуу дароо алардын короосуна сойлоп кирчүбүз (А.С.).

3. Кыймыл-аракеттин ишке ашышынын каражатын билдирет: радио, гезит, кат, микрофон, рентген ж.б.: Ача салса фейбук аркылуу достук жибергендер тууралуу кабарлар... биринин артынан бири чыга келет (Н.К.). Баягы камчы аркылуу Зулайканын ашыктык оту эми Жусупка

биротоло өтүп калат... (А.С.). Надира. Ошол күнү ал мени атайын телефон аркылуу чакырып алды (М.Г.). Мына ошондой азапка туш болгон Зулайка катындын тозоку абалын мен силерге адам тили аркылуу жеткире албасмын (А.С.). Наби өзү айткан тал аркылуу мышыкча ыргып, короонун ичине түштү... (К.О.).

4. Кыймыл-аракеттин ишке ашышына -оо, -уу, -ыш мүчөлүү кыймыл атоочтор да негиз болгонун билдирет: ...жеңсе ушулардын биргелешиши аркылуу гана жеңет (Т.К.). Аскер көчмө соту Камчыбекти, Акбалбанды асуу аркылуу өлүм жазасына өкүм кылды (Т.К.).

5. Оозеки кепке мүнөздүү болгон диалогдук кепте аркылуу жандоочуна суроо -бы мүчөсү да жалганып колдонулушу мүмкүн:

Зуура Деркембаева. Кандайча?

Жаңы актриса. Разия аркылуу.

Чолпон. Разия аркылуубу?

Зуура Деркембаева.Разия аркылуубу? (М.Г.).

6. Бул жандоочтун аркалуу варианты айрым көркөм сөз өнөрлөрүнүн чыгармаларында кезигет. Бирок семантикасы, сүйлөмдө негизги сөз түркүмдөрү менен байланыш-катышты түзүү жагынан эч бир айырмаланбайт. Караңыз: Жазуучу аркалуу ушул жерде жашаган илимге талапкер казак жигиттин дайнын билди (К.О.). Аны кийин билген Эдиге элдин да, жердин да тынчы ушундай шойкомчулдар аркалуу кетээрин ойлоп термелет... (К.О.). Жер шарынын астралдык энергиясы Кайлас тоосунун тулкусу аркалуу ааламга чыгып, башка планеталар менен байланышып турат (К.А.). ...планеталар аралык мейкиндиктерде левитация кудурети аркалуу эркин учуп жүрүүгө, көргөн-укканын толук эстеп калууга жөндөмдүү

(К.А.). “Биз келечектеги Миларепанын алтындай убактысын ашканадагы майда иштерге корото албайтыз”, - деп ал Дей аркалуу мугалим Тилакка айттырган экен (К.А.).

Сыяктуу, сымак, сымал, сыңары жандоочтору.

Бул жандоочтор, биринчиден, синонимдик катышта келгендиктен, экинчиден, уңгуларынын бирдейлигинен, үчүнчүдөн, сүйлөмдө берген маанилери боюнча жакындыгынан улам чогуу карайбыз. Булардын ичинен **сыяктуу, сымал, сымак** түрлөрү азыркы кыргыз тилинде жандоочтук гана милдет аткарып келаткан сөздөр болгондуктан, нака жандоочтордун тобунда каралып келет. Ал эми **сыңары** вариантынын бул топко кошулуп калышынын себеби, зат атоочтук мааниси өтө сейрек колдонулуп, негизинен жандоочтук мааниде активдүү колдонулушу эсептелет. Саналып өткөн жандоочторго синоним катары **шекилдүү, чалыш** жандоочторун да кошууга болот. Бирок алардын уңгусу бөлөк. Ошондуктан аларга өзүнчө токтолобуз.

Кыргыз тилинде кезиккен бул (**сыяктуу, сымал, сымак, сыңары, шекилдүү**) жандоочтордун көптөгөн башка жандоочтордон айырмаланган өзгөчөлүгү катары, анын кыргыз тилинде эле эмес, бир катар түрк тилдеринде бир нече синонимдеринин орун алгандыгы болуп эсептелет. Бирок бул синонимдеш жандоочтор кайсы түрк тилинде кездешпесин, сүйлөм контекстине жараша бирде абсолюттук синонимдер катары келсе, бирде андай милдетти аткара албай да калат. Көпчүлүк түрк тилдеринде бул жандоочтун **сыяктуу** турпаттагысы кезикпейт. Бирок саналып өткөн калган турпаттагылары, ал эле эмес, кыргыз тилинде орун албаган дагы бир катар башка турпаттагылары кезигет. Ал эми **сыяктуу** тыбыштык

турпаттагы жандооч, биздин анализ боюнча, кыргыз тилинен башка казак тилинде (**сыякты**), каракалпак тилинде (**сыяклы**) кезигери белгилүү болду. Жазма эстеликтерде болсо кыргыз тилинде кезикпеген башка бир синонимдери жолугат. (Ал жөнүндө төмөндө сөз болот).

Жогорудагы жандоочтордун ар биринин этимологиясына, сүйлөмдөгү аткарган милдеттерине өз-өзүнчө токтололу. Маселен, **сыяктуу** жандоочунун этимологиясы жөнүндө сөз кылсак, аны аныктоо анча кыйынчылыкка деле турбайт. Себеби ал бир топ нака жандоочторго караганда чыгыш тегин боюнча - кийинки. Ошондуктан **сыяктуу** жандоочу жазма эстеликтерде кезикпейт. Азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө бул жандоочтун жолукпаганынын себебин да, жандооч катары калыптанышынын кийинки доорлорго тиешелүү болушу менен түшүндүрүүгө болот. Ал эми **сыяктуу** жандоочунун уңгусунда А.М.Щербак ишенимдүү билдиргендей, **сы-** “*быть подобным*”, “*походить*” деген маанисин бар экендиги анык [Щербак 1987: 74].

Бирок **-сы** тилдик элементи түркологияда байыркы этиштик уңгу катары гана эле эмес, атоочтон этиш жасоочу мүчө катары да кезигет. Бул жөнүндө А.М.Щербак башка бир фундаменталдуу эмгегинде төмөнкүчө даана сыпаттайт: “Встречаются глаголы, образованные от имен при помощи аффикса **-сй**, которые выражают уподобительное значение или значения близкие к нему”, - деп байыркы түрк тилинен (**јаҗсй**- ‘*иметь вкус масла*’, ‘*быть похожим на масло*’), кыргыз тилинен (**алҗансй**- ‘*делать вид, что взял*’, ногой тилинен (**авансй**- ‘*прикидываться простачком*’) алынган мисалдарды далил катары келтирет [Щербак 1981: 165-166]. Ал эми С.Кудайбергенондун: “Окшогондукту

билдирүүчү **-сы** мүчөсү сыягы, сыяктуу, сымал (киши сымал), **сымак** (киши **сымак**) деген сөздөрдүн түпкү уңгусу (**сы**) менен төркүндөш, **сы** сөзүнөн чыккан болуу керек”,- деген пикири А.М.Щербактын жогорудагы эки эмгегиндеги билдирүүлөрүнө төп келген жыйынтык катары берилип калганына күбө болобуз [Тюрк.иссл. 1970: 164].

Ал эми ушул **сы-** этиштик уңгудан **сыяк** деген бир нерсенин *кебетеси, кейпи, түрү* маанисиндеги сейрек кездешүүчү зат атооч сөз жасалган [КТТС 1969: 563]. Орусча: *лицо, внешность, внешний вид* дегенди туюнтат [КОС 1965: 683]. Ага (катыштык сын атоочту жасоочу) -луу мүчөсү жалгануу аркылуу конверсия жолу менен **сыяктуу** жандоочу уюшулган. Каракалпак тилиндеги бул жандоочтун келип чыгышы деле Н.А.Баскаков тарабынан жогорку сыяктуу сыпатталган: “**-сы** – аффикс образования глагола от имени; **-йакъ** -аффикс образования имени от глагола и **-лы** – аффикс обладания” [Баскаков 1952: 511].

Аталган жандоочтордун **сымак** турпаттагысында -**мак** кыймыл атоочтун мүчөсү бар экени көрүнүктүү түрколог Н.А.Баскаков тарабынан белгиленет [Лексико-графический сборник. IV, 1960: 33]. Ал эми кыймыл атоочтор этиштик маанини алып жүрүү менен бирдикте, бир жагынан заттык мааниге ээ болгондуктан, сүйлөм контекстине жараша бирде кыймыл атоочтук милдетте, бирде зат атоочтук милдетте колдонулушу толук мүмкүн. Маселен, караңыз: *суроо – спросить, суроо – вопрос, жазуу – писать, жазуу – письмо* ж.б.у.с. Ушул жандоочторго байланыштуу ак. Б.Ө.Орузбаеванын көз карашын да билдирели: “СГСГС тибиндеги эки муундан турган төл сөздөр түзүлүшү боюнча типтештирилген уңгулардын ичинде өтө арбындарынан. Алардын жалпы саны биздин

материалдарда 936. Алардын ичинен эң көбү – зат атоочтор”- деп, мындай зат атоочтордун катарына ал “**сы(мак), сы(мал), сыңар, сыйак**” деген сөздөрдү да киргизген [Орузбаева 1994: 176-177]. Демек, кыргыздын белгилүү окумуштуусунун пикири боюнча да **сымал** сөзүндөгү **-мал** мүчө - зат атоочту уюштуруучу мүчө. Ал эми **сыңар** сөзүн бул окумуштуу уңгу, мүчөгө ажыратпастан эле зат атоочтордун тобунда берген [Орузбаева 1994: 177]. А.М.Щербак да **сїјак, сїмак, сїңарі,** ошондой эле башкыр, татар тилдеринде кезиккен **һымак, сїман** сөздөрүн этимологиялык жактан этиштен пайда болгон атооч сөздөр (орусча: глагольное имя) деп тааныйт [Щербак 1987: 74]. Ал эми Н.А.Баскаков **сїман, сїмак, сїмал** жандоочторун негизги сөз түркүмүнөн аффикстерге өтүүдөгү аралык баскычтагы сөздөр деп билдирген [Баскаков 1979: 63].

Сыңары жандоочунун негизинде болсо **сыңар** деген атооч сөз, ал түшүндүрмө сөздүктө *бир, жалгыз, жалкы,* көбүнчө кош нерсенин бири, түгөйү деген маанини [КТТС 1969: 561], орусча: *один из пары, одинокий* деген маанини берет [КОС 1965: 681]. (Бирок байыркы **сы-**уңгудан **сыңар** атооч сөзүнүн кантип уюшулуп калышын, тилекке каршы, илимий адабияттардан жолуктура албадык). Бул сөз “*сынчынын сыңар өтүгү майрык*” деген макалда сакталып калган. Салышт.: Агер казалды чыгарган жигит сен болсоң?- деди атын тык токтотуп көзү каканактаган карыя,- менин **сыңарым** турбайсыңбы?! (К.О.). (Б.а., менин бир түрүм, менин бир түгөйүм деген мааниде – К.А.).

Сыңар сөзү көөнө эстеликтерде жолугат. Аны түркологдор В.М.Насилов, В.Г.Кондратьевдер өз эмгек-

теринде жандооч катары берет. Бирок сүйлөм контекстинде кезиккен маанилери азыркы кыргыз тилиндеги **сыңары** жандоочунун семантикасын бербестиги анык болду. Себеби **сыңар** сөзү ДТСте *направление, сторона* жана *половина* деген маанилерде жолугары белгиленсе [ДТС 1969: 504], В.Г.Кондратьевдин эмгегинде ал жандооч катары эсептелгени менен, мааниси боюнча *по направлению от* деген маанини туюндурулары айтылат. Караңыз: Алкудын **сыңар** *этүз көркин көркитип 'Показывая повсюду (букв. отовсюду) красоту тела'. Күн ортуда сыңар йел турсар 'Если поднимется ветер с юга'* [Кондратьев 1981: 128]. Ал эми В.М.Насиловдун эмгегинде бул сөз: “В качестве послелого употребляется с исходным падежом управляемого компонента слово **сыңар** 'сторона', 'бок', иногда 'половина' деп сыпатталат да төмөнкүдөй мисалдар берилет: *Йэме қалты күн батсықтың сыңар йел йилтирсэр... И подобно тому как если ветер подует с запада..., ...күн тогсуқдан сыңар элитир, йантурур ...то погонит он обратно в сторону востока; Ол ичтин сыңар өкүш эрүрлер... [Добрая] половина того внутреннего [содержания] – множество сущностей...* [Насилов 1963: 93]. Ошентип, байыркы **сыңар** жандоочунун семантикасы азыркы кыргыз тилиндеги **сыңары** жандоочунан айырмалуу экенин баамдоого болот.

Жогорку жандоочтордун ичинен **сымак** деген тыбыштык турпаттагысы кыргыз, казак, каракалпак тилдеринде жолукса, анын **һымак** деген тыбыштык варианты башкыр тилинде кезигери анык болду. Бул жандоочту А.М.Щербак этишке арналып салыштырма планда жазылган эмгегинде **сы-** этиштик уңгуга уланган аффикс деп билдирет да, түрк тилдеринде төмөндөгүдөй тыбыштык өзгөчөлүктөр менен жолугарын сөз кылат: -

сйман ~суман, -сймал ~ сумал, -сймак ~ -сумак ж.б. Илимпоз далил иретинде төмөнкү мисалдарды берет: алт. *кйзйлзймак*, к.балк. *кйзйлсйман*, тув. *кйзйлзймәр*, шор. *кйзйлзйбан*, каз. *кйлсймак*, к.калп. *толкйнсймак*, тат. *дулкйнсйман*, өзб. *тулкйнсймон*, уйг. *бйрйсймал* [Щербак 1981: 165]. Келтирилген мисалдардан көрүнгөдөй, бул тилдик элемент кыргыз тилиндегидей болуп **сымак**, **сымал** тыбыштык турпатта гана учурабастан, анын дагы башка варианттары кезигерине күбө болдук. Бул жандооч (анын ар түрдүү тыбыштык варианттары) бир катар түрк тилдеринде кезиккени менен, көөнө жазма эстеликтерден, тилекке каршы, аны жолуктура албадык.

Кыргыз тилинде синонимдик катышта келген аталган жандоочтордун түрк тилдеринде башкача бир ого эле көп түрлөрү кезигери да кызыгууну жаратат. Тактап айтканда, айрым түрк тилдеринде: **гиби** (**каби**, **киби**, **кибик**, **күбүк**, **күүк** ж.б. варианттары менен), якут тилинде **курдук** (**кирдик**, **гирдик**, **кордук**, **көрдүк**, **күрдүк** деген варианттары менен) [Петров 1962: 298], башкыр тилинде **һымак**, **шикелле**, **саклы**, **хэтле**, **хэтлем**, **ише**, **тиклем**, **кэзэр**, **төслө** (“как, словно, подобно, точно” деген мааниде) өңдүү түрлөрү кезигери аныкталды [Султанбаева 2008: 95; ГСБЛЯ 1981: 326]. Башкыр тилиндеги саналып өткөн синонимдеш жандоочтордун ичинен экөө (**һымак**, **шикелле**) кыргыз тилиндеги **сымак**, **шикилдүү** тыбыштык варианттарына туура келерин көрүүгө болот.

Ал эми түрколог А.М.Щербак азыркы түрк тилдеринде жогорку жандоочтордун төмөнкүдөй тыбыштык турпаттагылары кезигерин билдирген: б.түрк.: **кеби** / **киби** / **кебин**; азерб.: **кимн**; алт.: **кептү**; гаг.: **гиби**; башк.: **кыйык** / **кывык** / **күбык** / **күк**; кар.: **кибик** / **күбик** /

күбүк; карач.-балк.: **кибик**; к.калп.: **кыбы**; кум.: **жимик**, тат.: **кыби** / **кыбык** / **кывык** / **кебек** / **күк**; тат.: **сыман**; түрк: **гиби**; түркм.: **киби** / **кимын**; өзб.: **каби**; уйг.: **кэби**. Эски өзбек тилинде болсо **бикин** варианты учурайт. Ал (**кебин** > **бикин** болуп) метатеза жолу аркылуу пайда болгон. Ал эми мунун чыгыш тегин түрколог *кеп* деген, орусча: *оболочка*, *форма*; байыркы түрк тилинде *форма*, *маска*, *чучело* деген сөзгө тиешелүү деп билдирет окумуштуу [Щербак 1987: 70-71].

Саналып өткөн жандоочтордун ичинен ДТСте **кеби** / **кепи** тыбыштык варианттары жолугат [ДТС 1969: 290]. Анда берилген мисалдар М.Кашкаринин “Диванынан...” алынгандыктан, биз ошол эмгектин кыргызча котормолорунан мисалдар берели. Караңыз: ...*угры йавуз итлака кушлар кибі учтумыз – ...ууру жсаман иттерге куштарга окшош учтук биз. ...ууру жсана жашынган иттерге куш сыяктуу учтук* [М.К.ТТСЖ, т. I, 2013: 473-474; М.К.ТТС, т. I, 2011: 829; Щербак 1961: 95, 106]. Бу ер анын **киби** Бул киши ага окшош. **Киб** / **киби** огуз тилинде *окшош*, *сымал*, -дегенди билдирет деп берилет Т.Токоев, К.Кошмоковдун котормосунда [М.К.ТТС, т. III, 2013: 173]. *Казаш таба ит кеби кыңру бакар - на родственников он смотрит косо, как сабака* [ДТС 1969: 290; Ин.ДЛТ 1967: 504;]. (Кырг.: туугандарына ит **сыяктуу** кыңыр (кыйшык) карайт – К.А.).

Казак илимпозу К.Молгаждаров орто кылым жазмаларындагы кызматчы сөздөрдү иликтеп жатып, **кебі** / **кібі** жандоочу ошол доорлордо учуарын белгилеп, азыркы түрк тилдеринин огуз тобунун кээ биринде **кибик**, **киби**, **гиби**, **кебек** сыяктуу формаларда колдонулат деп билдирет. Ал эми “казак тилиндеги “**сыякты**, **секилди**” жандоочу менен -дай / -дей мүчөлөрүнүн маанилеринде **кеби** / **киби** формасы орто кылымдан баштап

колдонулушка ээ болгон жана зат атоочтор менен айкашып окшотуу, теңөө, салыштыруу маанисин билдирет”,- деген пикири [Молгаждаров 2012: 179-181] кыргыз тилиндеги **сыяктуу**, **сымак**, **сымал**, **сыңары** жандоочторунун катыштык сынды уюштуруучу -дай (варианттары менен) мүчөлүү сөз менен маанилик жактан шайкеш келе алат деген биздин ойду бышыктайт. Караңыз: Капчыгай башындыгылар жоо **сыяктуу** тосуп чыгышпас үчүн токтоосуз жөнөөнү буюрду (К.О.).Салышт.: Капчыгай башындыгылар жоодой тосуп чыгышпас үчүн токтоосуз жөнөөнү буюрду. Жар таштар уюткан темир **сымал** (К.О.).Салышт.: Жар таштар уюткан темирдей ж.б.у.с.

Азыркы кыргыз тилиндеги факты-материалдарды анализдей келгенде, бул жандоочтор көбүнчө атооч жөн-дөмөдөгү атооч сөздөр (зат атооч, жактама, шилтеме ат атоочтор) менен айкашып келип, нерселер, предмет, буюмдар арасындагы сапаттык жана динамикалык белгилери боюнча салыштыруу, окшоштуруу мамилелик катышты билдирери белгилүү болду. Сүйлөмдө мындай айкаштар негизинен аныктоочтук милдетте келет. Ошондой эле -ган мүчөлүү атоочтук менен айкашып келүүлөрү кеңири учуары аныкталды. Мындай учурда алар сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарат. Эми синонимдеш бул жандоочтордун ар биринин ички өзгөчөлүктөрүнө өз-өзүнчө токтололу.

I.1. Аталган жандоочтордун ичинен тилде эң эле активдүү колдонулганы **сыяктуу** жандоочу экени анык болду. Сүйлөмдө ал, биринчи кезекте, а) зат атооч менен кеңири айкашып колдонулары, андан кийинки орунда, б) жактама, шилтеме, өздүк ат атоочтор менен айкашта келери аныкталды, анан в) сапаттык, катыштык сын

атоочтор жана г) **бар, жок** деген модалдык сөздөр менен айкашта келип, алар менен бирдикте аныктоочтук милдет аткараары топтолгон факты-материалдардын негизгинде такталды. Мындай айкаштарда бул жандоочтор сырткы формасы боюнча окшоштукту, сапат боюнча окшоштукту билдирүү үчүн колдонулат.

Эми жогорку пункттардын ар бирине токтолсок: а). Зат атоочтор менен айкашып колдонулуп, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат: Фрунзе өзү тараптан булардын көөнүнө убада сыяктуу бир сөз зарыл болуп турганын сезди (Т.К.). ...колукту тартылган сүрөт сыяктуу дагы эле суз... (Т.К.). Алардын сыры жана мүмкүнчүлүктөрү дениз, жылдыз сыяктуу терең жана кыйырсыз (Н.К.). Көп кайырчы жем талашкан тоок сыяктуу бапырап терип калышты (Т.К.). Түлкү мырза сыяктуу, ашка чакырылып алыстан келген меймандар милдеттүү мейман болот эмеспи (К.Ж.). Анын түрү куду оюн салып ойт берип кетчү жайлоодогу кулун сыяктуу коомай эле (А.С.). Көктө мертинген кара жору сыяктуу Аман калдайып барып, бир убакта уюлгуган дайранын иримине шарп деп түштү (Т.К.). Ташты как жарып чыгып, күнгө умтулган көк сыяктуу чындык жерде калбайт тура... (А.С.).

б). Ат атоочтор менен айкашып колдонулушу: ...атам чоң атам үчүн мен сыяктуу эле бала экенин ошондо гана сездим (Н.К.). Данияр эмес, кап көтөргөн мен, ошол сыздап ооруган ок тийген бут меники сыяктуу, ал теңселгенде кошо теңселип, көзүм караңгылап жатты (Ч.А.). Мурда Айшага бул сыяктуу ойлор экинчи кеч менен келер эле (М.Б.). Кызтуубас өзү сыяктуу жанынан бир карыш чыкпай дабышсыз жүрө берген жоош кемпир эле (К.А.). Мен өзүнүз сыяктуу эле бир пендемин (К.О.). ...мен дагы ошолор сыяктуу өз таалайым үчүн кыйын

жолго чыгууга тайманбай бел байладым (Ч.А.). Андан кийин аспирантура, докторантура дегендер бар эмеспи, бизде деле ошол сыяктуу (К.А.). Ушул сыяктуу Данилге нааразылыктар коллектив ичинде байма-бай айтыла баштаганына бир жумадай болду (Н.К.).

в). Сапаттык, катыштык сын атоочтор менен айкашта келиши жогоркуларга салыштырмалуу сейрегирээк кезигет: Бул кабар унгулуу сыяктуу (Т.К.). ...Алымбек даткага жакчу эмес, жылдызы каршы сыяктуу киши болчу (Т.К.). Ал өзүнөн өзү кыялга баткандай, маңыроо сыяктуу (Ч.А.). Мелтиреген түз талаа бейпил сыяктуу... (Т.К.). ...миндеген адам заада көйкаптан чыккан тажаал сыяктуу бирин-бири маашырлана бырчылдатышат деп ким ойлойт?! (Т.К.).

г). Модалдык (**бар, жок** деген) сөздөр менен айкашып келүүгө да жөндөмдүү: ...алда неге тынчсызданган кыялбастык да бар сыяктуу сезилди Касымга (С.С.). ...каршы айтар жообу жок сыяктуу башын ийкегилеп тим отурду (Т.К.). Койчунун мындан башка ыры такыр эле жок сыяктуу ал бул ырды эртели-кеч же түштө да ырдай бермей адаты бар (А.С.). Сапаркулдун келишинде бир шек бар сыяктуу (М.Б.). Дыйканбек бирге иштеп жаткан Айнанын ал жерде бар экени менен иши жок сыяктуу көңүл бөлгөн эмес А.С.).

2. **Сыяктуу** жандоочу -ган мүчөлүү атоочтук менен айкашып келгенде сүйлөмдүн аягынан орун алып, анын жалпы конструкциясына боолголоо, божомол маанисин кошуу менен, баяндоочтук милдет аткарат: ...анда-санда жалт этип Кожожашты карайт, бирок мерген аны байкабаган сыяктуу (М.Б.). Күнөөсүз туруп эле кээ бир адамдар ушакка кабылып алган сыяктуу (К.О.). Тибет

окуусун өздөштүрүүдө бир адамдын өмүрү бар болгону океандан бир тамчы суу бөлүп алган сыяктуу (К.А.). Анын сөлөкөтү жарык фонго туш менен тартылган сыяктуу (М.Б.). Мукаш бир аз түнтүрөөк адам эле, эми таптакыр унчукпас болуп калган сыяктуу (М.Б.). Жашоо токтолуп да, ушул эле маалда башталып да жаткан сыяктуу (Б.У.).

3. **Сыяктуу** жандоочу багыныңкы байтаныштагы сүйлөмдүн уюшулушуна катышат. Тактап айтканда, салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна шарт түзөт [КТ 1973: 248-249]. Бул кезде **-ган** мүчөлүү атоочтуктан болгон багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна **сыяктуу, сыңары** ж.б. булардын синонимдери кошулуп айтылат. А.Иманов белгилегендей: “Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарган атоочтуктарга **сыңары, сыяктуу, шекилдүү** деген жандоочтор тизмектеле айтылганда салыштырма багыныңкы сүйлөм түзүлөт” [Иманов 2009: 392]. Мисалдар: Баары бектин көңүлүнө карашып турган сыяктуу, баары аяр, баары этият (Т.К.). Ыя, бул не кылгандары, мал издеген бирөөгө жата конок берген сыяктуу, кембагалдын жакыр үйүнө киргизип коюшканыбы бу? (Т.К.). Данияр эч бир көңүлүнө албаган сыяктуу, баарына чыдап, бир да жолу сөз кайтарган жок (Ч.А.). А-а-а... деп, эсинен танып бараткан сыяктуу, үлдүрөп, башын араң эле чайкашка жарады ал (Т.К.). Башын бир жагына кыйшайткан калыбында терең кыялга чөгүп, нес болгон сыяктуу, ошол бойдон былк этпей отура берди (Ч.А.). Тилди кошпогон сыяктуу, дилдерин да кошпоону көздөйт (К.О.). Бир эле жараксыз нота бүтүндөй жакшы музыкага доо кетирген сыяктуу, бир эле одоно боёк бүтүндөй чыгарманын табиятын булгап коет (А.С.).

4. **Сыяк** зат атоочтук негизге **-ы** таандык мүчө жалгануу аркылуу **сыягы** деген жандоочтук маанидеги сөз

да жасалат. Бирок бул жандооч сөздү ушундай эле тыбыштык турпаттагы модалдык сөздөн айырмалай билүү керек. **Сыягы** жандоочтук мааниде келгенде өзү тиешелүү болгон сөздөн соң орун алып, анын зат атоочтук мааниси да сезилип турат. Көбүнчө оозеки кепке мүнөздүү сүйлөмдөрдө **сыягы** жандоочу жактырбоо оттенкалуу салыштыруу маанисин туюнтуу үчүн колдонулат. Бирок тилде мындай сүйлөмдөр сейрегирээк десек болот. Мисалы: Анын адам сыягы деле жок, айбан өңдүү эле, бирок эки буттуу нерсе. (Оозеки кептен). Пенде сыягы болгондо го аныча сөз жетмек. (Оозеки кептен). Кадырлуу абышка сыягы болбогондуктан, аны менен эч ким эсептешпейт. (Оозеки кептен).

Ал эми модалдык сөз маанисинде келгенде **сыягы** сөзү сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жактан байланышпагандыктан, интонация аркылуу ажыратылат. Сүйлөмдө киринди сөздүк милдет аткарат. Мисалы: **Сыягы**, сен ага жардамдашкансын! (К.О.). **Сыягы**, ошол жосун бүгүн бузулду (К.О.). Биз, **сыягы**, катуу жаңылышкан өңдөнөбүз! (Б.У.).

5. **Сыяктуу** жандоочу жөндөмө, көптүк мүчөлөрдү кабыл алуу менен субстантивдешет: Силер **сыяктуулар** эл арасында жок бекен? (М.Г.). Алар **сыяктууларды** жолотпош керек! (А.С.). Сиз **сыяктууларга** ишенүү мүмкүн эмес тура?! (М.Г.).

6. **Сыяк** зат атоочтук негизге этишти жасоочу өнүмдүү **-лан** мүчөсү жалгануу менен **сыяктан** деген этиш да жасалат [КАТГ 1980: 293-295]: Мани Ясо башын ийкеген **сыяктанды** (К.А.). Жоо тарапты каардага сыйкыр **сыяктанды** (Т.С.). Жыргал учурлар башынан бир жолу дагы өтпөгөн **сыяктанат** (К.О.). Чыгыш тараптагы тоо

арты үчүн агып тартып, ай калкып келаткан **сыяктанат** (К.О.). Баз үйлөр тогого **сыяктанат** (К.О.). Түндүк жабуучу кыргыгынан шыкаалаган шоола **сыяктанып**, үстүнө жарык түшпөгөнсүйт (К.О.).

7. **Сыяктуу** сүйлөмдө эки кайталанап да колдонулат. Адам өлтүрүү буларга адат **сыяктуу**, милдет **сыяктуу** (К.О.).

II **Сымал** жандоочу. Топтолгон факты-материалдар көрсөткөндөй, **сымал** жандоочу көптөгөн жандооч **сыяктуу** эле, сүйлөм контекстине жараша ар кайсы сөз түркүмү менен грамматикалык мамиле-катышта боло алат. Бул жандоочтун төмөндө ар бир өзгөчөлүгүнө токтололу.

1. **Сымал** жандоочунун зат атооч менен айкашып келүүсү көркөм чыгармаларда өтө кеңири учурайт. Мындай айкаштар аркылуу сүйлөмдө салыштыруу, окшоштуруу маанилери жаралат. Синтаксистик жактан алар аныктооч же сыпат бышыктооч болуп келет. **Сымал** жандоочунун сыпат бышыктоочтун уюшулушундагы ролун кыргыз илимпозу А.Имановдун эмгегинен да көрөбүз. Ал, *Анын сөзү жыландын үүсү сымал ууктура баштады* деген мисал аркылуу кыймыл-аракеттин салыштыруу, окшоштуруу жана айырмалоо сыяктуу белгилери жараларын тастыктайт [Иманов 2009: 230].

а). Жогорудагы ойлорду бекемдөө максатында биринчи кезекте **сымал** жандоочунун зат атооч менен айкашып келини тууралуу көркөм чыгармалардан алынган мисалдардан келтирели: Табылды... кайрадан кирген **буура сымал** көрсөгөлдү качырата жоолөп, ызасына чыдабай **ыйдач-ыйдач** алчу (К.А.). ... **орт сымал** жанып келдиби дешип, эмгелдей эникти карашкан (С.С.). ...көзүнөн жашы **буурачтан**, башы сабагынан сынган **алма сымал** ийинине түшүп калыптыр (А.С.). ...эңкейген аялдын **эмчеги сымал**

мөмөлөр сансыз салбырайт (К.О.). Балдардын колунда да жүрдү кызыл тумшук кекилик, кара **шуру сымал** көздүү чил (К.О.). ...каруу булчундары жең тирей, күрөө тамыры **камыш сымал** жондонот (К.О.). Жара тартылган жылкынын алкымынан баш көтөргөн **карышкыр сымал** Чагыр менен Чекир мындай боло берди (К.О.). Көбүнүн түсү **түтүн сымал** бозомтук (К.О.). **Жаргак сымал** тасырайган терилери жаңыдан кылчык алган (К.О.). **Аял сымалы** жок, кичинекей кызга окшогон Майраш Сапаркул кирип келгенде мойнуна асылды (М.Б.).

б). **Сымал** жандоочу ат атоочтор менен, өтө сейрек сын атоочтор менен айкашып келип, жогорудагыдай эле окшоштуруу, салыштыруу маанисин туюнтуу үчүн колдонулат. Сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат: Ушул сөздү туура айттың, Бөрүбай молдо, кана **ушу сымал** айбандай болбой, берелик (К.Ж.). Ошол өрөөндө жайлоочу **өзү сымал** тууганы даам ооз тийип кет деп токтотот тура (К.О.). Турмушка **силер сымал** мамиле кылышса, эбак эле тыңып алышмак! (“КБ” гез.). ...сентиманталдык музыка угулат, күз жөнүндө **акылдуу сымал** кооз сөздөр (М.Б.).

2. **Сымал** жандоочу -ган мүчөлүү атоочтуктар менен да айкаша колдонулат: ...үй учурган бороон улуурда асман түнөрүп, тетири шамал **соккон сымал** заман тынчсыз (К.О.). Баягы эритип **чайкаган сымал** күмүш түс көл бети... жээкти сүзө шарпылдабай дудук болуп калат (К.О.). ...ортодогулар жоголгондордун ордун басып, бөксөргөн идиш **толгон сымал** билинбей калат турбайты (К.О.). Кем акыл неме дөөрүп атып, бир жолку окуясын эстеп **сүйүнүп кеткен сымал**, катарга байкоостон кошулат (К.О.).

3. Кээде сүйлөмдөрдө **сымалданып, сыяктанып**

деген чакчыл этиштик формалар уюшулган учурлары да кезигет. Биздин байкообузда аны **сымал**, **сыяктуу** жандоочтору менен алмаштырып колдонууга болот. Себеби **сымал**, **сыяктуу** менен **сымалданып**, **сыяктанып** сөздөрү мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдө синоним катары келерин көрүүгө болот. Мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдө алар айкашкан сөзү менен бирдикте бышыктоочтук милдет аткарат: Аң уулоого жөнөгөн мергенчинин иттери **сымалданып** шыйпандашпадыбы (К.О.). Салышт.: Аң уулоого жөнөгөн мергенчинин иттери **сымал** шыйпандашпадыбы. Түндүк жабуунун жыртыгынан шыкаалаган шоола **сыяктанып**, үстүнө жарык түшкөнсүйт (К.О.). Салышт.: Түндүк жабуунун жыртыгынан шыкаалаган шоола **сыяктуу**, үстүнө жарык түшкөнсүйт.

III. **Сымак** жандоочу. Бул жандооч **сыяктуу**, **сымал** жандоочторуна караганда колдонулушу өтө чектелүү экени аныкталды. Ошондой эле биздин топтогон факты-материалдарыбыз боюнча негизинен зат атооч, сын атооч менен гана айкашып колдонулары белгилүү болду. Бирок семантикалык жактан жогорку жандоочтор өндүү эле салыштыруу, окшоштуруу маанисин берип, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат. Анткени жогорку жандоочтор менен абсолюттук синонимди түзөт: а) Зат атоочтор менен айкашып колдонулушу: Бир көргөн кызык, татаал **түш сымак** өмүр анын көз алдынан чубурду (Т.С.). **Атасы сымак** куш тумшук, бийик кабак, кубакай жүз Бейше алдындагы эттен алымыш болгону менен отурушу сүрдүү, ойлуу (А.С.). ...мээнеткеч дыйкандын колу тийген сайын ийиген сүттүү **уй сымак**, Чүй талаасынын берекеси улам артат (А.С.).

б). Сын атоочтор менен айкалыша колдонулушу:

Кызууланып сүйлөп жаткан тарых мугалиминин аңгемесине алаксыган **карт сымак** мугалим аялдар Айнанын ал-абалын байкашкан жок (А.С.). Сатуучу **сулуу сымак**, көздөрү жалжылдаган кыз... (М.Б.).

IV. **Сыңары** жандоочу. 1. Бул жандоочтун колдонулуш жыштыгы **сыяктуу** жандоочуна караганда төмөн экени аныкталды. Бирок ал жогорку синонимдери **сыяктуу** эле көбүнчө зат атооч, ат атоочтор менен, сейрегирээк **-ган** мүчөлүү атоочтук менен айкашып келип, жалпы сүйлөмгө салыштыруу маанисин кийирет. Мындай сүйлөмдөрдө кээде **сыңары** катыштык сын атоочту уюштуруучу **-дай** мүчөсүн кабыл алып да (**сыңарындай** болуп) колдонулат. Ал эми жазуучу К.Осмоналиевдин чыгармаларында жергиликтүү өзгөчөлүк катары бул сөз **сыңарында** турпатында да кезигет. Булардын ар бирине (**сыңары**, **сыңарындай**, **сыңарында** тыбыштык түрлөрүнө мисалдар берели: а). Эми эле тумшуктарын жарышкан эки басмачы тукурган **ит сыңары** жарыша турушуп, жигитти дырылдата сүйрөп калышты (Т.К.). Эми ошол чоң уруу Үч-Суу журту эки дөшүнүн ортосунда кысылчу эски **барскан сыңары** чулук-дулук эрк берейин дейт (Т.С.). Кайра жалынга чабылып өзү күйүп кетет, Чөмүч молдо **ошол сыңары** болуп жатты (К.О.). Кудай кейпимди келиштирди... **Ошол сыңары** Кыжыр жигиттерин кайсы эле дурустардан күттү дейсиң! (К.О.). б). Дүйнөнү кезген **кербен сыңарындай**, алар далай эл-жерди кыдырышты ("Ф" гез.). Күүгүм кирип калганда **дөө сыңарындай** бир чоң караан жакындап келе берди ("СИ" гез.). в). Терebel алдыга жайылган **дасторкон сыңарында** бийиктен даана көрүнөт тура (К.О.). А чыныгы Эмилбек убактылуу байырлай калган **конок сыңарында** тез эле бир жакка

кетүүнү эңсейт (К.О.). Тэ-э асман мейкиндигинен алакандай кара так сыңарында бүркүт көрүнөт (К.О.).

2. Мурдагы сүйлөмдөгү ой-пикирди кийинки сүйлөмдөгү ой менен салыштырып жыйынтыктоо максатында да сыңары жандоочуна катыштык сын атоочту уюштуруучу -дай мүчөсү жалганып сыңарындай болуп колдонулат. Мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдө басымдуу түрдө сыңарындай сөзүнүн алдында илик жөндөмөдөгү ал (анын болуп) ат атоочу, кээде таандык мүчөлүү ат атооч (анысы) орун алат: ... чоң энебиз канча жолу жомок баштаган. Анын сыңарындай төрт багытынан кокту өрдөй асманга чыга өрүүлөп... ээр артка жылат (К.О.). Чек аралаш элдер бейкут. Анын сыңарындай, саякатчыга жасаган бул кыргыздардын мамилелери бүтүн эле баштала калбаган (К.О.). ...узарып келаткан шырмый, көтөрүлүп келаткан балатылар турат. Анын сыңарындай, өз өмүрүн бүтүп, Опол менен Жылматайдай адамдар өлдү (К.О.). Азаматтын алдынан “ажалдуу кийик жолугат”, - деп коет эмеспи... Анын сыңарындай мансапка көзү кызарган Тикбайга бирөөнүн ашы өтөөрү угулат (К.О.). Илбирс жемине жакындаган сайын көзү жангандан жанат. Анысы сыңарындай Гайдулланын көзү дагы... ошондой жанат (К.О.). Толкунда калган кайыкты эр жүрөк жигит башкарса, анын сыңарындай жалындуу махабатка туш болгон чалпоо жаштыкты салкын кандуулук башкармак (А.С.).

Бирок жазуучу К.Осмоналиевдин баяндоо стилинде жогорудагыдай типтеги сүйлөмдөрдө илик жөндөмөдөгү ат атоочтун кээде колдонулбагандыгына да күбө болобуз. Талдоого алынып жаткан сөздөр кандай тыбыштык формада колдонулбасын (айкашкан сөзү менен болобу же жеке колдонулабы), сүйлөмдө аныктоочтук милдет

аткарат: Заманында саман учуптур десе, Самарканды жоо чааптыр деп дүрбөлөң түшүргөн экен. Сыңарындай, оозуна алы жетпеген бирөө келжиреп койсо, ... капа боло бербесин биздин төрө! (К.О.). Куштар бөксө тоолорду кыркып, чабыттайт эмеспи. Сыңарындай тору атчан Тополоң дагы тынч алып жатпайт (К.О.). Чий түбүндөгү боз коендун бөжөктөрүндөй, бөгүп берет экен ажалдын жазылбас ченгелине. Сыңарындай кадимки өкүмү өткүр Тикбай ооруп, төшөктө жатты (К.О.). Бөксө тоолорду кыркып, чабыттайт эмеспи. Сыңарындай тору атчан Тополоң дагы тынч алып жатпайт (К.О.).

3. Салыштыруу маанисин туюнтуу максатында бул жандоочтун басымдуу түрдө сыңарындай варианты, сейрегирээк сыңары турпаттагысы -ган мүчөлүү атоочтук менен айкалыша келет. Сүйлөмдө көп учурда багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат: ...үйдөй таш же чоңойбой, же кичирейбей тура берген сыңарындай, туугандардын турмушунда да көңүл бөлөрлүк өзгөрүүлөр болгон жок (К.О.). Айтпачы сырды айтып жиберген сыңарындай, силер кызарып-татарып, чый-пыйыңар чыгып кетти го (“СИ” гез.). “Муну кара, сагызгандай жасанып ала койгонун кара, ыя?!”,- деди ою, ал кие турганды мурда жетип бу кийип алган сыңары ичи күйдү (Т.К.). ...бүт аалам алдында уят болгон сыңары, өзүнөн өзү корунган сыңары баштагыдай элире албай мүнкүрөп отуруп комузун күүлөдү (Т.К.). ...көркүнө көрк кошулсун үчүн атайын себелеп койгон сыңары сулуунун үрөйүнө асем болуп жарашып турчу эле (Т.К.). Чоң эне чоң кишилер менен маектешкен сыңары накыл айтчу (Т.К.).

Шекилдүү жандоочу. Кыргыз тилиндеги шекилдүү жандоочу синонимдеш бир катар жандоочтор менен бир-

дикте, түрк тилдеринде кеңири кезигүүчү **киби** (варианттары менен) жандоочуна шайкеш келери К.Молгаждаров тарабынан белгиленет [Молгаждаров 2012: 180]. **Шекилдүү** жандоочу бир катар ушул өңдүү жандоочтор сыяктуу зат атооч + катыштык сынды уюштуруучу –**луу** [байыркы формасы **лй(б) ~ лу(б)**] мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган [Щербак 1987: 64].

Шекилдүү жандоочунун этимологиясына токтолсок, мударис Х.Карасаевдин сөздүгүндө анын **шек** деген зат атоочтук уңгусу иран тилинен кирген *күмөн, кадик* деген маанидеги сөз экени айтылат. Ал эми **шекилдүү** турпаттагысы *окшош, сыяктуу* деген семантикадагы араб тилинен кирген сөз деп таанылат [Карасаев 1986: 289]. **Эскертүү:** Ушундай көз караш түшүндүрмө сөздүктө да орун алган. Анда да бул сөз **окшош, сыяктуу** деген маанидеги жандооч деп берилет: *Баланын мээримин музыка шекилдүү. Ал да мен шекилдүү* [КТТС 1969: 730]. К.К.Юдахиндин редакциясы астында чыккан котормо сөздүктө болсо, **шек** араб тилинен кирген (орус.: *сомнение, подозрение*) сөз катары берилет. Андан ары **шек** сөзүнөн **шеки** этиши (орусча мааниси: *чувствую что-либо за собой, опасаться, что узнают, что откроется что-либо: шег бар шекийт поговор. За кем водиться, тот побаивается* [КОС 1965: 905]) жаралганы белгиленет. **Шекилдүү** турпаттагысы болсо котормо сөздүктө 1. *Видимо, похоже*. 2. *Подобный, похожий* деп берилет [КОС 1965: 905]. Жогорудагыларды жыйынтыктап айтканда, биздин пикирибизче, **шекилдүү** жандоочунун семантикасында Х.Карасаев, белгилегендей, *окшош, сыяктуу* деген эле маани болбостон, *күмөн, кадик* деген анын уңгусундагы маани да бар экени туюлуп турат. Анын жакшы, такталып берилген далили деп котормо сөздүктөгү эки түрдүү

маанисинин өз-өзүнчө эки пункт менен (1. *Видимо, похоже*. 2. *Подобный, похожий*) берилишин эсептөөгө болот. Ушул семантикалары ар дайым жуурулушуп колдонулары топтолгон факты-материалдардагы сүйлөмдөрдөн сезилип турат. (**Шекилдүү** жандоочу катышкан сүйлөмдөр ылдыйда кеңири талдоого алынат).

Казак илимпозу В.А.Исенгалиева синонимдик катышта келген жандоочтор деп, жогорку жандоочту дагы эки жандооч менен чогуу карап, (алар казак тилинде **секілді, сыякты, сыкылды** тыбыштык турпаттарда кезигет) салыштыруу, карама-каршы маанини туюндуруучу жандоочтор деп сыпаттап, төмөнкү кыска сүйлөмдөрдү далил катары берет: *Соккан дауыл сыякты... Адаскан күшүк секілді. Кара қарға сыкылды* (Орусча котормолору: *Как буря. Как заблудившийся щенок. Как черная ворона*) [Исенгалиева 1957: 97-98]. Булардын ичинен кыргыз тилинде **сыкылды** варианты кезикпейт. Бирок ал катышкан сүйлөмдүн орусча котормосунан **сыкылды** турпаттагысы калган эки түрүнө толук синоним болорун көрүүгө болот.

Сөз болуп жаткан жандооч башкыр тилинин грамматикасында **шикелле** тыбыштык турпатта кезигип, нака жандоочтордун тобунда каралат [ГСБЛЯ 1981: 324; 326]. Бул жандоочко кийинчерээк башкыр окумуштуусу Х.В.Султанбаева да кайрылат. Бирок ал бул (**шикелле**) жандоочту семантикалык жактан жакын деп эсептеген ал тилдеги **кеүек, ымак, саклы, ише, тосло, тиклем** деген (кыргыз тилинде такыр кезикпеген) жандоочтор менен чогуу карайт. Анткени аталган жандоочтордун баары атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор менен жана таандык уландылуу ат атоочтор менен айкашып келип, сапаты, саны,

окшоштугу боюнча салыштыруу, карама-каршы коюу маанилерди туюнтары аларды чогуу кароого түрткү болгонун билдирет илимпоз [Султанбаева 2008: 98-101].

Азыркы кыргыз тилинде **шекилдүү** жандоочу биз жогоруда сөз кылып өткөн өзүнүн синонимдеринен айырмаланып, негизинен этиш сөздөр менен айкашып келет. Атоочтор менен айкашуусу - өтө эле сейрек. Дегеле колдонулушу кыйла чектелүү. Сүйлөмдө өзү айкашкан этиш сөз менен бирдикте баяндоочтук милдет аткаруу менен бирге, болжолдоп окшоштуруу маанисин кошумчалайт: Ал атынын бар күчү менен келаткан **шекилдүү** (К.О.). Акиниң өзү деле жээнин жакшы көрөт **шекилдүү** (К.О.). Ушундай кыстоого экинчи бир шылтоо болуп кетти **шекилдүү** (К.О.). Жасоолдор дагы окчундагы чатырга тамактанганы кетишти **шекилди** (К.О.). Солдаттар капарсыз, аттарын көе беришти **шекилдүү** (К.О.). -Айым даткага саламды туура айтканыңыз жок го жана? - Ошондой болуп калды **шекилдүү!** (К.О.). Чыбык кыркаарлар эмне айтса баш ийкеп, кулак кагып нүюган **шекилдүү** (К.О.). Тетиги канчык өз баласын чакырып атат **шекилдүү** (К.О.). Жасоолдор дагы окчундагы чатырга тамактанганы кетишти **шекилди** (К.О.). Биздин балдар жиберген кишини да жакалап коюшту **шекилдүү** (К.О.). Ал Дөөлөттүн эки күн өтпөй жетип келерин билген **шекилдүү** (Б.У.). Илкип басып келатканына келатканына караганда жолоочу **шекилдүү** ("СИ" гез.). Азыр кирген тирүү жандык **шекилдүү**. (Оозеки кептен).

Сейрегирээк багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарган **-ган** формалуу атоочтукка **шекилдүү** жандоочу айкашып келип, салыштырма багыныңкы сүйлөм уюшулат: Адам жашоонун бир тепкичинде өз өмүрүн гүлдөтө алган **шекилдүү**, бул дүйнөнүн да гүлдөгөн, өнүп-

өскөн учуру болот ("СИ" гез.).

Бою бойдон, боюнча жандоочтору. Азыркы кыргыз тилинде жандоочтук мааниде келген **бою, бойдон, боюнча** деген бир (*бой*) уңгудан пайда болгон сөздөр байыркы жазма эстеликтерде **бод, бод** деген тыбыштык турпаттагы уңгу катары жолугуп, азыркы котормо сөздүктөрдөгүдөй эле *тело, стан, рост, туловище* деген зат атоочтук маанилерди туюндурган [Караңыз: ДТС 1969: 106, 108; КОС 1965: 139]. Улуу түрколог окумуштуу А.М.Щербак бул уңгунун өзгөрүү этаптарын төмөнкүчө көрсөткөн: **бод ~бод ~бой** [Щербак, 1987: 66]. Берилген сөздөрдүн ичинен **бою, бойдон** жандоочунун этимологиясы даана экенин көрөбүз: **бою (бой+у)** -у 3-жактын таандык мүчөсү; **бойдон (бой+дан)** -дан чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү. Анткени булар жандооч катары кыйла кийин калыптангандыктан, чыгыш этимонунан көп алыстай элек. Аталган сөздөр конверсияланып кызматчы сөздүк милдетте колдонулганда тилдин эрежеси боюнча уңгу, мүчөгө ажырабайт, сенек формадагы "мүчөлөбөс сөздөр" катары эсептелет [Тыныстанов 1996: 100]. Ал эми **боюнча (бой+ын+ча)** деген жандоочтун тутумундагы **-ын** (же **-ы, -и**) мүчөсү талаш жаратат. Биринчиден, бул сөздүн баштапкы тыбыштык варианты **бойыча** болушу толук мүмкүн деген ой туулат. Себеби бул сөз азыркы өзбек тилинде **буйича**, азыркы уйгур тилинде **бойиче** болуп кошумча **-и** тыбышсыз эле колдонулуп келет. Ал эми уңгуга уланган **-ы** жазма эстеликтерде кезиккендей эле 3-жактын таандык мүчөсү, **-ча** тактооч жасоочу мүчө [ОЕТ 1982: 37, 39]. **-и** болсо аталган жандоочтун оозеки кепте айтылыш ыңгайына карата кошулуп колдонулуп калышы ыктымал деп эсептөөгө болот. Экинчи версия боюнча,

жогоркудай эле **-ы** 3-жактын таандык мүчөсү, **-ча** тактооч жасоочу мүчө, **-н** болсо байыркы табыш жөндөмөнүн мүчөсү болушу мүмкүн [ОЕТ 1982: 36, 37, 39]. Ал эми **-ча** мүчөсүн тактооч жасоочу мүчө деп белгилегенибиздин себеби, биринчиден, мындай мүчө байыркы жазма эстеликтерден бери тактоочту уюштурары тил илиминде белгилүү, экинчиден, негизги сөз түркүмдөрүнөн кызматчы сөздөрдүн тобуна өтүүдө тактооч “көпүрөнүн” милдетин аткарууга жөндөмдүү экени да илимде аныкталган маселе [Каламова 1954].

Аталган сөздөрдү жандоочдук мааниде жазма эстеликтерден кезиктире албадык. Ошондо болсо да **бою**, **боюнча** тыбыштык турпаттагысы бир катар түрк тилдеринде айрым бир фонетикалык өзгөчөлүктөр менен кезигет. Ал эми **бойдон** деген түрүн түрк тилдеринен учурата албадык. Караңыз: кырг., азерб., крым.тат.: **бойу**; каз., к.калп., ног., түркм.: **бойы**; башк.: **буйы**; тат.: **буге**, **буенча**, уйг.: **бойи**; кырг.: **бойдон**, **боюнча**; алт.: **бойынча**; ног., каз.: **бойынша**; түрк.: **бойунжа**; башк.: **буйынса**; түркм.: **бойунча**; тат.: **буйынча**; уйг.: **бойиче**; өзб.: **буйинча** ж.б.

Айрым окумуштуулар бул жандоочтордун тобуна жаңылыш түрдө ушул эле (*бол*) уңгудан жасалган жардамчы атоочторду, кээде этиштин чакчыл формасын аралаштырып жиберген учурлар кезигет. Маселен, белгилүү түрколог окумуштуу А.М.Щербак: гаг.: **дэрэнин бойунда**; кирг.: **суу бойунда**; к.калп.: **дерйаның бойында** ‘в доль реки’, ‘у реки’...; тат.: **йул буйына** ‘по дороге’ ж.б. сыяктуу бир катар мисалдарды жаңылыш киргизет [Щербак, 1987: 66]. Тилекке каршы, түркологиядагы алгачкы лексикалык мааниси солгундаган, уңгудан соң таандык мүчөнү, андан кийин мейкиндик жөндөмөлөрүнүн

(барыш, жатыш, чыгыш) биринин мүчөсүн кабыл алып, өзүнүн алдындагы илик жөндөмөдөгү зат атооч менен байланышып, изафеттик айкашты түзгөн сөздөр жардамчы атоочтор болуп эсептелери жөнүндөгү көптөгөн илимий эмгектер [Мураталиева 1953, 1958; Петров 1962: 89-238; Исенгалиева 1957; 1959; Оразов 1970; Оразов 1997, I, II китеп; Орсулова 2002; Алтаева 2019 ж.б.] кээде эске алынбай калганын көрөбүз. Ал эми бул (*боюнда*, *боюна*, *боюнан*) формадагы сөздөрдүн А.М.Щербак тарабынан жандоочтор деп жаңылыш берилгени - түздөн-түз орус тилинин таасири деп эсептөөгө илимий негиздер бар. Анткени жалаң кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча адистешкен якут окумуштуусу Н.Е.Петров эмгектеринде предлогдорду түрк тилдерине которгондо алардын басымдуу бөлүгү жандоочтор менен которуларын туура белгилейт [Петров 1962: 89-238]. Бирок окумуштуу А.М.Щербак жогорку эмгегинде эле түркологияда жандоочтор менен жардамчы атоочторду ажырата билүү зарылдыгы бар экенин эскертет [Щербак, 1987: 51]. Ал эми башкыр илимпозу Х.В. Султанбаева аталган жандоочторго **буйынса**, **буйы** (кырг.: *боюнча*, *бою* – К.А.) жандоочторунан тышкары **буйына**, **буйынан** (кырг.: *боюна*, *боюнан* – К.А.) жардамчы атоочторун жана **буйлап** (кырг.: *бойлоп* – К.А.) деген чакчыл формадагы этишти киргизип жиберген [Султанбаева 2008: 103-107]. Сөзүбүз куру болбос үчүн илимпоздун эмгегиндеги мисалдардан кыскартып берели: ...агып яткан *йылга буйына* еткэс... (Кырг.: ...агып жаткан *жылга(нын)* *боюна* өткөз – К.А.). ...*канау буйына* тезелешэ башлагандар. (Кырг.: ...*арык боюна* тизелеп отура баштагандар –К.А.). ...*һыу буйынан* югарыга... (Кырг.: ...*суу боюнан* жогоруга... – К.А.). Бул

сүйлөмдөрдө барыш, чыгыш жөндөмөдөгү буйына, буйынан жардамчы атоочтору жандоочтор катары сыпатталган. Ал эми кийинки мисалдарда буйлап (кырг.: бойлоп) формадагы чакчыл этиш жандооч катары сыпатталган: Ике туған асфальтланған *хукмактар буйлап* жүзгөз байтак йөрөнөлөр. 'Братья долго ходили по асфальтированным тропинкам'. ...*койма буйлап..* 'в доль деревянного забора'; ...*һыу буйлап...* (кырг.: суу бойлоп – К.А.) ж.б. Бул сөздөрдүн бойлоп формасы кыргыз тилинде кантип? деген суроого жооп берип, кадимки эле чакчыл этиштик милдетте келет. Мисалы: -*Кантип жетип келдиң? Жөн эле, суу(ну) бойлоп жетип келдим* (оозеки кептен).

Мындай калпыс көз карашты кыргыз илимпозу Ж.Мураталиеванын да диссертациялык эмгегинен кезиктирүүгө болот [Мураталиева 1953: 231-232]. Ал бойлоп сөзүн бойло этишинен чакчылдын -ып мүчөсү жалгануу аркылуу мейкиндик мамиле-катышты туюндурган жандоочко өткөн сөз катары сыпаттайт. Бирок ушул эле автор "Кыргыз адабий тилинин грамматикасынын" [Фрунзе: Илим, 1980: 486-489] жандоочтор бөлүгүнө бойлоп сөзүн жандооч катары киргизген эмес, анткени киргизүүнү туура көрбөгөн өңдүү. Биздин жеке пикирибизче да, бул сөздү жандоочко өттү дешке эртелик кылат.

Сөзгө алынып жаткан жандоочтордун якут тилиндеги эквиваленти кандай болду экен деген суроо да кызыгууну жаратпай койбойт. Себеби бул тил, чуваш тили менен бирдикте, калган түрк тилдеринен кескин айырмаланары белгилүү да. Якут окумуштуусу Н.Е.Петровдун изилдөөсүнө кайрылганда, ал өз тилиндеги тухары жандоочунун башка түрк тилдериндеги семантикалык эквивалентин табууга аракет кылып, казак тилиндеги

бойы жандоочу тухарыга мезгилдик жана мейкиндик маани жагынан туура келерин бойы жандоочу катышкан төмөнкү сүйлөмдү якут тилине которуу менен далилдеген. Салышт., каз.: Шыкыр-шыкыр жүрістер түн бойы басылмады. Якут: Татыр-түтүр хаамыылар түүн тухары тохтооботохторо [Петров 1962: 353-358]. Ошондой эле бул тилдеги супту жандоочу да семантикалык жактан бою жандоочуна туура келерин көрөбүз: *Чааһы супту кэпсэтитилер* 'Они разговаривали целый час' (в течение целого часа) [Петров 1962: 416]. (Кырг.: Саат(тар) бою сүйлөшүштү – К.А.).

Эми бою, бойдон, боюнча жандоочторунун сүйлөм контекстиндеги семантика-грамматикалык бөтөнчөлүктөрү жөнүндө сөз кылалы. Айкашкан сөздөрүнө карата бул жандоочтордун ар биринин өзүнө гана мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү болгондуктан, аларды өз-өзүнчө анализге алуу максатка ылайыктуу.

Бою жандоочу. Бул жандооч жекелик, көптүк сандагы, атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор менен айкаша келип, ошол айкашкан сөзү менен бирдикте сүйлөмдө орун же мезгил бышыктоочтук милдет аткарат. Кээде бою жандоочу айкашкан зат атоочтор таандык мүчөлүү болушу да ыктымал. 1. Мезгилдик маанидеги зат атоочтор менен ыкташып келгенде созулган мезгил аралыгын билдирген маанини туюнтуп, синтаксистик жактан мезгил бышыктоочтук милдет аткарып калат. Ал эми айкашып келген мезгилдик зат атоочтор атооч жөндөмөдө гана болот: ...эсиңерде өмүр бою адепсиз, акмак болуп кала бермекмин (Н.К.). Жылына 365 күн, күнүнө 24 саат бою чалсаң болот (Н.К.). Жыл бою ээрде каксыккан кайратман жоокер өзү чарчаар эмес (Т.С.). Кызыл Аскер Азиянын

майда элдерин кылымдар бою мүңкүрөтүп келе жаткан эзүүдөн куткаруучу болуп эсептелет (Т.К.). Төрө Токтогулду бир жума бою үйүнө аттандырбады (Т.К.). Чоң атаң жарыктык душманы үч ай бою кыйнаганда да бир ооз сөз кайрыган эмес экен (К.А.). Түнү бою уктай албай койду Байсымак (Т.К.). Ай бою ооруп айыккансып жууган чүпүрөктөй (С.Ө.). Кышы бою чыкыйып тоң тиштеген жер бети... (С.Ө.).

Кыргыз окумуштуусу А.Иманов жогоркудай айкаш менен уюшулган сүйлөмдөргө карата: “Мезгил бышыктоочтун милдетин ажырагыс сөз тизмектери да аткарат”, - деп: *Бизге ушул небере (кенже уулумдун кызы) күнү бою эрмек* деген мисалды келтирет. Ал мындай сүйлөмдөр “Заттык, сындык белгинин качан, кайсы мезгилге, учурга тиешелүү экендигин билдирет” деп туура сыпаттайт [Иманов 2009: 224, 226]. Ал эми дагы бир синтаксис изилдөөчүсү А.Жапаров: “Жандооч формалардан турган бышыктооч мүчөлөр мезгил өлчөм кырдаалын билдириши мүмкүн”, - деп: “Түнү бою күзөттө турган. Өмүр бою жакшылык көргөн эмес” деген мисалдарды берүү менен, мындай конструкциядагы сүйлөмдөр мезгил-өлчөмдүк маанини туюндураарын билдирет [Жапаров 1979: 178].

2. **Бою** жандоочу мейкиндик маанисиндеги зат атоочтор менен жогоркудан айырмаланып сейрек айкашып колдонулары аныкталды. Ошондой эле мындай айкаштарда эки түрдүү маани туюнтулары белгилүү болду. Биринчиден, биз топтолгон факты-материалдар жана аларга жүргүзгөн анализдер көрсөткөндөй, а) **бою** жандоочу **жол** сөзү менен айкашып келүү аркылуу *бир аралык ичинде* (орус.: *на протяжении какого-то расстояния*) деген маанини туюнтары айкындалды.

Эскертүү: Мейкиндик маанисиндеги зат атоочтор менен айкашып, аралык маанисин туюнткан мисал чектелүү экенине ынандык. Караңыз: Жол бою сенин дайыныңды билдим... (С.С.). Бул конструкциядагы сүйлөмдү *Жолду ката сенин дайыныңды билдим* деген сүйлөм менен алмаштырууга да болот. Себеби бул учурда **бою** жандоочу аралыктын узундугун туюнтууда **ката** жандоочу менен синонимдик катышты түзүп калат. б) **бою** жандоочу мейкиндик маанисиндеги зат атоочтор менен айкашып келгенде *аралык узундугун* билдирбестен, бир нерсенин *жаны, жээги* деген маанини жаратып калат. Сүйлөм ичинде мындай айкашып келүү орун бышыктоочтун милдетин аткарат. Бул учурда **бою** жандоочу өзүнүн баштапкы этимонунан көп алыстабагандыгы анын семантикасынан дайын болуп турат. Ал эми жандоочтун алдындагы атооч сөз илик жөндөмөдө болот. Илик жөндөмө стилдик максатта көп учурда көмүскөдө болот: Көл(дүн) бою жайда салкын, кышта жылуу (А.С.). Суу(нун) бою жакасында кыштоо аз, кышкысын бети ачык жалаң жер (Т.К.). Арык(тын) бою чөп-чарга толгондуктан, суу өз нугунан чыгып жатты (С.Ө.).

Боюнча жандоочу. Бул жандооч тилде зат атоочтор менен, этиштин атоочтук формасы менен, сейрегирээк ат атоочтор менен айкашып колдонулат. Маселен, ал өзү айкашып келген зат атоочтун семантикасы менен жууурулуша колдонулуп, кандай маанидеги зат атооч менен тутумдашып келгенине байланыштуу ар түрдүү түшүнүк, маанилерди туюнтууга жөндөмдүү болот. Ошондой эле сүйлөмдүн жалпы семантикасына карата **боюнча** жандоочу тиркешип келген зат атооч менен бирдикте түрдүү синтаксистик милдеттерди да (орун,

себеп, сыпат, мезгил бышыктоочтук, милдет) аткарыш калат. Мындай пикирди окумуштуу А.Жапаровдун эмгегинен да жолуктурабыз: "...жандооч формалар багындыруучу сыңар болуп түшкөн сөздөрдүн таасири астында катыш өзгөчөлүктөрүнө жараша себеп, максат бышыктоочтук милдет... аткарышы ыктымал" [Жапаров 1979: 152]. Ал эми А.Иманов: "Зат атооч жана зат ордуна колдонулган сөздөр менен жандоочтор ажырагыс түрдө тизмектелип айтылганда, кыйын толуктоочтун милдетин аткарат",- деп **боюнча** (мис.: Жапардын айтуусу **боюнча** иш аткарылды), **менен**, **жөнүндө**, **үчүн** жандоочтору катышкан сүйлөмдөрдөн мисал келтирет [Иманов, Сапарбаев 1988: 79-81].

Эми топтолгон факты-материалдарга кайрылалы: 1) **боюнча** жандоочу атооч жөндөмөдө турган, (кээде таандык мүчөлүү) зат атоочтор менен айкаша келүү менен, кыймыл-аракет болуп жаткан мейкиндикти же кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча созулуш чегин билдирип, сүйлөмдө орун бышыктоочтук милдет аткарат: Азыр Кыргызстан боюнча бул иш-чара жүрүп жатат ("КБ" гез.). Жалпы өлкө боюнча тараган инфекцияны ооздуктоо оңойго турбай жатат ("КБ" гез.). Бүткүл Союз боюнча белгилүү болгон информация чет өлкөлөргө жетпей коймок эмес эле ("СИ" гез.). 2) **боюнча** жандоочу жогоркудай эле зат атоочко, кээде жактама ат атоочторго тиркешип айтылып, бир нерсени белгилөө максатында колдонулат: Коргонуу кеңешинин 1919-жылдын 13-июлундагы токтому боюнча бүткүл Күн чыгыш фронтуна командачы болуп дайындалган (Т.К.). Мындай кыздар окуусу, иши боюнча алдына киши салдырбайт ("КБ" гез.). Ал боюнча көп сөздөр болгон... (А.С.). 3) жогоркудай тизмекте келүү менен **боюнча** жандоочу кыймыл-аракеттин бир нерсеге

туураланып, ыңгайлашып аткарылганын билдирет: Өргөө ичи элет адаты боюнча жасалган (Т.К.). Санжыра боюнча Манжур-Чиндер 1022-жылы такка келишип, Бээжин кайрадан ордого айланган (А.С.). Өзүнүн айтымы боюнча ушундай имиш (С.С.). 4) кыймыл-аракет багытталган объектини да билдирет: Бул өтө маанилүү маселе боюнча бир чечимге келүүдөн айбыгып турганың кадыресе эле көрүнүш (Н.К.). Кызмат боюнча текшерип барып, иштеги бир айыбын тапкан (Н.К.). Жакшылардын бүтүмү боюнча ашка деп турган мал ар бир урууга алда качан бөлүнгөн (К.Ж.). Эмгеги боюнча элге таанылгандар сыйланганы кубандырат ("КБ" гез.).

Боюнча жандоочу ошол, ушул сыяктуу шилтеме ат атоочтор менен айкашып келгенде бир нерсени жыйынтыктоо маанисин туюндуруп калат: Кышта келген, ошол боюнча кайра кайрылып келген жок (А.С.). Кандай дейсиңер, ушул боюнча бул чарбаны өз жайына койсок кантет? (С.Ө.). Ошол боюнча ал экөөнү көрүүгө насип этпеди (Ч.А.). Аргын аялы экөө ошо боюнча эле тынып калышкан жок (А.С.).

Мезгилдик маанидеги сөздөр менен **боюнча** жандоочу айкаша келгенде, мезгилдик чекти билдирет. Бул учурда кыймыл-аракеттин ишке аша электиги анык болот: Түндөгү боюнча байкуш бала али наар ала элек (С.Ө.). Быттыркы боюнча ал жайыктын чөбү чабыла элек (А.С.). Эртең мененки боюнча уйлар кайра саала элек (Б.У.). Мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдө жандооч алдында келген сөз менен бирдикте мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат.

Боюнча жандоочу -ган формалуу атооч менен, кээде -оо, -уу формалуу кыймыл атооч менен айкашып

келип, сүйлөмдө сын-сыпат, себеп, ж.б. бышыктоочтук милдет аткарат. Мындай учурда жандооч менен айкашып келген толук маанилүү сөздүн семантикасы бул айкаштын сүйлөмдө кандай милдет аткараарын аныктап коет: Акбалбан карама-каршы сөзгө өтө албай, ошол сыңар тизелеген боюнча отуруп калды (Т.К.). Жигит очорулган боюнча тура алган жок (А.С.). Анан жүрөгүн баскан боюнча өң-алеттен кетти (А.С.). Ал эртең эрте туруп кызын ээрчиткен боюнча жолго чыкмакчы болду (А.С.). Береке апа ушкүргөн боюнча тескери басты (А.С.). Ал ушул чыккан боюнча чоң сууну бойлой өйүз-бүйүз конгон калың айылды аралайт (Т.С.). Самсахундун айтуу боюнча жүргүнчүлөр конолголуу жерге жүктү түшүрүштү (К.Ж.). Япониянын элинин диалектилик өзгөчөлүктөрүн изилдөө боюнча илимий командировкаларга чыгууга жетишет (С.С.).

Бойдон жандоочу. Бул жандооч басымдуу түрдө -ган формалуу атоочтук менен айкашып колдонулат. Ошондой эле зат атооч, шилтеме ат атооч, сейрегирээк сын атооч менен айкашып келүүгө жөндөмдүү.

-ган формалуу атоочтук менен **бойдон** жандоочу айкаша келгенде кыймыл-аракеттин кантип, кандайча аткарылгандыгы аныкталат да, сүйлөмдө мындай айкаш сын-сыпат бышыктоочтун милдетинде келет: Аргын бүжүрөгөн бойдон анын артынан ээрчий берди (А.С.). Дыйканбек шыпты тиктеген боюнча кыймылсыз жата берди (А.С.). Ыйык жалга өбөктөгөн бойдон терс багытты көздөй чапты (Т.К.). А мен шалдайган бойдон алардын артынан карап, эмне кыларымды билбей калдым (Ч.А.). Жигиттер тыпыраткан бойдон Калкожону тышка сүйрөп чыгып кетишти (Т.К.). Бурма чалкасынан жаткан бойдон, кайгы агарткан чачы жайылган (Т.К.).

Ал эми **бойдон** жандоочу зат атооч, шилтеме ат атооч, кээде сапаттык, катыштык сын атооч менен айкашып келгенде 'толугу менен', 'так ошол калыбында' деген маанини же кандайдыр бир жыйынтык чыгаруу иретиндеги маанини билдирип калат: ...өлкөнү өлкө бойдон сактап калыш үчүн не иштемек зарыл? (Т.К.). Баласы аны болуш бойдон калтырган эле (Т.К.). Ошол чачы саксайган, суу бойдон ал мурункусуна да сулуу көрүндү (Ч.А.). Үйдүн бир жерине бекитип коюп, ошо бойдон унутуп калган го! (Ч.А.). Бул сөз ошол бойдон калып калбай эске алына баштады (Т.К.). Бул сезимтал адамды ушул бойдон бардык тараптан колдоо керек (Т.К.). Ушул бойдон бөгүп калган жок Калкожо (Т.К.). Сага бул оокаттарды даяр, толук бойдон тапшырып берип жатышат ("КБ" гез.). ...кийимчен бойдон түз эле сууга салганымда, муздак чачырандылар бүткөн боюма жабыла берди (Ч.А.). Он эки канат боз үйдүн ичиндеги үчөө ошол отурган жерлеринде бүкүлүү-бүкүлүү бойдон кыйшай кетишти (А.С.).

Боюнча, бойдон жандоочтору көпчүлүк учурда сүйлөмдө абсолюттук синонимдик катышта келет. Салышт.: суу **боюнча** / суу **бойдон**; тиктеген **боюнча** / тиктеген **бойдон**; түндөгү **боюнча** / түндөгү **бойдон**; толук **боюнча** / толук **бойдон**; ошол **боюнча** / ошол **бойдон** ж.б.

Бул жандоочтор бир катар кызматчы сөздөрдөй эле сүйлөм ичинде кайталанып колдонула берет: Күн бою, түн бою нөшөрлөп жамгыр жаап туруп алды (А.С.). Ал советтик тил илиминин тарыхында жаралган жасаты боюнча да, ...илимдин ичкен башаты боюнча да жаңылыктын жаратуучусу катары чыккан (С.С.). Баягы эле кембагал Момун бойдон, Карасакалга жалчы бойдон

калган (Т.К.).

Бою, боюнча, бойдон жандоочтору тууралуу иликтөөнү жыйынтыктап жатып, жандоочтор толук лексикалык маанилүү сөздөр болбогону менен, буларсыз максат, себеп, орун ж. б. маанилер жаралбасына, ошондой эле аларды сүйлөм контекстинен алып салсак түшүнүктүү, толук кандуу сүйлөм уюшулбашына күбө болобуз.

Жөнүндө, тууралуу, туурасында, жандоочтору. Бул жандоочтордун колдонулуу сферасы кең. Ошондой болсо да карапайым сүйлөшүү кебине көбүрөөк мүнөздүү деп эсептөөгө болот. Анткени оозеки кепти кеңири чагылдырган драмалык чыгармаларда жышыраак кезигери байкалат.

Жөнүндө, тууралуу, туурасында сөздөрү жандооч катары кийинчерээк калыпталгандыктан, алардын чыгыш тегин - даана. Бул сөздөрдүн **жөн, туура** деген уңгулары - зат атоочтук да, сын атоочтук да маанилери бар синкреттик табияттагы сөздөр [КТТС 1969: 218, 624; КОС 1965: 264, 772-773]. Ал эми аларга уланган мүчөлөр жөнүндө сөз кылсак, **-луу** - катыштык сын атоочту уюштуруучу мүчө. А.М.Щербак катыштык сын атооч мүчөлөрүнөн уюшулган формалар да жандооч катары колдонуларын белгилеп, ага айрым түрк тилдеринде кезиккен **тууралуу** (варианттары менен) жандоочун кошкон [Щербак 1987: 88]. Ал эми **жөнүндө, туурасында** формадагы жандоочторго жалганган мүчөлөргө көз салсак: 1) (**жөн, туура**) **-ы/ -сы + -нда** же 2) (**жөн, туура**) **-ын / -сын + -да** деген элементтерден турат. Тактап айтканда, 1) уңгудан соң **-ы/ -сы** деген 3-жактын таандык мүчөсү, андан кийин **-нда** деген 2-типтеги жөндөлүштөгү жатыш жөндөмөнүн мүчөсү [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 73-74] уланды деп сыпатталса, 2) кийинки чыккан грамматикаларда таандык

мүчө уланган сөздүн жөндөлүшү татаал жөндөлүш деп аталып, **-ын / -сын** 3-жактын таандык мүчөсүнүн кыйыр жөндөмөлөрдө колдонулуучу формасы деп берилет [Абдувалиев, Садыков 1997: 75], **-да** жатыш жөндөмө мүчөсү деп сыпатталат. (Бул эки көз караштын ар бирин өз заманына жараша туура сыпатталып берилген деп эсептөөгө болот. Б.а., бул көз караштардын арасында олуттуу айырма жок).

Түрк тилдеринде аталган жандоочтордун тыбыштык турпаттарынын окшош же жакындыгы боюнча кезигиш жыштыгына сөз кылсак, биздин баамыбызда, алар ар кандай. Маселен, **тууралуу, жөнүндө** өңдүү тыбыштык турпаттагы жандоочтор саналуу гана түрк тилдеринде, т.а., каз.: **туралы, жөнінде**; к.калп.: **тувлары, жөнинде**; башк.: **турала**; уйг.: **тогрулук, тогрилик** ж.б. жолугат. Мындан тышкары айрым түрк тилдеринде жогоркуларга синонимдик түгөйдү түзө алган түрк: **хаккында**; азерб.: **хаггында**; өзб.: **хагида**, тат.: **хакында**; башк.: **хакында, хакта**; түркм.: **хакда** ж.б. деген алардын фонетикалык варианттары да кезигет. Башкыр тилинде Х.В.Султанбаева сөз жүрүп жаткан жандоочтордун абсолюттук синонимдик катышта келген **тураһында, турала, хакында, хакта** деген төрт түрдүү варианты жолугарын белгилесе [Султанбаева 2008: 102-103], татар тилинде бул жандоочтордун **турында, хакында** деген варианттары кезигери белгиленет [Закиев 1993: 307-316].

Ал эми бул жандоочтордун **туурасында** тыбыштык турпаттагысы жөнүндө А.М. Щербак түрк тилдеринде бир катар төмөнкүдөй тыбыштык варианттары жолугарын жана алардын астындагы айкашкан сөзү бир тилде атооч жөндөмөдө, дагы бир тилде илик жөндөмөдө, үчүнчү бир

тилде табыш жөндөмөдө болорун белгилейт: эски өзб.: кент тогрысыда; башк.: биный тураһында; тат.: мөний турында; түрк.: бу догруда, догрувында; өзб.: буний тугрисиди, тугрида; уйг.: буний тогрисиди; к.балк.: аланы тураларына; тув.: эжикти дөра; хак.: изер тогыр [Щербак 1987:88]. Мисалдардан көрүнүп тургандай, башкыр, татар, өзбек, уйгур тилдеринде жандооч айкашып келген ат атоочтор илик жөндөмөдө, кыргыз, хакас тилдеринде атооч жөндөмөдө, карачай-балкар, тува тилдеринде табыш жөндөмөдө турганын көрө алабыз.

Эскертүү иретинде: туурасында сөзү бир катар түрк тилдеринде эчак эле жандооч деп таанылган болсо, кыргыз тилинин грамматикаларында (т.а., морфологияда), ошондой эле Ж.Мураталиеванын жандоочко арналган илимий эмгегинде да ага жандоочтордун катарынан орун берилген эмес. Бирок, А.Жапаровдун синтаксисинде **туурасында** сөзү, **тууралуу**, **жөнүндө** менен бирдикте, адилеттүү түрдө жандооч деп таанылат [Жапаров 1979: 152]. Биздин пикирибизче, **туурасында** сөзүнүн жандооч катары морфологияда берилбей келе жатышынын негизги себеби, анын тилде сейрегирээк колдонулгандыгында болушу мүмкүн. Ал эми калган эки жандоочтун колдонулуш жыштыгын салыштырсак, анда **жөнүндө** жандоочу биринчи, **тууралуу** жандоочу андан кийинки орунда ээлейт.

Казак окумуштуусу М.Оразов өз тилиндеги **турасында**, **жайында**, **жөнинде**, **тура** ж.б. сөздөрдү жардамчы атоочтор менен жандоочтордун аралыгындагы сөздөр деп билдирет [Оразов 1970: 133-137].

Кыргыз тилинде **жөнүндө**, **тууралуу**, **туурасында** жандоочторунун ар бири сүйлөмдө а) уңгу түрүндөгү, таандык, көптүк мүчөлүү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор

менен, б) ошондой эле мүчөлөр уланган ат атоочтор менен, в) затташкан атооч сөздөр менен, г) этиштин кыймыл атооч формасы менен, д) этиштин атоочтук формасы менен айкашып колдонулууга жөндөмдүү.

Сөзүбүз куру болбош үчүн булардын ар бирине мисалдар келтирели: а) аталган жандоочтордун атооч жөндөмөдөгү, кээде таандык, көптүк мүчөлүү зат атоочтор менен айкашып келип, иш-аракет эмне тууралуу болорун туюнтуу үчүн колдонулат. Дегеле бул жандоочтордун толук маанилүү сөздөр менен ыкташа келүүсү сүйлөмдө толуктоочтун милдетин аткаары айрым грамматикалардын синтаксис бөлүмүндө белгиленет. [Караңыз: КТ 1973: 76-77]. Мисалдар: Албетте, спектакль биз көргөн, биз билген **Разия жөнүндө** болот (М.Г.). Кылып аткан **ишиниздер жөнүндө** да чала-була кабарым бар (М.Г.). Кемпир алардын өткөргөн **турмушу туурасында** узак-узак сүйлөп берүүнү жактырчу (А.С.). ...эл, жер, эл агасы, **жер энеси туурасында** мындай орундуу, салмактуу, маңыздуу жупжумуру сөз саркелдесин укпаган (Т.К.). Анчалык тентентиги жок курбусунун бул **жоругу жөнүндө** караманча кабарсыз эле (А.С.). Эгер **Айдин тууралуу** “жаман пикир” айтууга макул болбогонунузда, биздин “жашыруун операция” ашкере болуп калмак (Н.К.). Искусствонун татаал **түрлөрү тууралуу** да кабардар эле (А.С.). Таятасынын жанагынттип **атасы туурасында** айтып койгон сөзүнөн улам, Күлчоронун көмөкөйү ысып чыкты (К.А.). **Шамбала жөнүндө**, **Кайлас тоосу туурасында** сизге көп суроолорум бар, ата (К.А.).

б) жактама, шилтеме, сурама, өздүк ат атоочтор менен айкаша келип, жогоркудай эле семантиканы туюнтуу үчүн колдонулат: Разиянын күндөлүгүндө **сен**

жөнүндө бир сүйлөм да жазылбаптыр (М.Г.). Деги сен мен жөнүндө эмне деп жүрөсүң, ага? (М.Г.). Эми ушул тууралуу айтайын деп жаттым эле (М.Г.). Экинчи жолу ал тууралуу мага мындай сөз айтпагын (А.С.). Бул тууралуу сөз укмакчы болушуп, Кулубайды абышка-кемпир тегеректеп алышты (К.Б.). Берик олуянын азыр эле өзү жөнүндө айтканына Шергазы сыр бергиси келбегендей дымыйт (А.С.). Угалычы, алар зынданда эмне жөнүндө сүйлөшүп жатышты экен (А.С.). Айылдын турмушу кызыган маал. Ошо туурасында өз ара күнү-түнү сөз кылышып, баштары катышат (А.С.). Досу көп эле туура эмес иштерди кылды. Ушулар жөнүндө ойлогон Дыйканбек бир учурда ит менен мышыкча ыркырашкан экөөнө бакыт каалайт (А.С.). Разиянын өмүрүнө кыянаттык кылды. Бул туурасында экөөбүз катуу салгылашып, мен биротоло өз үйүбүздөн кеттим (М.Г.). Аталган жандоочтор шилтеме ат атоочтор менен айкашып келгенде, мурунку сүйлөмдөгү ой жандоочтуу сүйлөмдө жыйынтыкталат.

в) затташкан атооч сөздөр менен айкаша келиши: Жаны ширин үйү күйгүрдүн, бирөөлөр жөнүндө ушундай кам көрсөң го (М.Г.). Бул дүйнөдөгү бактылуулар тууралуу маек жүрүп жаткан (“КБ” гез.).

г) этиштин (түзүлүшү жөнөкөй да, татаал да болгон) кыймыл атооч формасы менен айкашып келиши: Тилектин маселеси, катташуусу тууралуу кызыкпаганынын түпкү себеби ошондон (Н.К.). Муну мыкты түшүнгөн Данил фейсбук баракчасын кайра жабуу тууралуу чечимге келмек (Н.К.). ...баланын жарык дүйнөгө келиши тууралуу айта кетели (А.С.). Түнкү жолугушуу туурасында алгачкы күндөрү Дыйканбек көп-көп ойлочу (А.С.). Министрствонун өкүлү Аргындын үч сүрөтүн тең кабыл

алуу туурасында айтканда эле Дыйканбек кабагын чытыды (А.С.). К.Тыныстановдун КырАППтын мүчөлүгүнөн чыгаруу жөнүндө маселе козголгонун да жакшы билчү (С.С.). Ай-тойго барып, балбанга тушуу жөнүндө чоң кишилерден өтүнгөн (К.О.). Өзүмө болсо республиканын искусствосуна эмгек сиңирген ишмери деген наам берүү жөнүндө сөз болуп атыптыр (М.Г.). Ушул түнү ал Атыркүлгө баш кошуу жөнүндө сунуш кылган (А.С.). Эми кеп Жусуп адилеттин амал таап иниси Жалилди кандайча жол менен алып калышы жөнүндө болсун (А.С.).

д) этиштин (түзүлүшү жөнөкөй да, татаал да болгон) атоочтук формасы менен айкашып келиши: Жусупту карышкыр кантип жегени жөнүндө калп эле жобурай беришти (А.С.). Анын санаага батып, ойлуу турганы тууралуу көп айта берчү (С.Ө.). ...он агасынын сапар чегип келатканы жөнүндө Жусуп падышага күн мурун аян келет (А.С.). ...элге карамдуу башчы, кысталышта жол көрсөткөн көсөмдөр боло келгени жөнүндө ырдады (Т.К.).

Зат атоочко жатыш жөндөмөдөн соң орунду көрсөтүүчү сын атоочту уюштуруучу -гы мүчөсү уланган сыяктуу (Караңыз: КАТГ 1980: 227 *айылдагы, шаардагы* ж.б. мисалдар) жөнүндө, туурасында жандоочторуна да сын атоочту уюштуруучу ушул эле -гы мүчөсү уланып калган учурлар кезигет. Бирок бул мүчөнүн уланышынан жалпы сүйлөмгө эч кандай деле кошумча оттенок кирбейт: Бул бир ажайып адамдын өмүрү жөнүндөгү ажайыпдастан экен (М.Г.). Ушинтип ойлогондо кызы жөнүндөгү маселе да чечилгенсиди (А.С.). Аттын тарыхы Чуня деген кичинекей торопой жөнүндөгү мультфильмди көрүүдөн башталган (А.С.). Бир кездеги өзү элестеткен турмуш жөнүндөгү кыялдануу – желге учкан гана куру тилек

сыяктанды (А.С.). Сен жөнүндөгү суук кабарды Ысык-Көлдүн жээгинде, кичинекей кыштакта... уктум (М.Г.). Ал жөнүндөгү аңгемени кийин айтып берем (К.Ж.). Алар жөнүндөгү монографияларды окуп отура берет (А.С.).

-гы курандысынын айрым жандоочторго уланып колдонулушу тууралуу казак тилинин грамматикасында да белгиленет: “жөнүндө, жайында септеуліктері кейде жайындагы, жөнүндөгү деген түрдө де жумсалады” [КТГ 1967: 225].

Бул жандоочтор тилде зарылдыгына жараша бир катар кызматчы сөздөр сыяктуу эле сүйлөм ичинде кайра-кайра кайталанып колдонула берет: А тиги кыз жөнүндө, анын курсагындагы беш айлык адам жөнүндө неге ойлонбойсуңар? (М.Г.). Бул жерде өзүңөргө чай кайнатып, куймак бышырганча, көрүп келген спектакль жөнүндө, мен жөнүндө сүйлөшө кетесинер (М.Г.). Мен дагы бүтүн көп нерселерди билип-түшүндүм. Өзүм жөнүндө, башкалар жөнүндө (М.Г.). Үйдө отурганда жалаң эле сен жөнүндө, сенин ийгилигин жөнүндө айта берет (А.С.).

Сүйлөмдө болсо сөз болуп жаткан жандоочтор айкашкан сөздөрү менен бирге көбүнчө кыймыл-аракет багытталган затты, нерсени, объектини көрсөтүп, тике же кыйыр толуктоочтук милдетте келет. Жөнүндө, тууралуу, туурасында жандоочторунун жанаша келген толук маанилүү сөз менен толуктоочтук кызмат аткарышы тууралуу синтаксисти изилдөөчү окумуштуулар Ы.Жакыпов, А.Жапаров, А.Имановдор өз эмгектеринде так, таамай сыпаттап беришет [Жакыпов 1975: 63; Жапаров 1979: 52; Иманов, Сапарбаев 1988: 81].

Аталган жандоочтордун бир өзгөчөлүгү катары алар синонимдик катышта келгендиктен, биринин ордун экинчиси жеңил эле алмаштырып колдонула бергендигин

эсептөөгө болот. (Ага ынануу үчүн жогорудагы сүйлөмдөрдө жандоочтордун бул үч түрүн биринин ордуна башкасын коюп окуп көрүүгө болот).

Чамасында жандоочу. Азыркы кыргыз тилинде жандоочтук милдетте чама уңгусунан пайда болгон чамасында жана чамалуу сөздөрү кезигет. Бирок чамалуу турпаттагысы өзүнүн баштапкы сын атоочтук кызматында да колдонулгандыктан, бул сөздү функционалдык жандоочтор бөлүмүндө карайбыз.

Чамасында сөзү жандооч катары кийин гана калыптанган деп эсептөөгө болот. Анткени ал, биринчиден, бирин-серин гана түрк тилинде (ушул фонетикалык вариантта) кезигет. (Эскертүү: Интернеттеги сөздүктөрдө такыр башка тыбыштык турпаттарда кезигерин көрүүгө болот). Экинчиден, анын этимологиясы - даана. Ал эми илимден белгилүү болгондой, кызматчы сөздөр чыгыш теги боюнча канчалык байыркы болсо, алардын түрк тилдерине таралыш диапозону да ошончолук кеңири болот. Мындай сөздөрдүн этимологиясын да аныктоо кыйынга турат, кээде мүмкүн да эмес.

Талдоого алынып жаткан сөздүн чама деген уңгусу сөздүктөрдө кандайдыр бир ишти иштөөгө жетерлик күч, *кубат, дарман, ал* [КТТС 1969: 680], *сила, мощь, энергия* [КОС 1965: 842] деген зат атооч экени белгиленет. Ал эми буга уланган мүчөлөр жогорудагы жөнүндө, туурасында деген жандоочтордогу мүчөлөрдүн дал эле өзү болгондуктан, аны кайталап бергендин зарылчылыгы жок деп эсептейбиз.

Казак, түркмөн, өзбек тилдеринде чамасында жандоочу сырткы турпаты жактан, тактап айтканда, бул сөздүн уңгусуна уланган мүчөсү жагынан айырмалуу экени

да өзүнчө көнүлдү бурат. Аны А.М.Щербак өз эмгегинде төмөнкүчө белгилейт: **каз.:** эки күн *шамасы* –около двух дней, **түркм.:** йерым реџат *чамалари* – примерно пол часа, **узб.:** соат учлар *чамаси* – около трех часов, үттиз йил чамаси – около тридцати лет [Щербак 1987: 76].

Кыргыз тилинде бул жандоочтун **чамасы** варианты казак тилиндегиден (жогорку мисалдан) айырмаланып, жандоочтук милдетте эмес, модалдык сөз кызматында келет. Анткени **чамасында** толук маанилүү сөздөн соң орун алып, аны менен бирдикте сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарып, кадимки жандоочтук кызматта келсе, **чамасы** сөзү сүйлөмдө эч бир сөз менен грамматикалык жактан байланышпагандыктан, интонация аркылуу ажырап, сүйлөмдө кинринди сөздүк гана кызматты аткарат. Салышт.: Ал жерде он миң чамасында жумушчу эмгектенчү (**чамасында** – жандооч). **Чамасы**, жаандын жаачу түрү көрүнбөйт (**чамасы** – модалдык сөз).

Чамасында сөзү жандооч катары айрым гана грамматикаларда таанылат [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 222; Абдувалиев 2003: 191]. Анын себеби бул сөздүн жандоочтук милдетти салыштырмалуу кийин гана аткара баштагандыгында болуу керек. Сүйлөм ичинде колдонулуш деңгээлинин чектелүү болгондугунун да себеби, анын кызматчылык милдетинин кийин пайда болгондугу менен байланыштуу болушу ыктымал.

Бирок кыргыз тилиндеги **чамасында**, **туурасында** сыяктуу тыбыштык турпаттагы сөздөр казак изилдөөчүсү В.А.Исенгалиева тарабынан казак тилинде: “слова промежуточного типа между служебными именами и послелогам” деп сыпатталат. Себеби казак тилдеги **аркасында**, **түрінде**, **себебинде**, **турасында**, **жайында** ж.б. бир катар сөздөр жандоочтук гана милдетте келбестен,

илик жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап келүүгө да жөндөмдүү болгондуктан, бул тилде жардамчы атооч катары да келери белгиленет [Исенгалиева 1957: 76-77]. Ошондой болсо да аталган сөздөрдүн жандоочтук жана жардамчы атоочтук милдетте келишин мисалдар менен көрсөткөндө семантикалык жактан ажырым келип чыгарын кыргыз тилиндеги бирди-жарым факты-материалдарды салыштырганда эле байкоого болот. Караңыз: Мыкты ишкер туурасында (жандооч) мактоо сөздөрү көп айтылды. Салышт.: Мыкты ишкердин туурасында (жардамчы атооч) турган адам чындыкты айтты. Биринчи сүйлөмдө **туурасында** сөзү ушул топтогу жандоочторго тиешелүү болгондой эле атооч жөндөмөдөгү сөздү жандап келип, **тууралуу**, **жөнүндө** деген семантикадагы жандоочтук милдет аткарды. Экинчи сүйлөмдө **туурасында** сөзү илик жөндөмөдөгү сөздү жандап келип, **каршысында**, **бет маңдайында** деген маанидеги жардамчы атоочтук милдетте келди. Бирок казак тилинде жогорку турпаттагы сөздөр бир кыйла арбын кезиксе, кыргыз тилинде ага салыштырмалуу кыйла аз кезигет.

Азыркы кыргыз тилиндеги **чамасында** жандоочу эсептик сан атоочторду жандап келип, чамалама сан атоочтордун жасалышына катышат. Айрым учурда сан атоочтон соң, зат атооч тизмектелип келиши мүмкүн. Мындай айкаштан жалпы сүйлөмгө божомолдоо мааниси кошумчаланат. С.Давлетов да бул (**чамасында**, ошондой эле **чакты**, **чамалуу**) жандоочтун ушул өзгөчөлүгүн: “мүнөздүү түрдө эсептик сан атооч менен айкашып, ага божомолдоо маанисин кошумчалайт”, – деп миң чамасында, жүз чамалуу, элүү чакты деген мисалдарды келтирет [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 222]. Болжолдоо

мааниси сүйлөмгө бир гана жандооч аркылуу туюнтулбастан, ошондой эле сан атоочко уланган көптүктүн -лар мүчөсү аркылуу да туюнтулат: Шектүү дубурт Тараза жылдызы капталга оогон кезде, болжолу түнкү саат төрттөр чамасында угулат (К.А.). Жуучуга келе жаткандардын саны сегиз-тогуз чамасында (Т.К.). Алардын жалпы саны жүз элүү чамасында окшойт (К.О.). ...ээгинде сербейген буурул сакалы бар, жашы 50-55тер чамасында, эң сүйкүмсүз киши көрүндү (К.Б.). Жашы 15-16 чамасында, сенделип буту араң гана шилтөөгө келип, мундуу, жумшак көз жашы тыйылбай, үшкүрүтү таш жарат (К.Б.). Кырк жаштар чамасында кара тору, кирпичи узун кой көз, келте мурун Коңурдун шардыгы, күжүрмөндүтү кыймылынан билинип турат (К.О.).

Чамасында жандоочу азыркы кыргыз тилинде өзүнүн тыбыштык турпатын өзгөртүп да колдонулушу мүмкүн. Тактап айтканда, **чамасында** жандоочунун тутумунан көптүктүн -лар мүчөсү, ошондой эле куранды -гы мүчөсү орун алышы мүмкүн. Ал эми ал өзү айкашкан толук маанилүү сөз менен бирдикте сүйлөмдө аныктоочтук же сан-өлчөм бышыктоочтук милдетте келиши ыктымал: Жыйырма жаш чамасындагы келин казанга тамак жасап жатыптыр (С.Ө.). Баары токтолуп калган кырк-кырк беш жаш чамаларындагы кишилер (Т.К.). Жыйырма жыйырма беш чамасындагы жаш жигит экен (Т.С.). Кечиккендиктен күйүгүп, ал саат он эки чамаларында келди. Ал үйдөн беш-алты жашар чамасындагы тестиер бала жүгүрүп чыкты (Б.У.). Байдын өзү бой-келбети келишкен балбан түстүү, элүүлөр чамасындагы адам (М.Б.). Берки текчеден боюнда бар аялы менен кырк жаштар чамасындагы адам орун алды (М.Б.).

Ашуун жандоочу. Бул сөздүн **аш** деген уңгусу

ДТСте *переходить, пересекать; преодолевать, переваливать* деп берилип, азыркы котормо сөздүктөрдөгүдөй экенин көрүүгө болот [ДТС 1960:62; КОС 1965: 84]. Мындан тышкары ДТСте **аш** деген уңгуга түпкү мааниси жакын болгон **ашун** деген да (“возвр. от **аш**” *опережать, перейти, превосходить, выдвигаться* деген маанилердеги) сөз кезигерин көрөбүз [ДТС 1960: 64]. Ушундай маанидеги сөз котормо сөздүктө: “**ашын** – возвр. от **аш** *быть в излишке превышать, превосходить; ысыгы ашынды* у него сильный жар”,- деп берилет [КОС 1965: 85]. Ак. Б.Ө.Орузбаева -**ан**// -**ын**// -**н**, (-**аан**) деген сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен **жаан**, **эгин**, **агын**, **кишен**, **үркүн**, **кыраан**, **кошуун**, **чыгаан** сыяктуу бир катар сөздөрдүн жасалышын сыпаттап келип, **ашуун** сөзү да ушул жол менен жасалганын, ал **ашык**, **артык**, **көп** дегенди билдирерин айтат [Орузбаева 2000: 116]. Жогорудагыларды жыйынтыктап айтканда, биздин пикирибизче, **ашун** (**ашын**) мезгилдер өтүү менен семантикалык жылышуунун натыйжасында азыркы **ашуун** абалына келген. Бул сөз түшүндүрмө сөздүктө **ашыгыраак**, **бир аз ашык** деген маанидеги тактооч деп берилет [КТТС 1969: 72]. Бир жагынан **ашуун** сөзү, чынында эле, сан атооч менен айкашта келгенде **ашык**, **көп** сыяктуу тактоочторго синоним болуп келет. Башкача атканда, ондон **ашуун**, ондон **ашык**, ондон **көп** деп айтууга болот. Бирок экинчи жагынан **ашык**, **көп** сыяктуу сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги сөздөр менен грамматикалык жактан байланышуу диапозону кең болуп, **ашык** буюм, **ашык** китеп, **көп** буюм, **көп** китеп деген өңдүү айкашта да колдонула берсе, **ашуун** сөзүн минтип (**ашуун** буюм, **ашуун** китеп) айтууга болбойт. Демек, **ашуун** сөзү

тиешелүү сөзүнөн мурун эмес, андан кийин гана (бардык жандоочтордун толук маанилүү сөздөр менен айкашып келүүдөгү орду сыяктуу) колдонууга жөндөмдүү. Ошол себептүү да бул сөз жандоочтордун катарын толуктаган болуу керек.

Түрк тилдериндеги сөздүктөрдөн **ашуун** тыбыштык турпаттагы жандоочту кезиктире албадык. Бирок белгилүү түрколог А.М.Щербак бир катар түрк тилдеринде **аш**-деген этиштик маанидеги сөзгө **-а**, **-ыр/ -ыры** мүчөсү жалгануу менен уюшулган (башк.: тав **аша**; тув.: даг **ажыр**; түрк.: даг **ашыры**; хак.: таг **азыра**, шор: тагды **ажыра** через гору, за горой, гаг., түрк.: дениз **ашыры** через море, за морем, түркм.: баш **аша** через голову, над головой; кар.: меним **ашыра** через меня, надо мной; тат.: урам **аша** через улицу ж.б.у.с. болуп дагы бир нече түрк тилдеринде) жандооч кезигери тууралуу маалымат берет [Щербак 1987: 82]. Бирок бул **аша** формасы кыргыз тилинде да кезиккени менен, жандооч катары аны кабыл алууга эртелик кылат. Себеби **аша** кантип? деген суроого жооп берип, чакчыл этиштик мааниси өтө эле даана байкалып турат. Мисалы, караңыз: кырг.: белести **аша (ашып)** айылга келди.

Жогоруда келтирилген мисалдардан улам кызматчы сөздөр боюнча (т.а., бөлүкчө, жандоочтор жана жардамчы атоочтор боюнча) адистешкен якут окумуштуусу Н.Е.Петровдун эмгектериндеги түрк тилдеринде кызматчы сөздөрдүн составы (т.а., кайсы сөздөр тигил же бул кызматчы сөздүн милдетинде келе алат, кайсы сөздөр тигил же бул кызматчы сөздүн милдетинде келе албайт) ал тилдин ички өзгөчөлүктөрү аркылуу гана аныкталат деген пикири ынандырат.

Бирок А.М.Щербак жогоруда сөз кылган жандоочтун чыгыш жөндөмдөгү форма менен да айкашып

келерин белгилейт: алт.: бажынан **ажыра**, гаг.: башындан **ашыры** через его голову, поверх его головы, алт.: алтан дьаштан **ажа** больше 60 лет, за 60 лет, түркм.: мүнден **аша** больше тысячи, хак.: пир муң(нан) **азыра** больше тысячи, план(нан) **азыра** сверх плана [Щербак 1987: 82]. А.М.Щербактын бул келтирген кийинки мисалдары кыргыз тилиндеги **ашуун** жандоочу аркылуу түзүлгөн мисалдарга семантикалык жактан кыйла жакындашары байкалып турат.

Азыркы кыргыз тилинде **ашуун** сөзү жандоочторго мүнөздүү белгилердин баарына ээ экени даана сезилип турса да, грамматиканын морфология бөлүмүнөн жандооч катары азыр деле орун албай келет. Бирок, кызыгы, бул сөздүн жандоочтук касиети А.Иманов тарабынан синтаксис бөлүмүндө берилет. Ал: “Ар башка жөндөмөлөрдө турган эсептик сандарга **жакын**, **чакты**, **ашуун** деген жандоочтор тизмектеле айтылганда, аныкталгычтын так эмес, болжолдуу гана санын билдирет”-, деп: Поссоветтин чарба китебине катталбаган **ондон ашуун** майда жандыгы, бир кунаажыны табылды деген мисалды келтирет [Иманов 2009: 192]. Окумуштуу жогорку эреже аркылуу жана аны бышыктаган бир сүйлөм менен **ашуун** жандоочу эсептик сан атоочтор менен айкашта келгенде болжолдоо мааниси уюшуларын белгилейт.

Топтолгон факты-материал да бул **ашуун** жандоочу негизинен эсептик сандар менен айкашып келип, чамалама сан атоочтордун синтаксистик жол менен жасалышына негиз болорун көрсөтөт. **Ашуун** сөзүнүн бул касиети морфологиянын чамалама сан атоочтор бөлүгүндө да белгиленет. Бирок бул сөздүн жандооч экени белгиленбестен, чамалоо, өлчөм маанисиндеги сөздөр деп сыпат-

талат [Давлетов, Кудайбергенов 1980 116-117].

Ашуун жандоочунун **чамасында** жандоочу сыяктуу негизинен сан атоочтор менен айкашып келиши, ал сан атоочтордон кийин кээде зат атоочтун орун алышы бул эки жандоочтун сүйлөм ичиндеги сөздөр менен байланышынын окшоштугун көрсөтөт. Маселен: Бул жайга жыйырмадан ашуун гана киши батат (Т.С.). Салышт.: Жыйылган аскерлердин жалпы саны беш жүз чамасында экен (Т.К.). Кыштакта он койдон ашуун мал кармагандар деле калбай калды ("СИ" гез.). Салышт.: Ийгилиги арткан жигит отуз жаш чамасында эле көрүнөт ("КБ" гез.). Бирок **ашуун** жандоочу айкашкан сөз сан атооч болсо да, зат болсо да, баары бир ал чыгыш жөндөмө формасында келет.

Ашуун жандоочунун сөз түркүмдөр менен айкашып келүү мүмкүнчүлүгү чектелүү болгондуктан, кепте сейрегирээк кезигет. Сүйлөмдө айкашкан сөзү менен бирдикте аныктоочтук милдет аткарат. Мисалдар: Дагы бир жолку чоң чабышта жүз жетимиштен ашуун күлүктөрдөн алда кайда узак кетти (К.О.). Майрам күнү жыйырмадан ашуун күлүктөр чубатууда жүрдү (К.О.). – Колхозубузда жылкынын саны канча? – Минден ашуун (К.О.).

Бир жарым сааттан ашуун убакыт өткөндө ат келатат, - деп эл дүргүдү (К.О.).

Стилдик максатта кээде жандоочтун астындагы сан атоочтун жөндөмө мүчөсү түшүп да калган учуру болот: Ташкен беги Канаат-ша он беш миң ашуун аскер баштап, Сары өзөн Чүй боорун этегинен түрө каптап келди (Т.К.). Түнү бою жүрүп, таңга жуук Узун-Агач бекетине бир жарым миң ашуун аскер менен полковник Колпаковский келип жетти (Т.К.).

Замат жандоочу. Бул жандоочу чыгыш теги боюнча

'*время, момент*' деген араб сөзү [КОС 1965: 287]. Азыркы кыргыз тилинде бул кабыл алынган сөз өзүнүн баштапкы лексикалык маанисинде колдонулбастан, биздин пикирибизче, азыркы турпаты менен жандоочтук гана мааниде колдонулат. Себеби бул сөз кыргыз тилинде толук лексикалык мааниге ээ болбогондуктан, ага суроо берүүгө мүмкүн эмес, тиешелүү сөзү менен гана бирдикте келип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми ошол эле уңгудан жаралган **заматта** деген сөз **дароо, тез** деген тактооч сыяктуу эле **кантип?** деген суроого жооп берип, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарган, морфологиялык жактан тактооч сөз түркүмү. Бирок, тилекке каршы, түшүндүрмө сөздүктөрдө **замат** сөзү да, **заматта** сөзү сыяктуу тактооч деп берилет [Караңыз: КТТС 1969: 238; КТТС 1984: 385]. Сөзүбүз далилдүү болуш үчүн жогорку эки түшүндүрмө сөздүктөгү **замат** сөзү катышкан сүйлөмдөрдөн мисалдар келтирели: Окуудан *тарар замат*, чуркаган бойдон пахта талаасына келди. Сорокин *келер замат*, Волковдун түрү өзгөрүлө баштады. Бул сүйлөмдөрдөгү **замат** сөзүн тактооч деп айтыш үчүн ага тиешелүү суроо бере алуубуз керек. Эки учурда тең **замат** сөзүнө эч кандай суроо узата албайбыз, *тарар замат, келер замат* деп айкашып келген сөздөргө гана **качан?** деген суроону бере алабыз. Жыйынтыктап айтканда, тигил же бул сөздүн кайсы сөз түркүмү экенин аныктоо үчүн кээде тилдик талдоо жетиштүү болот.

Замат сөзү жандооч катары башка түрк тилдеринде кезикпейт. Балким ошол себептүү бул **замат** сөзүнүн бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинин грамматикаларынын морфология бөлүмүндө жандооч катары дээрлик каралбай келет. Ал учкай түрдө гана (*менен* жандоочу жөнүндө кеп

болуп жатканда) 1980-жылкы грамматикада эскерилет. Караңыз: *Менен'дин* жандоочтук синоними катары *аркылуу, боюнча, бойлоп, замат...* колдонулушу мүмкүн” [КАТГ 1980: 482]. Мындан башка маалыматты таппайбыз. Ж.Мураталиеванын эмгектеринде да **замат** жөнүндө такыр сөз жок [Мураталиева 1953; 1958]. Бирок, тилекке жараша, синтаксис изилдөөчүлөрү **замат** сөзүнөн жандоочтук касиетти көрө билишкен. Кыргыз окумуштуулары улам кийинки эмгектерде **замат** сөзүнүн сөз түркүмдүк жана сүйлөм ичиндеги байланыш-катыш милдетин так, даана ачып бере алышкан. Эгер Ы.Жакыпов тарабынан иштелген синтаксисте [Жакыпов 1975: 156] мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун уюшулушунда мезгилдик маанилүү сөздөр (ага автор **убак, учур, мезгил, замат, бери, чакта** деген сөздөрдү кошот) катар келет деген гана билдирүү айтылып, **замат** сыяктуу сөздөр мезгилдик маанидеги сөздөр деп гана белгиленип, алардын кайсы сөз түркүмдүк милдет аткарып жатканы тууралуу сөз али жүрө элек болсо, мындан кийинки А.Жапаровдун синтаксисинде мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу атоочтуктар менен жандоочтордун тутумдашып келишинен түзүлөт деп: Паровоздун созолонгон коңур үнү **чыгар замат**, вагондор да кычырай баштады деген мисалды берип, бир нече сөз менен катар **замат** сөзүн да жандооч катары тааныган [Жапаров 1979: 308]. А.Сапарбаев болсо атоочтуктар менен жандоочтордун (буга бир катар жандоочторду, анын ичине **замат** сөзүн да кошот) тизмеги багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен тутумдаштырат деп: Машина ордунан **козголор замат**, ал бригадирди кылчая карады деген мисалды келтирет [Иманов, Сапарбаев 1988: 187]. А.Иманов: “Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна **соң, менен, кийин, замат,**

бери, улам ж.б. жандоочторунун тизмектеле айтылышы аркылуу мезгил багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт деп таамай билдирет [Иманов 2009: 371].

Ошентип, **замат** сөзү жанашып келген сөзү менен бирдикте багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарууга жөндөмдүү болгон сөз түркүмдүк белгиси боюнча жандооч экени синтаксисте аныкталат. Бирок бул жандооч **ошол** деген шилтеме ат атооч менен бирдикте келгенде жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда да келет. Кээде шилтеме ат атооч менен жандоочтун ортосунда **эле** деген бөлүкчө орун алат. Бардык учурда кыймылдын, процесс-тин дароо, тез ишке ашкандыгын билдирет. Ошондой эле анын сүйлөм ичиндеги сөздөр менен айкалышып келүү мүмкүнчүлүгү чектелүү десек болот. Себеби ал атоочтуктун **-ар** формасы жана **ошол** деген шилтеме ат атооч менен айкашып келип гана колдонулууга жөндөмдүү. Сүйлөм контекстинде айкашкан сөзү менен бирдикте **дароо, тез** деген семантиканы туюнтуу үчүн колдонулат: а) этиштин атоочтук формасы менен айкашта келиши: Жыл сайын жаз **келер замат**, таш үйдө жашаганы үйдөн кетип, кайра кыш түшкөндө гана бир келет (М.Г.). Кар **кетер замат** кайрадан колубузга куржун, таяк алып, күзүндө терилбей калган алма, жаңгактарды терип киребиз (М.Г.). А мен төрүнө өтүп **отурар замат**, Бакир Алимбековичтин сунушун айттым (М.Г.). Чоң атасынын колунан **түшөр замат**, ал пуу-пуу эттире тегерете атат (А.С.). Түн ичинде ыңаалаган наристенин үнү **чыгар замат**, кемпирин акырын нукуйт (А.С.). Босогодо турган кайын энесин **көрөр замат**, Атыркүл аны кучактай калды (А.С.). Келин депутат **болор замат**, билгич Атыркүл аларды туугансынтып үйүнө да чакырган (А.С.). Атыркүл олжолуу

келген таякесин байкаар замат ажарланып, аялынын капасы жазылганын түшүнгөн Аргын чарк айланып жатты (А.С.). б) шилтеме ошо / ошол ат атоочу менен айкашта келиши: Араба эсине кылт дей түшкөндө, ошо замат кыштакка барып Түкөнүн тамын карай бет алышкан (С.Ө.). Эгер оору болсоңуз, сизге ушундай бир күчтүү дары берет, ошо замат тарс эле жыгыласыз (Ш.С.). Жайнак бирок ошо замат уурдатып ийгенсип, оозуна кеп кирбей апкаарыйт (С.Ө.). Күн дагы күркүрөйт. Ошол эле замат чагылган жаркылдап, жамгыр жаап кирет (М.Г.). ...сени издеп таап, балаңа көрсөткүм келди. Ошол эле замат телестудияга телефон чалдым (М.Г.). Тарткынчыктай түшкөн кыз ошол эле замат кайра Жайнакка карай ыгып калды (С.Ө.).

Жуук жандоочу. Жуук сөзү азыркы кыргыз тилинде өтө сейрек колдонулган, ушул тапта архаизмге айланган сөз десек да болот. А.М.Щербак бул сөз байыркы түрк тилинде јауук (мааниси ДТСте, 225-б.: близкий, находящийся в близи) формасында кезиккен деп билдирет [Щербак 1987: 76]. Жуук сөзүнүн азыр тилде активдүү колдонулган синоними болуп жакын сөзү эсептелет. Эскирген лексика катары жуук сөзү макал-лакаптарда, эпостордо кезигет: Төрүнөн көрү жуук. Баладан малды жуук көргөн, Бакыл киши экенсиң (“Манас”). Ак. Б.Ө.Орузбаеванын иликтөөсү боюнча бул жуук сөзү өткөн замандарда жуу- “жакындоо” деген маанисини туюндурган этиш болгону белгиленет [Орузбаева 2000: 82]. Демек, жыйынтыктай келгенде, уңгу катары кабылданган жуук сөзү азыр баштапкы маанисинде өтө сейрек кезиккен тээ байыркы жуу- (жакындоо) этишине –к курандысы улануу менен пайда болгон деп эсептөөгө болот.

Жуук сөзүнүн жандоочтук маанисин талдоодон мурун, алгач анын этимологиялык жактан кайсы сөз

түркүмүнө таандык экендигин тактап коюу абзел. Бул маселеде (т.а., ушул сыяктуу сөздөр маселесинде) түркологияда окумуштуулар арасында эки көз караштын өкүм сүргөнү белгилүү: 1. Жуук өндүү (алыс, жакын, жакшы, жаман ж.б.) сөздөрдүн баштапкы семантикасында сын атоочтук да, тактоочтук да маани бар деген пикирдеги көз караш. Тактап айтканда, жогорку сыяктуу бир катар сөздөр зат атоочтор менен айкашып келип, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткаrsa, морфологиялык жактан аны сын атооч деп эсептөөгө болот деген (мис.: жакын адам, алыс жер, жакшы окуучу, жаман сөз ж.б. сыяктуу деп), ал эми этиш менен айкашып келип сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткаrsa, тактооч деп эсептөөгө болот деген (мис.: жакын келди, алыс турат, жакшы окуйт, жаман кылды ж.б. сыяктуу болуп) көз караш. Мааниси түшүндөrmө сөздүктө тактооч деп берилет [КТТС 1969: 224]. 2. Жогоркуда саналып өткөн сыяктуу бир катар сөздөрдө орус тилиндегидей атайын формалдык көрсөткүчү (маселен, жакын, жакшы сөздөрү близко, хорошо деп берилсе тактооч деп, близкий, хороший деп берилсе сын атооч деп эсептелгендей [КОС 1965: 218-219]) болбогондуктан (б.а., бардык учурда уңгу гана түрүндө кезиккендиктен), анын үстүнө бул сөздөр орус тилине тиешелүү эмес, түрк тилдерине мүнөздүү сөздөр болгондуктан, мындай сөздөрдү сын атооч деп гана кабыл алуу керектиги тууралуу айтылган көз караш. Бул маселе, биздин пикирибизче, азырынча бир жактуу чечилбей, дагы деле талаш бойдон калып келет. Бирок казак окумуштуусу Е.З.Кажобеков мындай сөздөрдү синкреттүү табияттагы сөздөр деп белгилейт [Кажобеков 1981].

Жуук сөзү жандооч катары айрым гана окуу

китептеринде берилет [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 222; Абдувалиев 2003: 191]. Себеби анын жандоочтук касиети кечирээк аныкталган. Бул сөздүн кыйла кийин пайда болгон жандоочтук мааниси мезгилдик маанидеги бир катар (**кеч, түш, таң, жаз, жай кыш, күз сыяктуу**) сөздөр менен жана айрым эсептик сан атоочтор менен гана колдонулгандыктан, тилде ал сейрек кезиккендей сезилет. Ошол себептүү К.К.Юдахин тарабынан түзүлгөн котормо сөздүктө: “употребление ограничено” деп берилсе керек [КОС 1965: 271].

Сүйлөм тутумунда **жуук** сөзү жандоочтук мааниде келгенде барыш жөндөмөсүндө турган мезгилдик маанидеги (**кеч, түш, таң, түн, жаз, жай кыш, күз сыяктуу**) айрым зат атоочторго, сейрегирээк барыш жөндөмөдөгү эсептик сан атоочторго айкаша колдонулат. Мындай айкаштын синтаксистик милдети бардык учурда мезгил бышыктооч болот: Айткандай эле ошол күнү **кечке жуук** Акбай мастерскоюнда иштеп отурган Дыйканбектин үстүнө эшик чертпей кирип барды (А.С.). Ошол күнү ал **түшкө жуук** Фрунзени көздөй жол тартты (А.С.). **Кечке жуук** шаар аралап басып жүрүп паркка кирдик (А.С.). **Жазга жуук** огородун жашылдандырууну ойлогон жигит бульдозер алып келди (А.С.). **Кышка жуук** айрым камдуу балдар музда ойноочу керектүү оокаттарын даярдап коет (С.Ө.). Айылда **таңга жуук** аба тазарып, салкын да тартып калгандыктан, сергек ойгоносун (Т.С.). Ал саат **онго жуук** келип калмакчы эле (“Ф” гез.). Кышында саат **бешке жуук** эле кеч кирет эмеспи. (Оозеки кептен).

Бетер жандоочу. Мударис К.Карасаев **бетер** сөзү *андан да, улам күчөө* деген маанини туюнткан иран тилинен кабыл алынган сөз деп билдирет [Карасаев 1986: 69; КОС 1965: 132]. Кыргыз тилинде ал кызматчы сөздүк

милдетти уюштуруу үчүн гана колдонулат. Себеби бул сөз толук лексикалык мааниде кезикпейт. **Бетер** сөзү (**беш бетер, мындан бетер, адамдан бетер, аткарып койгондон бетер ж.б** болуп) сүйлөмдө **беш** деген уңгу түрүндөгү сан атооч менен, чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен, татаал этиштик формалар менен постпозицияда айкашып колдонулуу менен, биринчи кезде кадимки жандоочтук милдетте колдонулат. Экинчиден, К.Карасаевдин сыпаттоосунда көрүнүп тургандай, бул сөздүн семантикасында күчөтүү маани бар. Ал күчөтүү мааниси өзүнүн астында турган барыш жөндөмөлүү толук маанидеги сөз менен айкашып колдонулганда дагы да бышыкталат. (Жогорку **беш бетер, мындан бетер ж.б.** сөздөрдү караңыз). Ушул учурда **толук маанилүү сөз + бетер** айкашуусунан пайда болгон күчөтүү маани (мис.: **мындан бетер, андан бетер ж.б.у.с.**) **ого бетер** деген күчөткүч бөлүкчөнүн маанисиндей эле күчөтүү семантикасын билдирет. Эми бул эки учурду кантип ажыратуу керек деген суроо жаралат. Биринчи учурда **бетер** толук маанилүү сөздү жандап келип алгач ал өзүнүн кадимки жандоочтук милдетинде болот. Ал эми **ого бетер** деген күчөткүч бөлүкчөгө семантикалык жактан мындай сөздөрдүн окшошуп калгандыгы, тигинде да, мында да күчөтүү маанисинин орун алгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан жогоруда белгиленгендей, бирин күчөтүү мааниси кошо орун алган жандооч деп, экинчисин күчөткүч бөлүчө деп кабыл алуу керек. Мындан тышкары **ого бетер** сөзүнүн калган салыштырылып жаткан мисалдардан негизги айырмасы, бул сөздүн эки компонентинде тең (**ого + бетер**) кызматчы сөздөргө мүнөздүү болгон абстракттуу гана маанилер бар. Ошондуктан **ого бетер**

сөзүндөгү эки түгөй ширелишип биригүү менен бир гана түшүнүктү билдирген (т.а., күчөткүч бөлүкчө деп эсептелген) сөз катары грамматикаларда кабыл алынып келет. Демек, бул сөздө күчөткүч бөлүкчөлөргө мүнөздүү болгон күчөтүү гана маани орун алган сөз деп эсептелет.

Бетер сөзү жандоочтук милдетте жазма эстеликтерде өтө сейрек болсо да кезигери айрым окумуштуулардын эмгектеринен белгилүү. Маселен, К.Молгаждаров бул сөздүн орто кылымдагы кээ бир жазма эстеликтерде (**бетар, битар**) жандоочтук кызматта келишин тастыктаган бирин-экин мисал берет. Ал: “**бетер (битар)** жандоочу иш-аракеттин болуп жаткан амалдан бир кыйла күчтүү болгонун билдирүү үчүн колдонулганы байкалат”, - деп сыпаттайт. Ошондой эле бул жандоочтун **бетер** турпаттагысы казак, түркмөн тилинде да кезигери мисалдар менен бышыкталат [Молгаждаров 2012: 184; Ыскаков 1991: 374].

Бирок бул жандооч тилдин тарыхында белгилүү болсо да, көпчүлүк түрк тилдерине кулач жайып тарай албагандыгы байкалат. Себеби көп түрк тилдеринде бул сөздүн ордуна башка тыбыштык турпаттагы сөздөр колдонулуп келатканын көрүүгө болот. Ал эми кыргыз тилинде бул маселе боюнча абал башкача десек болот. Тактап айтканда, жандоочко арналган атайын илимий эмгектерде **бетер** жөн гана көз жаздымда калган себептүү, камтылбай калган деп эсептөөгө болот [Мураталиева 1953; 1958].

Бетер сөзү жандооч катары алгач кыргыз тилинин түшүндүрмө создүгүндө берилет. Анда: “Чыгыш жөндөмөдөгү атооч менен же тактооч менен айкалышып, салыштыруу, күчөтүү маанисин берет”, - деп сыпатталат [КТТС 1984: 155]. Мындан сырткары жандооч катары

кыргыз тилинин морфология бөлүмүндө (төмөнкү эмгектерде гана) белгиленип жүрөт: [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 223; Абдувалиев, Садыков 1997: 286; Абдувалиев 2003: 191, 196].

Бетер сөзү жандооч катары өзүнүн алдындагы сөз менен биргеликте сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткаары тууралы айрым грамматикалардын синтаксис бөлүгүндө берилет. Маселен, Ы.Жакыпов өз эмгегинде чыгыш жөндөмөсүндөгү атоочтор менен катышта келет деп, жыйырма чакты жандоочторду белгилеп (анын ичинде **бетер** жандоочу да бар), алардын синтаксистик милдети тууралуу сөз кылат [Жакыпов 1975: 64]. А.Иманов болсо **бетер** жандоочунун этиштин атоочтук формасы менен айкашып келиши жана анын сүйлөмдө аткарган милдети тууралуу төмөнкүчө таамай сөз кылат: “Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтуктан болгон негизги баяндоочуна **бетер** деген жандооч тизмектеле айтылганда, салыштырма багыныңкы сүйлөм түзүлөт: *Көчкү жүрүп кеткенден бетер, биз тараптан атылган артиллериянын үндөрү айлананы жаңырттып турду*” [Иманов 2009: 391]. Жандоочтун жогоркудай айкашып, тизмектешип келүүсүнөн А.Иманов белгилегендей, салыштырма багыныңкы сүйлөм да, андан тышкары салыштыруу, күчөтүү маанилери бар жөнөкөй сүйлөмдөр да тилде түзүлөт.

Эми конкреттүү түрдө **бетер** жандоочунун сүйлөм ичиндеги сөздөр арасындагы мамиле-катышы, колдонулушу тууралуу сөз кылалы.

1. Сан атоочтордун ичинен беш деген сан менен гана тизмектеше колдонулуп, салыштыруу, күчөтүү маанилерин бериши: Карачы, баарыбызга күн көрсөтпөс

болду, сага бизден беш бетер (Б.У.). Бул уулу чоңунан да ашынып, андан беш бетер тентек чыкты (А.С.).

2. Чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон соң, ошондой эле затташкан катыштык сындан, ал, бул уңгулуу затташкан атоочтуктан соң колдонулат. Бул учурда бетердин түпкү семантикасында дайыма сезилип турган күчөтүү мааниси ал катышкан сүйлөмдөн чагылып турат: Атыркүл ачуулуу кыйкыра баштаганда гана чочуп ойгонгон адамдан бетер, элеңдей ордунан тура калды (А.С.). Төлгөчүдөн бетер бүжүрөп алдындагы жөргөмүштөрдү термелейт (К.О.). Аргын ошондо гана ууру кылган баладан бетер, кылайган ал өң-алеттен кетип эшикти ачты (А.С.). Тиктегени болбосо балыктан бетер үн дебеген кул кесе бошобогондуктан кайталап куйбады (К.О.). Күйөөсүн кадырлаган катындан бетер, Аргындын мүнөзүндөгү анча-мынча одонолукту кечирип койчу (А.С.). ...түбөлүк түйшүктү башына үйгөн чоң кишилерден бетер, кабактары салыңкы (К.А.). ...жылкыдан бетер кишенеп, малчыдан бетер ышкырыган чакчыгайды Алгырына сөөмөйү менен көрсөтөт (К.О.). Минтип туюкка камалган Анаркүл мурдагыдан бетер соонун оорусу (С.Ө). Эки жеңи менен алмак-салмак сүртүнүп коёт. Өңү болсо баягыдан бетер түктүйүп чыкты (К.А.). Чоң атасы көз айнекти небересине кийгизе салды эле, теребел көк жашыл тартып, андан бетер кооз көрүндү (А.С.). Бул сүйлөмдөргө да бетер жандоочу өзүнүн алдындагы сөз менен биргеликте күчөтүү жана салыштыруу маанилерин киргизди.

3. Бетер жандоочу татаал этиштик жана жөнөкөй этиштик формалардан кийин келип да колдонулат. Бул учурда сүйлөмдө күчөтүү мааниси жогоркулардан айырмаланып, басандатылган абалда болот: Ал дагы жакыныраак келип, жүрөгү жарылып кетчүдөн бетер

демин ичине алып, Мария,- деди акырын (А.С.). Жүрөгү элирген Дыйканбек азыр эле жолго чыгып кетчүдөн бетер чыдамы кетип отурган (А.С.). Ушуну жеп бүткүчө согуш да бүтүп кайра келерден бетер куржунга боорсок, эт шыкап, а кээ бирөө талкан да алып алышчу (Ш.С.). Нина ай нуруна чагылган агыш асманды карегине синирип алчудан бетер кулачын жазып кыймылсыз (А.С.).

Эгер бетер жандоочу этиштин атоочтук формасынан соң келсе, анда көбүнчө сүйлөмдүн контекстине жактырбоо мааниси кошумчаланып калат: Кыйратып иштегенден бетер баятан бери мурчуйганын койбойт. (Оозеки кептен). Тапшырманын баарын жалгыз эле аткарып койгондон бетер, баятан бери ызы-чуу салды («СИ» гез.). Жакшы ой менен келишкенден бетер, алар ондон бери чогулгандар арасында («Ф» гез.).

Ката /катып жандоочтору. Бул жандоочтордун кат деген уңгусу байыркы түрк тилинде “присоединять” деген мааниси туюндурган [ДТС 1969: 432; Щербак 1987: 83]. Н.Е.Петров да айрым түрк тилдеринде кезиккен ката жандоочу байыркы кат – *накладывать рядами, присоединить* деген этиштен пайда болгонун, аны өз мезгилинде проф. С.Е.Малов белгилегенин, якут тилинде ал быһа деген жандоочко туура келерин билдирет [Петров 1962: 384].

Азыркы кыргыз тилинде бул сөз жогорку маанисинде кезикпейт. Бирок азыр тилибизде колдонулуп жүргөн катыш деген сөздүн баштапкы уңгусу кат экени К.К.Юдахин тарабынан белгиленет [КОС 1965: 361]. Ал эми уңгуга жалганган -а менен -ып мүчөлөрү байыркы жазма эстеликтерден бери колдонулуп келе жаткан чакчылдын мүчөлөрү [ОЕТ 1982: 47-48]. Азыр тилибизде

ката / катып сөздөрү жандоочтук гана мааниде колдонулат.

Бул жандоочтор саналуу гана түрк тилдеринде кезигери белгилүү болду. (Огуз тобундагы тилдерден жана айрым кыпчак тобундагы тилдерден жолуктура албадык): кырг., тат.(диал.): **ката**; кырг., каз.: **катып**, чув.: **худа ж.б.**

Ката / катып жандоочторунун сөз түркүмдөрү менен айкашып колдонулуу диапозону кыргыз тилинде өтө эле тар. Себеби бул жандоочтор **жол**, **күн** деген гана эки зат атооч сөз менен айкашта колдонула алышат. Тактап айтканда, **ката / катып** жандоочтору жатыш жана табыш жөндөмөлөрдөгү **жол** сөзү менен, ошондой эле уңгу түрүндөгү **түн** сөзү менен гана айкашта келип, кыймыл-аракеттин узак убакыт аралыгында өтүп жатканын билдирет. Сүйлөмдө мезгилдик маанини туюндурат. Бирок бул жандоочтордун алдындагы сөздүн барыш же табыш жөндөмө менен берилиши, кээде ал жөндөмөлөрдүн түшүп да калышы сүйлөмдүн (чыгарманын) авторунун стилине же кайсы региондун өкүлү экендигине да байланыштуу деп эсептөөгө болот. Себеби К.Акматов чыгармасында **жолдо ката** деп берсе, М.Байжиев **жолду ката** деп, А.Стамов болсо **жолдо катар** деген турпатта, ал эми М.Гапаров **жол катар** деп берет. Ал эми **катып** жандоочу негизинен **түн** сөзү менен келет. Мисалдарга назар салсак: а) Тибет тилин жакшылап үйрөнүп алган Барлас **жолдо ката** аны да жөн койбойт (К.А.). **Жолдо ката** Будданын издери калган же анын сүрөтү түшкөн таш плиталар... (К.А.).

б) Карыя **жолду ката** унчукпай анда-санда гана жөтөлүп коюп келе берди (М.Б.).

в) Оорумун дегениңизден эсим чыгып, **жолдо катар** аябай сары санаа болдум (А.С.). Эми Дыйкандектин **жолдо катар** ойлогону Айна болду (А.С.). Айласы куруган

Калемкан **жолдо катар** ушул окуядан кандай жыйынтык чыгарарын билбей башы катат (А.С.). **Жолдо катар** алар не деген азапка учурашпайт (А.С.). Бекжан **жолдо катар** ыйлап келди (А.С.). “Оозума кара таш, мен куруюн”, - деп **жолдо катар** улам табынып, жаны жай алган жок (А.С.).

г) Көрсө, **жол катар** ошон үчүн ичип келген турбаймынбы... (М.Г.).

д) Алар **түн катып** келиштиби? **Түн ката** келгенин эч ким деле көрбөптүр.

Карата жандоочу. **Карата** сөзүнүн этимологиясы - даана. Анын уңгусу **кара** – буйрук ыңгайдагы, негизги мамиледеги, экинчи жактагы, жекелик сандагы эле тубаса этиш. *Көз жүгүртүү*, *көз салуу* деген маанилерди билдирет [КТТС 1984: 469]. Ага уланган -т - аркылуу мамиленин мүчөсү, -а – чакчыл мүчө. Бул сөздүн баштапкы мааниси даана болсо да, өз алдынча жеке колдонулбагандыктан, тилде негизинен жандоочтук милдетте кезигет. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө” да **карата** жандооч катары гана сыпатталып берилет. 1969-жылкы сөздүктө **карата** жандоочунун берген маанилери үчкө бөлүнүп көрсөтүлөт: 1. *Жараша, карай, ылайык* сөздөрүнө синонимдештиги айтылат. 2. *Көздөй, карай* деген сөздөргө синоним болуп келиши көрсөтүлөт. 3. *Арнап багыттоо* маанисин билдирери айтылат [КТТС 1969: 287]. 1984-жылкы сөздүктө болсо бул сөздүн жандоочтук мааниси жогоркудан да такталып сыпатталып берилет: “1. Барыш жөндөмөдөгү сөздөн кийин айтылып, ошого жараша, ошого ылайык келип чыккан натыйжаны билдирүү, баяндоо үчүн колдонулат. 2. Кыймыл-аракет багыт алган тарапты, багытты билдирет” [КТТС 1984: 474].

Карата жандоочун грамматикалардын морфология

бөлүмдөрүнөн да жолуктурабыз. Улам кийинки жарык көргөн морфологияда ал боюнча аз болсо да жаңы маалыматтар менен толукталып жатканын көрүүгө болот [КАТГ 1980: 490; Давлетов, Кудайбергенов 1980: 222; Абдувалиев, Садыков 1997: 285-286; Абдувалиев 2003: 195; АКАТ 2009: 484].

Түрк тилдеринин ичинен башкыр тилинде бул жандооч кыргыз тилиндегидей эле **карата** тыбыштык турпатта жолугары белгиленет. Сүйлөмдө зат атооч, ат атоочтор менен айкашта келип, кыймыл-аракеттин объектиге карата багытталгандыгын билдирери айтылып, *миңа карата* – по отношению ко мне; *байрамга карата* – к празднику ж.б. мисалдар менен бышыкталат [Султанбаева 2008: 125, 129-130].

Карата жандоочу сүйлөм ичинде мезгилдик, мейкиндик ж.б. маанидеги барыш жөндөмөдөгү зат атоочтор, жактама ат атоочтор, этиштин атоочтук, кыймыл атооч формалары, айрым тактоочтор менен постпозицияда айкашта келип, кайсы толук маанилүү сөз менен жанашып келгенине жараша түрдүү кошумча маанилерди билдирет. Жанашып келген сөзү менен бирдикте сүйлөмдө кыйыр толуктоочтук милдет аткарат.

Карата жандоочу тиешелүү сөзү менен бирдикте төмөнкүдөй маанилерди билдирет: 1. Айрым зат атоочтордон кийин колдонулганда, алардын семантикалары менен жуурулушуп, *ылайыгына жараша*, *ылайыгына карай* деген кошумча маанилерди жаратат: Өлкөдөгү түзүлгөн кырдаалга карата эл да түшүнүү менен мамиле кылганды үйрөнүүдө (“КР” гез.). Кожоюн да алардын ишке болгон мамилесине карата тыйын-тыпырларын бөлүп берет (“СИ” гез.). Кылган жумушуна карата акы бөлүнүп берилет экен. (Оозеки кептен). Ал кызым айткан сөзгө

карата анализ кылганды абдан өздөштүрүп алган (“СИ” гез.).

2. Айрым зат атооч, ат атооч, катыштык сын атооч, кээде сейрегирээк тактоочтордон кийин орун алып, алар аркылуу туюндурулган нерсеге, объектиге бет алгандыкты же кыймыл аракет багытталган тарапты көрсөтөт: Мындан нары кара кыргыздарга карата бир дагы каршы аракет кылынбасын (Т.К.). Бул анын жергиликтүү элге карата болгон кызыгуусун суутту (Т.К.). Мукайдын туулган күнүнө карата мен сатып берген жашыл көйнөк экен (М.Г.). ...салтанаттуу окуяларга карата болгон чоң жыйындарда ат чабыштарды көрүшчү... (Т.С.). Улуу жеңиш күнүнө карата даярдыктар күч алууда (“КР” гез.). Досторунун ага карата мамилеси өткөнкү окуядан кийин кескин өзгөргөн окшойт (К.А.). Өчөшө үн көтөрө баарысына карата дайымкы саламды айтты Токтогул (Т.К.). ...сиз дагы даанышман Миларепа сыяктуу байыркы замандардан бери карата келаткан улуу акылмандардын шериктештигине кошуласыз (К.А.). Азыр 21-кылымдар нары карата кроманьен адамы жер үстүнө тиешелүү убакка дейре жашоосу үчүн мындан жогорку баскычка көтөрүлүүсү зарыл (К.А.). Аянтта болуп өткөн окуядан бери карата күч түзүмдөрүнө катуу тапшырма берилген (“КР” гез.).

3. Затташкан кыймыл атооч, атоочтуктан соң келгенде, *кандайдыр бир кыймыл-аракетке ылайык*, *кандайдыр бир мамиле*, *карым-катышка жараша* деген кошумча маанилер жаралат: Адамдар бири-бирине жүргөн-турганына карата мамиле кылганы туура турбайбы! (“КР” гез.). Бардык нерсе алардын айткандарына карата эле болуп келе жатпайбы?! (“СИ” гез.). Бул нерсе сиздин суроо

берүүнүзгө карата чыккан маселе (С.С.). Жазгы үрөн себүүгө карата кызуу даярдыктар жүрүп жатат (“КР” гез.). Эми алардын чогуу жашап кетишине карата кызыкчылыктар аныкталат да! (“АС” гез.).

Карата жандоочу кээде өзүнүн астындагы сөздүн табыш жөндөмөдө турушун да талап кылып калат. Бул учурда **карата** жандоочу **көздөй, карай** жандоочтору менен жеңил-желпи алмашылып колдонула берет: Алоокени **карата (көздөй, карай)** / Аттанып чыкты топурап (“Манас”). Эр Манасты **карата (көздөй, карай)** / Шилтеп келип өттү эле (“Манас”). Канкорунду **карата (көздөй, карай)** / Каптап жүрүп калганы (“Манас”).

Жогорудагы келтирилген мисалдардан улам якут окумуштуусу Н.Е.Петровдун өз тилинин грамматикасында, жандооч тыбыштык жактан өз алдынча калыптанган сөз болуп туруп, өзүнүн астында келген атооч сөз менен интонациялык-лексикалык биримдикти түзөт деген пикиринин абдан орундуу экендигине дагы бир ирет ынанабыз [ГСЯЛЯ 1982: 416].

Сөрөй жандоочу. **Сөрөй** жандоочу кыргыз тилине гана мүнөздүү жандооч деп эсептөөгө болот. Себеби башка түрк тилдеринен жолуктура албадык. Бул жандоочтун чыгыш этимонун да аныктоого мүмкүн болбоду. Ж.Мураталиеванын гипотезасына караганда ал атооч сөз түркүмдөрүнө тиешелүү [Мураталиева 1953: 183-184].

Сөрөй жандоочунун колдонулуш диапозону өтө эле тар экенин көрүүгө болот. Анткени ал, биринчиден, адамзаттык маанидеги зат атоочтор менен гана айкашып колдонулат. Экинчиден, негизинен карапайым инсандардын оозеки кебинде мыскылдоо, жактырбоо, жек көрүү сыяктуу негативдик эмоцияларды билдирүү үчүн пайдаланылат. Жазуу кебинде болсо ал ирониялык мүнөздөгү

драмалык чыгармаларда жана кээде көркөм чыгармадагы карапайым диалогдук кепте учурайт. Мына ушундай себептерден улам бул жандооч тууралуу илимий эмгектерде учкай гана айтылат. Маселен, Ж.Мураталиеванын жандоочко арналган эмгегинде, “**Сөрөй** жандоочунун чыгышы белгисиз, бирок кээ бир белгисине караганда атооч сөздөрдөн пайда болгон” деген маалымат берилип, далил катары эки-үч сүйлөм келтирилет [Мураталиева 1953: 183-184]. 1980-жылкы грамматикада да бул жандооч тууралуу өтө кыска билдирүү орун алган [КАТГ 1980: 486].

Бул жандооч жөнүндө калган грамматикалардын морфология бөлүктөрүндө да маалымат жокко эсе. Жандоочтордун жалпы саны саналып берилип жатканда гана ушундай да жандооч бар дегенди билдирүү үчүн гана ошол санактын ичинде берилет [Абдувалиев, Садыков 1997: 283; Абдувалиев 2003: 191]. Котормо сөздүктө болсо анын мааниси: “(самостоятельно не употребляется) *как бы, подобие*”, - деп сыпатталат [КОС 1965: 660].

Түшүндүрмө сөздүктө анын семантикасы: “Башка сөздөр менен айкалышып, мыскылдоо маанисин берүүчү сөз” деп белгиленет [КТТС 1969: 541]. Мыскылдоо, кемсинтүү, теңсинбөө, жек көрүү ж.б. сыяктуу терс эмоциялар адамдар арасында, тилекке жараша, аз болгондуктан, мындай сүйлөмдөрдү да, адам кебинен сейрек жолуктурууга мүмкүн экендигине күбө болобуз. Ошондой болсо да оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда учурай калган сүйлөмдөр: А). **Сөрөй** жандоочу уңгу түрүндө туруп, зат атооч менен айкаша колдонулушу: ...биздин тууган сөрөй Осмон тийише бергендиктен, Жамийла анын сенек колун жактырбай силкип салды... (Ч.А.). Акылыңа адам сөрөй келгендирсин, / Бул жашоонун

маңызын билгендирсиң (фольк.). Жашоо жакшырган сайын, кээ бир үй-бүлөдө айбандан айырмасы жок бала сөрөй пенделер чоңоюуда. Ичип алган немени деп тим койбодум беле, анын үстүнө ага сөрөй эмеспи (К.А.). Жанагы туяк сөрөй баланын кулагына куя жүрчү нерсе – дүйнөдө туулуп-өскөн жер кымбат! (К.О.). Жазасын алсын эр сөрөй да, аялды урганга эч бир жандын акысы жок! (Оозеки кептен).

Б). Сөз өзгөртүүчү (жөндөмө, таандык, көптүктүн - лар мүчөсү) мүчөлөр жалгануу менен субстантивдешип колдонулушу: Аскерден келип көп жыл бойдок жүргөн ага сөрөйүм бар эле, “морьяк” деген кличкасы бар (К.А.). Депутат сөрөйлөр эл үчүн, жер үчүн эмне кылып коюшту?! (“СИ” гез.). Аттиң, баланын баркына жетпеген ушундай эне сөрөйлөр да бар элибизде! (“СИ” гез.). Бизге мындай ага сөрөйдүн такыр кереги жок. (Инт.бул.) Ии, ини сөрөйүм, келдиңби, барсыңбы, деги?! (Оозеки кептен). Ошол кайнене сөрөйдүн дагы кыздары болсо керек, жашоо бумеранг,- дейт. (Инт. бул.). Күйөө сөрөйдүн акылы жок экен аялына кол көтөрсө (“Ф” гез.). Эй, эне сөрөйү...- деди акырын, тый муну бышактатпай! (Т.К.). Күйөө сөрөйүм аракка жакын экени жетишпегенсип, чоң муштум да болуп чыкты. (Инт. бул.). Ал эми коргоосуз бечараны атып алып, эрдемсип жүргөн эркек сөрөйлөрдөн мен деле штраф алганга жарайм (А.С.).

Сөрөй жандоочуна жогоркудай болуп көптүктүн - лар мүчөсү, жөндөмө, жак мүчөлөр уланып, субстантивдешип да колдонулушу, айрым кызматчы сөздөргө мүнөздүү экени түркологиялык эмгектерден белгилүү.

Чалыш жандоочу. Чалыш жандоочу сөрөй жандоочу сыяктуу - кыргыз тилинде сейрек кезиккен жандоочтордон. Анын баштапкы лексикалык мааниси зат

атооч экендиги түшүндүрмө сөздүктө берилет: “Таза кандуу тукум менен жөнөкөй тукумдун ортосунан чыккан аргын (көбүнчө жылкы жөнүндө). *Жыгып алдың, Атакан, Тоялынын чалышын* (Токтогул)”. Чалыш сөзүнүн жандоочтук милдетте келерин да ушул эле сөздүктөн жолуктурабыз. Караңыз: Окшош, сыяктуу, сымак, кебетелеш; окшоштугу бар, ошондой белгилери, өзгөчөлүгү бар. *Көйрөң чалыш кул экен, Көөсөр сымак уул экен* (“Эр Табылды”) [КТТС 1969: 680]. Бул сөздүн бир нече мааниси котормо сөздүктө да берилген. Алардын ичинен биринчи жана үчүнчү мааниси чалыш сөзүнүн жандоочтук маанисине туура келет: 1. Имеющий вид кого-чего-л., подобный кому-чему-л., смахивающий на кого-что-л.; буудан чалыш (конь) имеющий вид и признаки скакуна. 3. полу-, не совсем; жинди чалыш придурковатый; аңкоо чалыш простак, недалекий; уяң чалыш жүн полутонкая шерсть [КОС 1965: 842].

Чалыш жандооч катары Ж.Мураталиеванын эмгегинде да берилет. Бирок бул сөздүн колдонулуш диапозону өтө эле тар болгондуктан, анда жупуну гана маалымат айтылат [Мураталиева 1953: 184-185]. Ал эми кыргыз тилинин морфология бөлүмүндө чалыш жандоочуна орун деле берилген эмес десек туура болот. Себеби ал жандоочтор тизмектелип саналган учурда же этиш уңгудан пайда болгон жандоочтордун тизмеги берилгенде гана кошо берилип, эскерилет [Абдувалиев, Садыков 1997: 284; Абдувалиев 2003: 191].

Чалыш жандоочу негизинен салыштыруу максатында, 1) адамдын сапатын сыпаттоочу сын атооч сөздөр менен, 2) айрым бир зат атоочтор менен айкашта келип колдонулат. Бул жандооч карапайым адамдарын

оозеки кебинде негизинен терс маанини туюнтуу максатында керектелет. Тилде көп кезиге бербейт. Ар бирине мисалдар берели: 1). Ээн жердин “көк бөрүсү” ошол Октур жинди чалыш иштерди көп жасоочу дешет (К.О.). Бекжан өзүнө үйүр алгандан тартып сейрек күлгөн түркөй чалыш Моховдун мүнөзү да өзгөрүп, ары камбыл (А.С.). Кээде анын келесоо чалыш, аңкоонун кейпин кийе калат (Ш.С.). Анда картаң Сайкал эне келесоо чалыш уулу менен жашачу (М.Б.). Шералы алты саны аман, лөкүйгөн зоокүр чалыш кара жигит (А.С.). 2). Эркек катын чалыш болсо иштин бүткөнү! (Оозеки кептен). Мунуң айбан чалыш нерсе экен, сөз жебеген. (Оозеки кептен). Үй дөңгө салынгандыктан ал тапкан көңкана чалыш жер өтө кургак жана жумшак эле (А.С.). Бу дөө чалыш адамда айбат гана эмес, аяр акыл да бар экенине тен берди (Т.К.).

Функционалдык жандоочтор, алардын структурасы, семантикасы, колдонулушу

Чыгыш тегин тактоочтон болгон функционалдык жандоочтор

Дегеле функционалдык жандоочтор жөнүндө сөз баштоодон мурун тилдеги сөздөрдүн толук маанилүү сөз түркүмүнөн кызматчы сөз түркүмүнө өтүүсү түркологияда кандай жолдор менен ишке ашары тууралуу кайрадан эске түшүрө кетели: Негизги сөз түркүмүн жандап келген толук маанилүү эле сөз мезгил өтүү менен өзүнүн баштапкы маанисинин алсырап отурушунун натыйжасында, акырындап грамматикализацияланып, абстракттуу маани басымдуу болуунун натыйжасында кызматчы сөз түркүмдөрүнө өтөт. Мындай грамматикализациялануу процесси узак мезгилдерди талап кылгандыктан, бул процесс аягына чыга элек болсо, анда сүйлөмдүн бир контекстинде ошол сөздүн өзүнүн баштапкы лексикалык маанисинде колдонулганын көрө алсак, сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде ошол эле сөздүн кызматчы сөздүк милдетте келгенин көрө алабыз. Эгер маани берүүчү сөз түркүмүндөгү сөз биротоло кызматчы сөз түркүмүнө өтүп бүткөн болсо, анда сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселеси тууралуу сөз кылуунун кажети болбой калат. Мындай сөздөр тыбыштык жактан катуу деформацияга учурап, этимологиялык жактан кайсы сөз түркүмүнөн келип чыкканын аныктоо кээде өтө кыйынга туруп калат. Бул топтогу сөздөр кызматчы сөздөрдүн уюткусун, базасын түзүп, илимде **чыныгы же нака** (орус.: *собственно*) деген терминдер менен аталат. Жогоруда биз так ушул **нака** жандоочтор тууралуу

илимий анализ, баяныбызды жасадык.

Эми болсо кызматчы сөздөрдүн катарын толуктап, тилде активдүү колдонулуп келаткан, бирок биротоло турган турпаты менен ал топко (т.а., жандооч тобуна) өтүп кете элек, демек, сүйлөм контекстине жараша бирде өзүнүн баштапкы лексикалык маанисинде колдонулган, сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде кызматчы сөздүк милдетте (т.а., жандоочтук милдетте) келген сөздөр жөнүндө сөздү улайбыз. Мындай сөздөр да тилибизде арбын. Алар тарыхтын ар кайсы мезгилдеринде кызматчылык милдетти аткара баштаган, тактап айтканда, кай бири байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин толук маанилүү сөздүн да, кызматчы сөздүн да милдетин аткарып келсе, кай бири кыйла кийинки мезгилден тартып гана кызматчылык милдетти кошо аткара баштаганын көрөбүз. Жандоочтордогу мындай кубулуштар, көрүнүштөр жөнүндө, башкача айтканда, ар бир функционалдык жандоочтун ар түркүн лексика-грамматикалык ж.б. ички өзгөчөлүктөрү тууралуу төмөндө кеңири сөз кылабыз.

Кийин жандоочу. Кыргыз тилиндеги **кийин** сөзү жана анын байыркы мезгилден азыркыга чейин жазма эстеликтерде жана түрк тилдеринде кезиккен ар түркүн тыбыштык турпаттары сүйлөм кырдаалына жараша (көөнө заманда да, бүгүнкү күндө да) эки түрдүү милдетти, т.а., толук маанилүү сөздүк (тактоочтук) милдетти жана кызматчы сөздүк (т.а., жандоочтук) милдетти аткарып келгенин салыштырма-тарыхый багытындагы тил илими тастыктап келет.

Жазма эстеликтерде **кийин** сөзүнүн тактоочтук милдеттеги өтө эле көп түрдүү тыбыштык турпаттары кезигерин көрүүгө болот. [Караңыз: Карымшакова 2019: 112-127]. Маселен, “Древнетюркский словарь” эле **кийин**

тактоочунун **кедин /кидин / кин / кын** түрлөрү, ошондой эле анын такыр башка тыбыштык турпаттагы синонимдери болгон **кесрэ, кисрэ, өтрү, өткүрү, анчып, анта керү** түрлөрү кезигет.

Булар жөнүндө учкай маалымат бере кетсек. **Кедин** тыбыштык турпаттагы тактоочтун ДТСтеги үчүнчүсү семантикасы: “3. затем, после” [ДТС 1969: 293] кыргыз тилиндеги **кийин** (мезгил бышыктагыч) тактоочуна дал келет: билип этэр ишни өкүнмэс **кедин** он со знанием делает дело и не раскаивается после [ДТС 1969: 293]. (Кырг.: билип жасаган ишке **кийин** өкүнбөө керек - А.К.). Ушул эле сөздүктө **кин, анчып, өтрү** турпаттагы тактоочтор да кезигет: **кин** йана эдгү болур затем снова будет хорошо [ДТС 1969: 306, 307]. (Кырг.: **Кийин** дагы жакшы болот - А.К.). **анчып** ол йыл күзүн илгэрү йорыдым затем осенью того же года, я двинулся на восток [ДТС 1969: 44]. (Кырг.: анан (**кийин**) ал жылы күзүндө илгери (чыгышка) жорттум - А.К.). улулг тынды **өтрү** огулга бага / айур он очень долго молчал, **затем** говорит сыну [ДТС 1969: 393]. (Кырг.: (көпкө) унчукпады **кийин** уулга (уулуна) карап айтат - А.К.).

“Орхон-Енисей тексттеринде” **кийин** тактоочу негизинен **кидин** тактоочтук формасында кезигет [ОЕТ 1982: 39, 124]: Селеңе **кидин**...[ОЕТ, 1982: 124]. (Кырг.: Сөзмө-сөз: Селенгеден **кийин**...— К.А.). Мындан тышкары тактоочтук маанидеги **кесре** [ОЕТ 1982: 39, 97, 105], **кисре** [ОЕТ 1982: 118, 123], **анта керү** кырг.: андан **кийин** [ОЕТ 1969: 118], **анчып** кырг.: андан **кийин** [ОЕТ 1969: 126] деген тыбыштык турпаттары жолугат.

В.М.Насиловдун “Древнеуйгурский язык” аттуу эмгегинде болсо **кийин** тактоочу **кин** [Насилов 1963: 13,

91] (орус: после, затем), **кэдин** [Насилов 1963: 74], **өтрү** [Насилов 1963: 35, 36, 37, 40, 56, 58, 61, 68, 89, 91, 94, 98, 106, 107], **анта өтрү** [Насилов 1963: 54, 108], **өткүрү** [Насилов 1963: 75] формаларында кезигет. Булардын ичинде **өтрү** вариантына мисалдар арбын берилген: **Өтрү** ол үч тигитлер... **Затем** вот три княжича... [Насилов 1963: 35]. **Өтрү** өрү туруп ол арык ичинтэ такы ичкерү киртилэр. **Затем** они (княжичи) встали и опять вошли в среду того арыка [Насилов 1963: 94] ж.б.

“Девону лугатит турк”. Индекс – лугатта [1967: 150] **кийин** сөзү **кэдин** формасында тактоочтук мааниде (орус: **после, потом**) жолугат: ол аны **кэдин** озгарды – у уни бир канча вактдан **кейин** уйлаб билди, эслади [М. Кошгарий, 1-т.: 230]. эр **кэдин** калды эр **кейинда** колди [М. Кошгарий, 2-т.: 32].

Ү.Асаналиев, К.Аширалиевдердин “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгегинде **кийин** тактоочу **кидин**, **өтрү**, **кединде** тыбыштык турпатта кезигери эскерилет [Асаналиев, Аширалиев 1965: 71].

Түркиялык окумуштуу М.С. Качалиндин Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” эстелиги боюнча интернетке койгон ишинде [Караңыз: Kutadgu Bilig. Metin. Hazırlayan Mustafa S. Kaçalin]. **Кедин** [Качалин, инт.бул.: 6, 9, 10, 18, 61 ж.б.у.с. беттер], **өтрү** [Качалин, инт.бул.: 17, 20, 25 ж.б.у.с. беттер] тыбыштык турпаттагы тактоочтордун кеңири жолугарын көрүүгө болот. Маселен: бу йаңлыг атыны атамыш **кедин** [Качалин, инт.бул.: 6]. (Кырг.: бу жаңылыш атын атаган **кийин** - А.К.). бу ай толды айды сөзүг билгедин эшиттү билигсизке айса **кедин** [Качалин, инт.бул.: 61]. (Кырг. сөзмө-сөз: Бу Айтолду айтты сөзүн акылдуунун Уккунуң билимсизге айтса **кийин** - А.К.). Билиг билсе **өтрү** болур эр күсүш [Качалин, 17-б.]. (Кырг.

сөзмө-сөз: Билим болсо **кийин** болот эңсөөнү (каалоону) эрчүү - А.К.).

Бардык жогорку учурларда тактооч катары келген сөздөр сүйлөм тизмегинде же мезгил бышыктоочтук, же орун бышыктоочтук милдетти аткараарын көрүүгө болот.

Ошентип, биздин анализге караганда, **кийин** сөзүнүн тактоочтук мааниси жогорку эмгектерде өтө кеңири колдонулары белгилүү болду. Ал эми анын жандоочтук мааниде келген учурларын ошол эле эмгектерден салыштырмалуу азыраак кезиктирүүгө болот.

Алгач статистика үчүн жандоочтор боюнча төмөнкү маалыматты да бере кетели. **Кийин** сөзүнүн **кедин** / **кэдин** / **кидин** / **кин** / **кын** тыбыштык турпаттагыларынын жандоочтук кызматта келишин салыштырма-тарыхый пландагы эмгектердин төмөнкү беттеринен жолуктурсак: ДТС 1969: 293, 307, 311; Кашгари. Индекс, 1967: 150; Асаналиев, Аширалиев 1965: 74; ОЕТ 1982: 40; Насилов 1963: 37; Качалин, инт.бул.:72-б., бул жандоочтун **кисре** / **кесре** / **кесрэ** / **исре** / **исрэ** тыбыштык турпаттагыларын болсо ошол эмгектердин төмөнкү беттеринен кезиктире алабыз: ДТС 1969: 303, 310; ДЛТ.Ин. 1967: 101; ОЕТ 1982: 49, 53, 123; **өтүрү** ДТС 1969: 393; ОЕТ 1982: 57; **өтрү**, **өткүрү** Насилов 1963: 92, 93, 94; ОЕТ 1982: 83; ДТС 1969: 393; Качалин, инт.бул.: 17, 20, 25 ж.б. беттер.

ДТСте азыркы кыргыз тилиндеги **кийин** тактоочунун **кедин**, **кин**, **кын** варианттары сүйлөм контекстинде жандоочтук кызматта келерин көрүүгө болот. Маселен, **кедин** сөзүнүн 4- мааниси ДТСте: *послелог после, за* деп, төмөнкү сүйлөм берилет. Караңыз: негү тег болур сен мениндин **кедин** как ты будешь [жить] после меня? [ДТС 1969: 293]. (Кырг., сөзмө-сөз: кандай болорсун

(жашоон) менден *кийин*? - К.А.).

Кин сөзүнүн 3-мааниси ДТСте: *последлог после* деп, бул сөздүн **кын** турпаттагысы *последлог после*, *за* деп, төмөнкү сүйлөмдөр берилет: [анта] *кин* тәңри элиг көңүлү аз когсады после этого сердце божественного правителя немного заколебалось [ДТС 1969: 307]. андын *кын* после этого [ДТС 1969: 311]. Бул сүйлөмдөрдө **кедин**, **кин**, **кын** формаларындагы сөздөр жөндөмө мүчөлүү **мен**, ал жактама ат атоочторунан соң (т.а., кызматчы сөз түркүмдөрүнүн жаралыш эрежеси боюнча, маани берүүчү сөздөн *кийин*, бул учурда **мен**, ал жактама ат атоочторунан соң), орун алып, натыйжада өздөрүнүн баштапкы лексикалык мааниси басандап, грамматикалык мааниси басымдуу болуп, маани берүүчү (тактооч) сөз түркүмүнөн кызматчы сөз түркүмүнө өтүп, өздөрүнүн жандоочтук (б.а., кызматчылык) функцияларын аткарды.

Өтрү тактоочу да өзүнүн маани берүүчү сөз түркүмдүк милдетинен кызматчы сөздүк (жандоочтук) милдетке негизги сөз түркүмдөгү сөздү жандап келүү менен, баштапкы лексикалык мааниси басандоонун натыйжасында өткөн. Ошондуктан ДТСте **өтрү** сөзүнүн алгач 1. *потом, затем* деген тактоочтук мааниси берилип, андан соң жандоочтук мааниси экинчи пункт менен: 2. *последлог за, из-за, после* деп берилип, мисалдар менен жабдылган: анта *өтрү* каганыма өтүндүм после этого я обратился с просьбой к моему кагану [ДТС 1969: 393]. (Кырг.: Андан *кийин* (соң) канымдан өтүндүм - А.К.). Анта *өтрү* огул кыз тогар затем будут рождаться дети [ДТС 1969: 393]. Кырг.: Андан *кийин* (соң) уул, кыз туулат [ДТС 1969: 393]. **Өтрү** сөзүнүн **кийин** сөзүнөн тышкары **соң** сөзү менен которулуу жөндөмдүүлүгү да, бул сөздүн жандоочтук милдетте келгенинен маалымат берет.

Кесрә/кисрә сөзү ДТСте *последлог после* деп берилип, чынында эле жандоочтук мааниде келерин көрүүгө болот: ол кан жок болтукта *кесрә* после того как не стало этого хана; анта *кесрә* иниси каган болмыш эринч после этого каганами стали их младшие братья [ДТС 1969: 303, 310]. (Кырг.: 1. ал хан жок болгондон *кийин* - К.А.; 2. андан *кийин* (соң) иниси кан болгон эле - А.К.). Мында да **кийин** сөзүнүн сүйлөмдө жандоочтук мааниде келгенин анын синоними болгон **соң** жандоочу менен алмаштырып колдонуу аркылуу да билүүгө болот.

Ал эми ОЕТте жогоруда саналып өткөн сөздөрдүн **кисре**, **анта кисре**, **анта өтрү** түрлөрүнүн жандоочтук функцияда келген төмөнкү учурларын кезиктирүүгө болот: **Кисре**: йагру контукда *кисре* аныг билиг анта йүр эрмис [ОЕТ 1982: 53]. Жакын конгондон *кийин* азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүштү [ОЕТ 1982: 61]. **Анта кисре**: ...анта *кисре* каным каган учды... [ОЕТ 1982: 123]. ...андан *кийин* каган атам учту (өлдү)... [ОЕТ 1982: 127]. Анта *кисре* теңри билиг бертүк үчүн өзүм өк каган кысдым [ОЕТ 1982: 82]. Андан *кийин* теңир билим (акыл) берген үчүн өзүм (анын) каган (болушун) кааладым [ОЕТ 1982: 86]. **Анта өтрү**: анта *өтрү* түргес карлукыг табарын алып ебин йулып бармыс ебиме түсмис [ОЕТ 1982: 125]. Андан *кийин* түргөш карлуктарды (талкалап) мүлкүн алдым, үйлөрүн талкалап, үйүмө алып келдим [ОЕТ 1982: 130]. Анта *өтрү* каганыма өтүнтүм, анча өтүнтүм [ОЕТ 1982: 83]. Андан *кийин* каганыман өтүндүм, мындай деп өтүндүм [ОЕТ 1982: 87].

Аталган сөздөрдүн ОЕТте “Кызматчы сөздөр” разделинде да берилиши [ОЕТ 1982: 49] бул сөздөрдүн маани берүүчүлүк гана эмес, кызматчы, тактап айтканда,

жандоочтук функцияда да келишин дагы бир жолу ырастайт.

Ал эми **кисре//кесре** (кырг.: **кийин**) жандоочу жазма эстеликтерде өзүнүн баштапкы тактоочтук маанисинде кеңири жолугат. Жандоочтук мааниде келгенде кыргыз тилиндегидей болуп чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр менен айкалышып келбестен, жатыш жөндөмөдөгү сөздөр менен айкалышып келет. Бирок эки учурда тең эле мезгилдик маанини туюнтат: **Йагру контукда кисре** аныг билиг анта йүр эрмис [ОЕТ 1982: 53]. Кырг.: Жакын конгондон **кийин** азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүштү [ОЕТ 1982: 61].

В.М.Насиловдун аталган эмгегинде болсо **кедин** сөзүнүн **кин**, **кэдин**, **өтрү**, **өткүрү** варианттары жолугары белгиленсе, булардын басымдуу бөлүгү тактоочтук милдетте келери аныкталды. Жандоочтук функцияда келиши салыштырмалуу аз жолугары белгилүү болду. Маселен, **кин**: Ат кылу түкэмиштэ **кин**... После того как кончился пир... [Насилов 1963: 37]. Кырг.: Той? бүткөндөн (түгөнгөндөн) **кийин**... (А.К.). **Өтрү**: киши үзэ биш тэңрилэрдэ **өтрү**... Сверх людей вследствие пяти божеств... [Насилов 1963: 92]. Бул сүйлөмдөгү “биш тэңрилэрдэ өтрү” айкашы беш кудайдан (теңирден) **кийин** (соң) деген түшүнүктү берип, жандоочтук милдет аткарды. **Өткүрү**: Болмакта **откүрү** төрүйүр... болмак үчүн тогмак бэлгүрүр. Благодаря бытию возникает... из-за бытия возникает рождение [Насилов 1963: 93]. Бул сүйлөмдө **өткүрү** сөзү кызматчы сөздөргө мүнөздүү болгондой эле, өзүнө тиешелүү (болмакта) сөзүнөн **кийин** орун алып, болмуштан (турмуштан) **кийин** деген түшүнүктү билдирип, жандоочтук милдет аткарды. Бул сөздөр жөнүндө В.М.Насилов: “В качестве послелогов употребляются наречия **өткүрү** и **өтрү** в значении “*впоследствии*”, “*затем*”, “*через*”, “*при*

посредстве”... деп, туура билдирет [Насилов 1963: 92].

“Кутадгу билигде” кыргыз тилиндеги **кийин** сөзү жандоочтук милдетте **кедин** формасында жолугарын көрөбүз: сенинде **кедин** мен тириг турмайын... [М.С.Качалин, 72-б. www.kulturturizm.gov.tr]. (Кырг., сөзмө-сөз: Сенден **кийин** (сен көз жумган соң) мен тирүү тура албаймын... - А.К.). Салыштырыңыз, эркин котормо: Сенсиз мен тирүү калып жашай албайм... (Т.Козубеков). менинде **кедин** сен негү кылгуңы... (М.С.Качалин). Кырг., сөзмө-сөз: Менден **кийин** (мен көз жумган соң) сен кандай кыласың... (А.К.) ж.б.

Кийин сөзүнүн этимологиясын аныктоо түрколог окумуштуулар тарабынан кыйынчылыкка турган эмес. Анткени байыркы жазма эстеликтерде **кед** “конец, задняя часть” деген түшүнүктөгү сөз болгон [ДТС 1969: 292]. Ал эми **-ин** байыркы курал (инструменталдык) жөндөмөсүнүн мүчөсү экени түркологиялык эмгектерде айтылып жүрөт [Караңыз: СИГТЯ 1988: 496; ОЕТ 1982: 37]. Ошондуктан өз мезгилинде П.М.Мелиоранский байыркы **кедин** сөзү **кед** (орус.: **зад**) деген уңгудан жана **-ин** байыркы курал жөндөмөсүнүн мүчөсүнөн турарын ишенимдүү түрдө билдирген [Мелиоранский 1894: 68]. А.М.Щербак да байыркы эстеликтериндеги **кэд ~ кэд ~ кэт ~ кэј** тыбыштык турпаттардагы сөздөр орусча ‘зад, задняя часть’ деген уңгу сөздөр экендигин айтып, алардан түрк тилдеринде ар түрдүү жандоочтор жасалгандыгын төмөнкү мисалдар менен далилдеген: б.түрк: *мениңдин кедин*, кырг.: *менден кийин*, эски өзб.: *үч күндин кейин*, каз., к.калп.: *бир жыылдан кейин* ж.б. [Щербак 1987: 70].

Бирок **кийин** сөзү **кед** деген байыркы зат атоочтук маанидеги сөзгө **-ин** байыркы курал жөндөмөсүнүн мүчөсү

(кед + -ин) жалгануу аркылуу уюшулганы менен, жогоруда да белгиленгендей, ал сөз **кедин** жана башка бир катар тыбыштык турпатта келип, сүйлөмдө тактооч катары да активдүү колдонулган. Ошондуктан С.А.Давлетов “Зат атоочтук касиетин жоготуу аркылуу тактоочко өткөн сөздөр” деп **кийин**, ошондой эле **мурда**, **илгери**, **жогору** сыяктуу сөздөрдү белгилеген [Давлетов 1960: 33]. Демек, бул сөздүн баштапкы мааниси жөндөмө формалуу зат атооч болгон болсо, андан тактооч уюшулуп, кийинчерээк сүйлөмдүн контекстине жараша ал бирде тактоочтук, бирде жандоочтук милдет аткара баштаган. Ошондуктан **кийин** сөзү функционалдык жандоочтор тобунда каралат.

Түрк тилдеринде **кийин** жандоочу төмөнкү тыбыштык варианттарда жолугат: б.түрк: **кедин**; кырг., алт.: **кийин**; эски өзб., каз., к.калп., уйг., өзб.: **кейин**; өзб. (диал.): **кетин**, **кегин**, **кин**), шор: **кезин**, **кесин**; хак.: **кисин**; як.: **кэлин**; башк.: **кире** ж.б.

Көөнө түрк тилдеринде **кийин** жандоочунун **кед**, **кидин**, **кисре**, **исре** сыяктуу түрлөрү жана буларга синоним болуп келген **отру**, **уду**, **соң**, **соңра**, **баса** деген түрлөрү учураарын казак илимпозу К.Молгаждаров билдирет [Молгаждаров 2012: 178-179]. Ал эми бул жандооч тууралуу якут тилинде Н.Е.Петров тарабынан учкай гана сөз болот. **Кэлин** тыбыштык турпаттагы сөз бул тилде зат атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук кызматта келери белгиленет. Ошондой эле жардамчы атооч менен жандоочтун жасалышына негиз болгон көп маанилүү сөз катары сыпатталат. Жандоочтук милдетте келгенде өзүнүн астындагы сөз чыгыш жөндөмөдө болорун төмөндөгү эки сүйлөм менен далилдейт: Эбизттэн кэлин сынньанабыт – После обеда мы отдыхаем. Первэй Маайтан кэлин кустуу барыхпыт [Петров 1962: 460].

Башкыр изилдөөчүсү Х.В.Султанбаева өз тилинде **кийин** жандоочунун **кире** деген башка түрк тилдерде кездеше бербеген варианты орун аларын билдирет. Ал **кире** жандоочу зат атооч же ат атооч сөз менен айкашта келүү аркылуу башка түрк тилдериндегидей эле мезгилдик түшүнүктү туюнтарын айтып, төмөнкү мисалдар менен ал оюн бышыктайт: *бынан кире* ‘после этого’, *тоштән кире* ‘после обеда’ [Султанбаева 2008: 145].

Кийин жандоочу азыркы кыргыз тилинде чыгыш жөндөмөдөгү (көбүнчө) мезгилдик маанидеги зат атоочторду, жактама жана шилтеме ат атоочторду, **аз**, **көп** өңдүү тактоочторду, этиштин атоочтук формаларын жандап келип, сүйлөмдө басымдуу түрдө мезгил бышыктоочтук, сейрегирээк себеп бышыктоочтук, ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун тутумунан орун алып, мезгил, сейрегирээк себеп багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна шарт түзөт. Мисалдарга кайрылалы: 1. Кийин жандоочу зат атоочту жандап келип, жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда мезгил бышыктоочтук милдет аткарат: Умай эненин ушул сөзүнөн кийин Арууке жаш чайыды (Т.С.). Ошол окуядан кийин Тикбайбын даңкы чыкпадыбы! (К.О.). Ал менден никеден кийин боло турган нерсени талап кыла баштады... (М.Г.). Мен ошол өзгөрүштөрдөн кийин гана бул шаарды, үй-жайымды таштап кете алам (М.Г.). Бир аз жылдан кийин он эркекке бир гана аял туура келет (Ш.С.). Ошол күндөн кийин мен бир жолу да институтка барганым жок (М.Г.). Жаандан кийин шөлбүрөп тамды айлана басканда, көбүнчө желкени кымтылап, кымырынып жүрчүбүз (Б.У.). Дагы бир аз күндөн кийин кар кетет (А.С.). Түштөн кийин жыйналышым бар (А.С.).

2. Чыгыш жөндөмөлүү -ган формалуу атоочтуктан соң **кийин** жандоочу уланып айтылып, жогоркудай эле мезгил бышыктоочтук милдеттин уюшулушуна себеп болот. Кыргыз тили агглютинативдүү тил болгондуктан, кээде -ган менен чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн аралыгында таандык мүчө да орун алып калышы мүмкүн: Кагылышыңар оруска кошулгандан кийин тыйылды (К.О.). Аясаңар боло!- деди ал, эжем кеткенден кийин мага (Б.У.). Бала айыккандан кийин да кезек-кезек бул түштү такай көрчү (А.С.). Кыргызстанга кайтып келгенимден кийин, биз жолугуштук (М.Г.). Жакага келгенден кийин, бала кулун жөнүндөгү окуяны адегенде эч кимге айткан деле эмес (А.С.). Бооруңарды көтөрүп алгандан кийин, силер кыйынсына бербегиле (А.С.). Өз жумушун бүтүргөндөн кийин, ал жарыгы өчкөн терезеден көпкө чейин кошунасынын короосун карап отурган (А.С.). А.Иманов жогорку айрым мисалдардагыдай, багыныңкы кошмо сүйлөмдүн уюшулушуна **кийин** жандоочунун да үлүшү бар экендигин *Адам согуш сырын үйрөнгөндөн кийин, коркуу эсине келбей калат* деген сүйлөмдүн негизинде түшүндүрүп, багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна **кийин** жандоочунун удаа айтылышы аркылуу мезгил багыныңкы сүйлөм түзүлөт,- деп билдирет [Иманов 2009: 371]. Башкача айтканда, **кийин** жандоочу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун уюшулушуна түздөн-түз катышат [КТ 1973: 225].

3. **Кийин** жандоочу ат атоочтордон, тактоочтордон соң орун алуу менен, мезгил бышыктоочтук милдетте келет: Ошондон кийин Алмас да муну чебердеп ээн жерде айтчу болгон (С.Ө.). Мындан кийин Алпамыш үч-төрт жолу бадалга барды (Б.У.). Изгил журту ушундан кийин гана тынчып калышты (Т.С.). Ушундан кийин силер

жосунсуз алпсыңар (Т.С.). Андан кийин экөө далайга чейин унчукпай отурушат (А.С.). Көптөн кийин бугу чыккан кыз эңкее берип, булакка бетин жууп кирди (А.С.). Бир аздан кийин сексейген чачы да көрүнбөй калды (С.Ө.). Келет,- деди кыйладан кийин күлүмсүрөп (Б.У.).

Ы.Жакыпов мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр жөнүндө: **кийин**, ошондой эле **соң**, **илгери**, **мурун**, **мурда** жандоочтору чыгыш жөндөмөдөгү атоочтор менен катышта айтылып, мезгилдик маанини билгизет деп эскертет [Жакыпов 1975: 64; 73-74].

4. **Кийин** жандоочу чыгыш жөндөмөлүү терс формадагы атоочтуктан соң орун алып, сүйлөмдө себеп бышыктоочтук милдетти аткарат: Ал болбогондон кийин, чоң энеси булак четиндеги көк талдын түбүнө төшөк салып берген (А.С.). Айтканынан кайтпагандан кийин, ага башка чара колдонуу керектигин ойлошту ("Ф" гез.). Билим алууну каалашпагандан кийин, аларды бир ишке чегерүү милдети турганын жетекчилер билишет ("КБ" гез.). Жогоркудай сүйлөмдөр А.Сапарбаевдин пикиринде төмөнкүчө сыпатталат: Ал *Күн ысып кетпегенден кийин, атты текирең таскакка салып келаттым* деген сүйлөмдүн мисалында, себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу атоочтуктан болуп, ага **кийин** жандоочу тутумдашуу аркылуу баш сүйлөмгө карата себеп маанисинин уюшулганын көрсөтөт [Иманов, Сапарбаев 1988: 200].

5. **Кийин** жандоочуна кээде катыштык сын атоочту уюштуруучу куранды -гы мүчөсү жалганат. Бул учурда да ал чыгыш жөндөмөлүү сөздөн кийин орун алып, жандоочтук касиетин жоготпойт. Кээде ал куранды мүчөдөн соң, таандык уландыны жана жөндөмө мүчөсүн кабыл алып, субстантивдешүүгө да жөндөмдүү. Мындай өзгөчөлүк

кыргыз тилинин агглютинативдүү тил экенин дагы бир жолу ырастайт: Көз алдына нөшөрдөн кийинки кызгалдактуу жашыл этек элестеген сайын, Дыйканбекти жүрөгү булкуп-булкуп алды (А.С.). Ошол күндөн кийинки окуя жан дүйнөмө бүлүк салды (А.С.). Түш оогондон кийинки мезгил алардын чыгармачылыгы үчүн абдан жемиштүү убак деп эсептелер эле (“КБ” гез.). Мен ошо төрөгөндөн кийинки турмуш жөнүндө ойлоп, башым катып атпайбы? (М.Г.). Эң улуу агабыз колхоздун чабаны, андан кийинкиси борбор шаарда иштейт (К.О.). Азырынча баары жакшы, мындан кийинкисин дагы көрө жатарбыз (А.С.).

Эгер кийинки сөзү нукура өзүнүн катыштык сын атоочтук маанисинде келсе ага кайсы? деген суроо берилип, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат: Азыркы биздин заман да улам кийинки тукумга ушундай жомок болуп калыр (Т.С.). Ошол биздин бабаларыбыз, сиздер берген эстафетаны кийинки муундар кандай алып бара жатабыз? (М.Б.).

Ары / нары жандоочу. Азыркы кыргыз тилинде биринчи кезекте тактооч катары таанылып келаткан ары /нары сөзү сүйлөм контекстине жараша жандоочтук, ал эмес, байламта, бөлүкчөлүк да милдет аткарууга жөндөмдүү болгон универсалдык сөз түркүм болуп эсептелет. (Эскертүү: ары /нары сөзүнүн байламталык жана бөлүкчөлүк милдетте келиши тууралуу байламта жана бөлүкчө жөнүндө атайын илимий анализ жүргүзүлгөн жерде сөз болот). Ал эми бул сөз этимологиялык жактан көөнө ол ат атоочунун [ДТС 1969: 366] байыркы барыш жөндөмөсүнүн -ры мүчөсү менен айкашуусунун натыйжасында пайда болгон тактооч сөз деген гипотеза түркологияда кеңири белгилүү. Бул жердеги байыркы -ры

мүчөсүнүн тактоочтун тутумунан ажырагыс элемент катары орун алышы “Орхон-Енисей тексттеринде” да эскерилет: “Барыш жөндөмөсүнүн байыркы -гару, -ры мүчөлөрү кыргыз тилинде калдык катары төмөнкү сенек тактоочтордо сакталып калган: *жогору, илгери, тышкары, ичкери, ары, бери* ж.б.” [ОЕТ 1982: 35]. Түрколог окумуштуу К.Мусаев arī – бул olʹarī (> aʹarī > a:ri > arī) сөзүнүн эволюциясынын натыйжасы деп сыпаттайт [Мусаев 1964: 191]. Ал эми А.М.Щербак болсо ары /нары сөзүнүн чыгыш теги боюнча өз версиясын сунуштайт. Ал байыркы мезгилдеги ан йери деген айкаштагы сөз, ары /нары турпатка жеткенге чейин кылымдар аралыгында: “нарī ~ нару <ан jeri (> анарī ~ әнәрі > нарī ~ нәрі > арī ~ әрі)” этаптарды басып өткөн деп билдирет [Щербак 1987: 79]. Бул гипотезалардын ар биринде өз-өзүнчө илимий негиз бар деп эсептөөгө болот. Бирок азыркы учурда алардын кайсынысы чындыкка көбүрөөк жакындашарын айтуу кыйынчылык туудурат. Ошондой болсо да сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгүнүн натыйжасында тыбыштык деформацияга учурап ары / нары тыбыштык турпатка ээ болгон сөз азыр, биринчи кезекте, тактооч экени анык. Ал эми маани берүүчү сөз түркүмүнөн кызматчы сөздөрдүн тобуна өтүүдө тактоочтор “көпүрө” сыяктуу роль аткарууга жөндөмдүү экендиги илимде маалым. Буга мисал катары Н.А.Каламованын “Переход наречий в служебные части речи” аттуу кандидаттык диссертациясын [Львов, 1954] айтууга болот. Демек, ары / нары сөзүнүн тээ байыркы баштапкы этимологиясын эске албаганда да, анын тактооч катары тилде кызмат аткарышы бул сөздүн маани берүүчү сөз түркүмү экенин тастыктайт. Ошондуктан бул сөздү тилдик анализге алууда, 1-ден, анын

сүйлөм контекстинде тактоочтук милдетте келүүгө жөндөмдүүлүгүн карайбыз. Аны төмөндөгү мисалдар ырастай алат: Ошол жалооруган бойдон **ары** бурулду да, үндөбөй басып кетти (Б.У.). **Нары** жүрүп кете албай, / Арстан Манас байланды ("Манас"). Анын **нары** жагында / Кырк кечили жанында ("Манас"). Эжем **ары** узап кеткенден кийин гана, негедир ичи күйгөндөй ии, билдиңби? - деди туңгуюк (Б.У.). Сасытпай тышта **нары**, эшикке алып чык (А.С.). Тикенге оролуп боздогон Келдикени дырылдатып **нары** сүйрөштү, бери сүйрөштү (К.О.).

Бул мисалдардын бардыгында **ары/нары** сөзү кайда? деген суроого жооп берип, орун бышыктагыч тактоочтун милдетин аткарды.

2-ден, **ары (нары)** сөзү жандоочтук функцияда колдонууга жөндөмдүү. Бул учурда анын баштапкы лексикалык мааниси күңүрттөлүп, грамматикалык мааниси басымдуу болуп калат. **Ары** сөзү жандоочтук милдетте келгенде өзүнүн алдындагы атооч сөздөрдү жандап келип, анын чыгыш жөндөмөдө туруусун талап кылып, мейкиндик (аралык) маанисин жана мезгилдик маанисин туюнтуу үчүн колдонулат. Мезгилдик маанисин билдирүү үчүн **ары** жандоочу көп учурда чыгыш жөндөмөдөгү шилтеме ал жана бул (**андан, мындан** болуп) ат атоочтору менен жыш айкашып келерин факты-материалдар көрсөттү. Мисалдарга кайрылсак: а) мейкиндик маанисин туюнтуу үчүн колдонулушу: Тетигил **токойдон ары** кызыл урчук аска турат деди (А.С.). Болгону **борбордон ары** он километр жер экен ("ЖА" гез.). **Иштен ары** дароо эле окуя болгон жерге жөнөдүк ("Т" гез.). Бөксө **тоолордон ары** дагы далай кыштактар бар экенин айтар эле (М.Б.). б) мезгилдик маанисин туюнтуу үчүн колдонулушу: **Элүү жаштан ары** жашоон дагы маңыздуу, майнаптуу боло

баштайт окшобойбу! ("Т" гез.). **Мындан ары** сенин айтканыңды эки кылбайм (А.С.). Нечен жыл бирге өмүр сүргөн, **мындан ары** да бир үйдө жүз көрүшүп далай жыл отурар өз зайыбың эмеспи (Т.К.). ...эмне үчүн өлтүрдү, ал **мындан ары** дагы эмне кырсыктарды жасоочу неме? (К.А.). Катта урмат-сый менен **андан ары** узатып коюуну тапшырат (К.О.). Жылан да башын тартып алып, **андан ары** эмне кыларын билбегендей токтоп калды (А.С.). Кааласаңыз, мен **андан нары** анын кантип сиздин башыңызды айлантып алганын айтып берем (М.Г.). ...аттардын жондору караңгыда термелет, **андан нары** түнкү талаа, алыскы жылдыздар (Ч.А.). Минтип **ары** жандоочунун чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен катышта келиши аркылуу мезгилдик маанисин уюшулушу Ы.Жакыпов тарабынан да белгиленет [Караңыз: КТ 1975: 64].

Жогорудагы мисалдардан улам, **ары** жандоочу тууралуу маалыматты түрколог окумуштуу Н.К.Дмитриевдин пикири менен жыйынтыктоо максатка төп келет. Себеби ал башкыр тилиндеги **ары** жана ошондой эле **бери** (башк.: **бире**) жандоочтору алгач мейкиндик мааниде колдонулганын, кийинчерээк мезгилдик мааниде да колдонула баштагандыгын өз мезгилинде туура белгилеген [Дмитриев 1948: 126].

Мезгилдик маани бул жандоочтун астындагы мезгилдик түшүнүктү билдирген сөз менен айкаша колдонулганда да берилерин мисалдар тастыктайт: Ушул **күндөн ары** сен пайдалуу иштерди аткара баштайсың (А.С.). **Бүгүндөн ары** баарыбыз жапа тырмак киришип, улууларга жардам кылалы (А.С.). **Ары** жандоочу мындай сүйлөмдөрдө **баштап, тартып, тарта** деген жандоочтор

менен алмашылып колдонууга жөндөмдүү болуп, алар менен синонимдик катышты түзүп калат.

Ары / нары жандоочу сүйлөм контекстинде шилтеме ат атоочтор менен айкашта келип, кээде бир эле мезгилде мейкиндик (аралык) да, мезгилдик маанини да туюнтуп калат: Ушундан **ары** көчкөндө / Сары өзөндүн аягы ("Манас"). Мындан **ары** бастырсаң / Баабедин деген мазар бар ("Манас").

Айрым учурда **ары / нары** сөзүнө -гы курандысы улануу менен катыштык сын атооч уюшулат. Эгерде жогорку мүчө жандоочтук милдетте келген сөзгө жалганса, анда жандоочтук да, сын атоочтук да семантика сакталат: ...эми датка жактан мындан **нары** не кыларга бир ооз пикир аяглап, бир пас унчукпай калды (Т.К.). Андан **аркы** чычырканактуу бадалдын арасында али да болсо кар эрий элек кез (А.С.). Бирок мындан **аркы** өмүрүңүз татаал болот, уулум (К.А.). Ал эми тактоочтук милдетте келген сөзгө жалганса, анда кайсы? деген суроого жооп берип, сын атоочтук семантика гана орун алат. Караңыз: **Наркы** (кайсы?) жондо чөпкө тойгон мал ныксырап жуушап жатат (А.С.).

Ары жандоочу түрк тилдеринин ичинде якут тилинде **антах** деген вариантта кезигери жана ал башка түрк тилдериндеги **ары** жандоочуна туура келерин Н.Е.Петров билдирет. Окумуштуунун берген маалыматы боюнча бул тилдеги **антах** жандоочу кыргыз ж.б. түрк тилдериндегидей эле чыгыш жөндөмдөгү сөздү башкарып, мейкиндик жана мезгилдик катышты билдирет. Бул учурда аталган жандооч өзүнүн алдындагы толук маанилүү сөз менен чогуу бир бүтүндүк катары айтылгандыктан, лексика-грамматикалык биримдикти түзөрүн да илимпоз баса белгилейт [Петров 1962: 418-421].

Бери жандоочу. **Бери** сөзү азыркы кыргыз тилинде **ары** сыяктуу эле биринчи кезекте тактооч катары таанылат. Бирок сүйлөмдө ал жандоочтук милдетте да кеңири кезигет. Сүйлөм контекстине жараша эки түрдүү кызмат аткарууга жөндөмдүү болгондуктан, **бери** сөзү функционалдык жандоочтордун катарында орун алып келет.

Бери сөзү этимологиялык жактан (< бу (л) + ры) көөнө **бу** ат атоочунун [ДТС 1969: 119] байыркы барыш жөндөмөсүнүн -**ры** мүчөсү менен айкашуусунун натыйжасында пайда болгон тактооч сөз деген гипотеза түркологияда кеңири айтылып келет. Бирок мындан башка да көз караштар орун аларын көрүүгө болот. Маселен, А.Н.Кононов **бери** сөзүндөгү **бе** компонентин **бен** (кырг.: **мен** – К.А.) жактама ат атоочунун ат атоочтук негизи деп эсептейт [Кононов 1960: 290]. К.М.Мусаев болсо бул сөз **bu-ɣari** > **beg'ari** > **be:ri** > **berī** тыбыштык турпаттарды басып өтүү менен пайда болгон деп билдирет [Мусаев 1964: 191]. Бирок К.М. Мусаевдин бул көз карашын Л.С.Левитская өтө ишенимдүү эмес деп эсептейт [СИГТЯ 1988: 265]. Ал эми А.М.Щербактын пикири боюнча жазма эстеликтерде [ДТС 1969: 95-96] кездешкен **сюда** деген тактоочтук маанидеги **бери**, **берү** тыбыштык варианттарда жолуккан сөз **бу йери** деген (**бэри** ~ **бэрю** < **бу јэри** 'в эту сторону', 'сюда') тыбыштык айкаштагы сөздөрдөн келип чыккан деп, андан ары ал: «Образование послелога **бэри** из сочетания **бу јэри** не является окончательно установленным. Тем не менее эту этимологию мы считаем достаточно надежной», - деп билдирет [Щербак 1987: 78]. Бирок **бери** сөзүнүн **бу йери** деген тыбыштык айкаштан пайда болгон деген пикирди колдогондорго өз мезгилинде

А.Н.Кононов бул акыркы жыйынтык пикир деп эсептелбеш керек деген [Кононов 1951: 27].

Бери сөзүнүн тактооч жана жандооч сөз түркүмдөрү катары тилде активдүү колдонулушу тууралуу ар бир түрк тили боюнча жазылган грамматикаларда сыпатталат. Якут тилинин материалдарында **бери** сөзүнүн бул өзгөчөлүктөрүн Н.Е.Петров да жакшы ачып бере алган. Ал **бэтгэх** (кырг.: **бери** – К.А.) сөзү тактоочтук милдетти аткарганда көбүнчө этиштер менен айкашып келип, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат дейт. Ал эми жандоочтук милдетти аткарганда, чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап келип, сүйлөмдө мейкиндик, мезгилдик катышты билдирет дейт [Петров 1962: 421-424]. Мындан түрк тилдери түбү бир тил болгондуктан, жогоркудай илимий жыйынтык кыргыз тилине да мүнөздүү экенин факты-материалдар бышыктап отурат.

Демек, кыргыз тилинде **бери** тактоочтук милдетте келгенде кыймыл-аракеттин орун, багыт кырдаалдарын билдирип, кайда? деген суроого жооп берип, сүйлөмдө орун бышыктоочтук милдет аткарат. Бул тактоочтон соң **көздөй**, **карай** деген жандоочтор айкашып келиши да мүмкүн. Ушул өзгөчөлүгү менен ал кызматчылык милдет аткарган **бери** жандоочунан айырмаланат. Маселен: Кыз сарайдын эшигин жаап **бери** бурулганда Петро эми ага тийише күлүндөдү (А.С.). Колундагы шаймандарды **бери** берсең, балдар иштей берет эле (А.С.). Жыланды тырмоо менен **бери** **көздөй** тартып алыш керек (А.С.). **Бери** **карай** бет алгандарга октор мөндүрдөй жаады (“Ф” гез).

Бери тактоочу дайыма эле этиштер менен айкашып келе бербестен, **жак**, **тарап** сыяктуу атооч сөздөр менен да айкаша келет. Бул учурда **бери** тактоочунун синтаксистик милдети жогоркудай бышыктооч болбостон, кайсы? деген

суроого жооп бергендиктен, аныктооч болуп келет: Бул жердин ары жагы жалама зоо, **бери** **жагы** күргүчтөп аккан суу экен (А.С.). Жолдун оң жагындагы жалгыз түп карагайдын **бери** **жагында** үй бар сыяктанат (А.С.). Айткандай эле, бала чоң суунун **бери** **жагындагы** көк жашаң арыктын четиндеги талдын көлөкөсүндө отуруптур (А.С.).

Байыркы жана орто кылымдардагы жазма эстеликтерде **бери** сөзү **берү** тыбыштык турпатта тактоочтук да, жандоочтук милдетте да кезигери ДТСте да, А.М.Щербактын эмгегинде да берилет. ДТСте **берү** *сюда* деген маанидеги тактоочтук мааниден тышкары, төмөнкүдөй жандоочтук мааниде кезигет: *bašt'ın berü adaqqa tegi oqit[t]im я прочитал от начала до конца*. Ошондой эле **берүки** деген тыбыштык формадагы жандооч кезигери эскерилет: *bajat'ın berüki sizlär ötünmiş с тех пор как вы взломались* [ДТС 1969: 96]. Окумуштуу А.М.Щербак **берү** жандоочу чыгыш жөндөмөдөлүк маанидеги сөздү жандап келерин төмөнкүчө таамай билдирет. Окумуштуунун оюн туура жеткириш үчүн оригиналындагыдай берели: “В послеложных сочетаниях аффикс -да, -дä полностью соответствует форме исходного падежа”, - деп далил катары төмөнкү мисалды келтирет: *түмән јілда бәрү тул эрдимтулас* ‘я с давнего времени был брошенным вдовцом’. Дагы караңыз: *онунч ајнїңтїн бәрү* ‘начиная с десятого месяца’ [Щербак 1961: 81; 83].

Азыркы кыргыз тилинде **бери** сөзү жандоочтук милдет аткарганда дайыма чыгыш жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч, тактооч, -ган мүчөлүү атоочтуктарды жандап келип, сүйлөмдө басымдуу түрдө мезгилдик маанинин уюшулушуна шарт түзөт. Айрым учурда гана мейкин-

аралык маани жаралат. Башкыр тилинде да **бери** сөзүнүн (башк.: **бирле**) мезгилдик жана мейкин-аралык маанини туюнтушу тууралуу өз мезгилинде түрколог окумушуу Н.К.Дмитриев да эскерткен [Дмитриев 1948: 126].

1. **Бери** жандоочу жогорудагы саналып өткөн толук маанилүү сөздөрдөн соң орун алып, алар менен бирдикте мезгилдик маанинин туюнтулушун камсыз кылат: А). Бул жандоочтун зат атооч менен айкашта келиши: Бир базардан бери белиме жел туруп, тиги жүгөрүлөрдүн түптөрү үйүлбөй жатат (Ч.А.). Мына, бир жумадан бери үй бетин көрбөй, бир ашынган кылмышкерлердин артынан түшүп отурат (М.Г.). Далай жылдан бери мылтык үчүн угушпай, эч ким чоочутпагандыктан, өрөөндө не түркүн кооз канаттуулар көп (А.С.). Буудайды алда качан эле жүктөп, эт бышымдан бери кыйкырабыз... (Ч.А.). Тээ Кантеңир тоонун ары жагында алмустактан бери эрибей жаткан түбөлүк ак кар, көк муздун койнунда бир касиеттүү өрөөн бар (К.А.). Тигинтип Олуятадан бери араба менен келатат (К.О.).

Б). Ат атоочтор менен айкашта келиши: О-о, андан бери көп заман өттү (А.С.). Ошондон бери жарым жылча өттү (К.А.). Андан бери ал унутулайын деп да калды (С.Ө.). Качантан бери жамгыр күтөм, жамгыр жаабайт (М.Г.).

В). Тактоочтор менен айкашта келиши Эртеден бери байлануу жатып эриккен ит ары-бери чуркап кумарын жазды (А.С.). Түнкүсүн ушинтип коюу - Чылпактын жайлоодогу илгертеден бери келаткан адаты (А.С.). Кирпи көптөн бери бул жерде жашабай турганына көзү жеткенден кийин гана... ыңтайлуу жай издеди (А.С.). Көптөн бери сырскоолоп бүгүн эшикке чыкканда, жашоонун өзү канчалык жыргал экенин билгенсидим

(Ч.А.). Мына, мен – энең турам го мандайыңда!- деп жанатан бери эси ооп отурган Айзада сөзгө аралашты (К.А.). Баятан бери кыздан көзүн албаган Мохов сөзгө аралашты (А.С.). Жайында гана көлөкөлөй калган кой-эчки болбосо, качантан бери бака маңдабай калган ээн там (С.Ө.).

Г). **-ган** формалуу атоочтуктар менен айкашта келиши: Жаз чыккандан бери өрөөндөн эл деген үзүлбөйт (А.С.). Улан жоголгондон бери ойлогонум ушул эле (А.С.). Мен сени бүгүн эмес, кечээ эмес, сыртыңдан билгендей, бала болуп эс тарткандан бери сүйөм... (Ч.А.). Жанчар тиги көмүр шахтасы жабылгандан бери ага кароолчулук милдетин кошо мойнуна алып калган (С.Ө.). Неберелүү болгондон бери мына ушинтип, ансыз деле мурдатан тынчы жок карыянын түйшүгү ого бетер күч алган (А.С.). Атам кызматка орношкондон бери бул эмгек менин энчиге кошо келгендей... (А.С.). Мына бу Канаат-ша кызылбашын Ташкенге бек койгонунан бери кысымы дагы күчөйүп барат (Т.К.).

Эскертүү: Сейрегирээк болсо да кыймыл атоочтор менен да айкаша келип, жогорудагыдай эле семантиканы туюнтат: Жылуу жолугушуудан бери ага карата көз карашы өзгөргөн өңдүү (С.Ө.). Жаңы жылдык чакырышуудан бери кайра көрүшкөнгө мүмкүнчүлүк болбой келет (А.С.). Кечээги акылдашуудан бери ички сезими уйгу-туйгу болуп, баары бир ою бир жерде болбой тургансыйт (А.С.). Өткөндөгү кайым айтышуудан бери ал экөөбүз кезигише элекпиз. (Оозеки кептен).

Синтаксистик жактан жогоркулардай айкаштар аркылуу мезгил бышыктоочтук милдет жаралат. Ал жөнүндө синтаксис таануучу Ы.Жакыпов дагы өз

мезгилинде белгилеген [Жакыпов 1975: 69]. А.Иманов болсо мезгил бышыктоочтук милдетти түрдүү формадагы ар башка сөз түркүмдөрү эле эмес, ажырагыс сөз тизмектери да аткарышы мүмкүн экендигин билдирет. Маселен, **бери** жандоочунун зат атооч менен ажырагыс биримдикти түзүшү аркылуу мурда болгон же мурдатан эле уланып келе жаткан мезгилди билдирерин Бала кезден бери ит агытып, куш салган деген сүйлөм аркылуу бышыктайт [Иманов 2009: 224-225].

Ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин - **ган** мүчөлүү атоочтуктун **бери** жандоочу менен тизмектеле келиши аткарат. Бул өзгөчөлүк грамматиканын синтаксис бөлүмүндө төмөнкүдөй да сыпатталат: Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу атоочтуктардан болуп, ага **бери**, **кийин**, **чейин** сыяктуу бир катар жандоочтор кошулуп айтылуу аркылуу, багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен байланышат [КТ 1973:228-229]. Окумуштуу А.Иманов болсо мезгил багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшүнө багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна **сон**, **менен**, **кийин**, **бери** сыяктуу жандоочтордун тизмектеле айтылышы шарт түзөт дейт. Бул жандоочтор тизмектелүү аркылуу уюшулган багыныңкы сүйлөмдөрдүн мезгилдик мааниси күмөнсүз, даана байкалып турат дейт. Демек, бардык учурда мезгил багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна **бери** жандоочунун катышынын бардыгы айтылганын көрүүгө болот. Мисалдарга кайрылсак: Кудай-а тобо, эри деректирликтен түшүп, менин эрим деректир болгондон бери, бизге оң сүйлөбөйт ушул катын (М.Г.). Эрге тийгенден бери биринчи жолу жат эркек менен жалгыз отурушум (М.Г.). Ал ошондогу чыгып кеткенден бери, үйдө тынчтык, жакшы маанай орноду да калды (А.С.).

Бери жандоочунун жогоркудай өзгөчөлүгү башкыр тилинин материалында да Х.В.Султанбаева тарабынан белгиленет. Караңыз: Ер йөзөндө тереклек башлангандан бирле, кешелэр урмандан ни саклы изгелек күрзе икән? (Н.Мусин). “Сколько же пользы принёс людям лес с тех пор, как зародилась жизнь на земле?” [Султанбаева 2008: 141].

2. **Бери** жандоочу толук маанилүү сөз менен бирдикте сейрек болсо да, мейкин-аралык маанини туюнтуп, сүйлөмдө орун бышыктоочтун милдетинде келет. Ушуга байланыштуу илимпоз А.Иманов зат атоочторго **бери** жандоочу тизмектеле айтылып, орун бышыктоочтук милдет аткарганда кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча созулуш абалын билдирет деген оюн айтат [Иманов 2009: 228]. Мисалдарга кайрылалы: Иштен бери үйгө чейин он мүнөттүк эле жол деген болчу (“СИ” гез.). Төө-Ашуудан бери карай жолду ондоп койгондуктан, кыйынчылык жок (“КР” гез.). Бөксө тоодон бери ылдыйга түшкөндө ажайып кооз көрүнүш ачылат (“КР” гез.). Тээ чоң таштан бери эле басып келгенге энтиге түшүптүр, кургур (“СИ” гез.).

3. **Бери** жандоочу зат атооч менен айкаша келип, бардыгы, бүткүл, бүтүн бойдон деген маанини да туюнтуп калат: Биздин боз эшек да кирпигинен бери аппак болуп, каректерин муң басып..., эшиктин алдына келип туруп калат (Ш.Д.). Шордуу десе, бети-башынан бери ботала чаң... (А.С.). Кара чаар жылан колу-бутумдан бери оролуп, соргону атыптыр (К.О.). Акыры Тополоң, Сырбай, Осмонуан бери шагырап аттанышат (К.О.). Сагын менен Кулунун өздөрү гана эмес, бешинчи аталарынан бери тиги заңкайган тоодон берки төө карын адырдын этек жагынан орун алган (К.О.). Үстү-башындан бери аппак бубак

каптагандай ун болуп, базадан келатасыңбы? (“СИ”гез.). Бул системаны түп-тамырынан бери өзгөртпөсө, эл үчүн кыйын болуп калды го. (Оозеки кептен).

4. **Бери** жандоочуна кээде катыштык сын атоочту уюштуруучу -гы мүчөсү жалганууга жөндөмдүү. Бул учурда жандоочтук маани да, сын атоочтук маани да сакталат: Ал эми токой четинен берки жайыктын жашыл жээгине чейин не түркүн гүлдөр күн нуруна бажыраят (А.С.). ...көп күндөн берки ат үстүндө келген жол азабынан биртике тыныга калган (Т.К.). Ата-бабадан берки келаткан эзелки салт боюнча түн ортосу оогон ченден жешип, таң агарганда гана жаздыктарга кыйшай кетишти (А.С.). Ошол, иним, андан берки өмүрүмдү аркы өмүрүмө кошкум келбейт (К.А.). Үч күндөн берки көргөн эч кимге түшүнүксүз кордугуна ...жаздыгын кучактап алып солуктап үнсүз ыйлап жиберди (К.А.). Күчүк багып алуу Бекжандын эс тарткандан берки зор тилегинин бири эле (А.С.).

Жыйынтыктап айтканда, бул көрүнүш башка түрк тилдеринде да орун алып келет.

Эскертүү: **Берки** сөзү чыгыш жөндөмөдөн кийин келгенде гана жандоочтук маанисин жоготпойт. Башка учурда жөн гана катыштык сын атоочтун ролунда келет. Демек, бул (**берки**) сөздүн кайсы сөз түркүмдүн милдетин аткарышына сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн орун тартиби да чоң роль ойноору эсте болушу керек. Салышт.: Карыянын жаш кезинен берки келаткан адаты боюнча... жаны жай албайт (А.С.). Ал баракка атам замандан берки албан-албан сырлар катылуу (С.Ө.). **Берки** адамдын өңү абдан тааныш көрүнүп жатат (Б.У.). А түтүл **берки** ак койдун жаш тууган козусу да жонуна секирип ойноп турса... (С.Ө.). (Биринчи, экинчи сүйлөмдөрдө **берки** сөзү жандооч, үчүнчү, төртүнчү сүйлөмдөрдө **берки** сөзү сын

атооч).

Топтолгон факты-материалдарды анализдей келгенде, **бери** жандоочунун көбүнчө атооч сөздөр, тактоочтор менен айкашта келери, этиштин атоочтук, кыймыл атооч формалары менен сейрегирээк тизмектеше келери тастыкталды. Ошентип, жыйынтыгында А.М.Щербактын “Обычно послелого сочетаются с именами и лишь в порядке исключения с глаголами, ср.: ст.-узб. **кїлбалї бїрї** ‘с того времени, как сделал’; түркм.**бїрїлї бїрї** ‘стех пор, как дал’” [Щербак 1987: 55] деген пикири кандайдыр бир деңгээлде ынанымдуу экени аныкталды.

Бери жандоочу негизинен азыркы түрк тилдеринин баарында эле бир аз айырмалуу тыбыштык варианттарда учурашына күбө болобуз: б.түрк, кырг., каз., өзб., уйг., түрк, к.-балк., ног., ойрот: **бери**; алт. **бери / пери**; кум.: **бери / берли**; к.калп.: **бери / берли / берги**; азерб., түркм.: **бәри**; эски азерб.: **берлү**; эски өзб.: **берү**; башк.: **бире / бирле**; тат.: **бирле**; крым тат.: **берли**; тув.: **беер**; гаг.: **беери**; хак.: **пеер**; шор: **пеере**; як.: **бэттэх ж.б.**

Азыркы түрк тилдеринде бул жандоочтун башка тыбыштык турпаттагы синонимдери да учурайт: алт, шор: **ала**; түрк: **өте**; түрк, азерб.: **итибарен**; өзб.: **буён**; азерб.: **бу йана ж.б.**

Ал эми **бери** жандоочун Ф.Р.Зейналов (азерб.: **бәри**) огуз группасындагы жандоочторду семантикалык жактан классификациялоодо **эввэл, сонра, өнчө ж.б.** (кырг.: **мурун, соң, мурда ж.б.** – К.А.) жандоочтор менен бирге, мезгилдик маанисини туюндурган жандоочтор деген топко кошкон [Зейналов 1966: 123].

Мүрүн / мурда, илгери жандоочтору. Бул сөздөр тилде тактоочтук да, жандоочтук да милдетте активдүү

колдонулган, түрк тилдеринде өтө көп синонимдери бар, бардыгы негизинен абсолюттук синоним катары келген сөздөр болуп эсептелет. Түрк тилдеринде синонимдеш келген бул сөздөрдүн бир катары кыргыз тилинде учураса, айрымдары биздин тилде жолукпайт. Маселен, тактоочтук да, жандоочтук да мааниде келген **мурун** сөзү төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: б.түрк., орто кыл.эст., эски кыпчак: **бурун**; кум., крым тат., караим (крым диал.), уйг., өзб., түркм., түркм.диал., к.калп.: **бурун**; эски өзб.: **бурун**, **бурна**; кырг.: **мурун**, **мурда**; каз., к.калп.: **бұрын**; башк., карайм.: **борон**, тат.: **бөрән / борын**; хак. (качинск): **пурун**; сары уйг.: **пурын**; хак.: **пурнада**; тув.: **мурнунда**.

Ал эми **мурундун илгери** тыбыштык түрү төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: кырг., каз., к.калп.: **илгери**; өзб.: **илгари**; гаг.: **илери**; азерб.: **ирели**; уйг. ферг.: **илгири / илгери**; тат.: **элгери**; башк.: **элгәре**; як.: **илин**; салар: **или ж.б.**

Илгери жандоочунун эң эле кыска түрү салар тилинде **или (ili)** турпатында кезигип, А.М.Щербактын пикири менен айтканда, мүчөгө айлануу абалында экенин көрөбүз. Мисалы: *vu menden ili kilmis* он пришёл раньше меня. Бул **ili** сөзү тактоочтук милдетте да келери айтылат [Тенишев 1976: 192].

Кыргыз тилинде тактоочтук мааниде гана келген, жандоочтук мааниде колдонулбаган **обоу** сөзү (мис.: Эң **обоу** Мани Ясонун чекесин атайын суюктук менен үч сыйра жууду (К.А.), айрым түрк тилдеринде тактоочтук да, жандоочтук да мааниде келери анык болду: уйг.: **авал / эввел**; өзб., кум.: **аввал**; башк.: **эвэл**; азерб.: **эввэл**; крым тат., караим (крым диал.): **эвел**; түрк: **эввел / эвел**; гаг.: **эввел**; түркм.: **овал ж.б.** Мындан тышкары кум.: **алдын / алда**; к.балк.: **алда**; к.калп., ног.: **алдын**, өзб.: **олдин**; түрк,

азерб.: **өнже**; түркм.: **он, онүнче**; азерб.: **габаг** деген тыбыштык турпаттар да бар экени аныкталды. Ф.Р.Зейналов огуз группасындагы тилдерде бул жандоочтун **эввэл, ирели, илери, он, өнже, эзэл, бурун** деген тыбыштык турпаттагы синонимдери да бар экенин белгилеген. Окумуштуу тарабынан **эввэл, өнже** сөздөрүнө куранды **-ки** мүчөсү жалгануу менен сын атооч уюшулары да айтылат. Түрк тилинде болсо ал араб тилинен кирген **akdem / akdemce, mukaddem / mukaddemce** деген жандоочтор колдонуларын билдирет [Зейналов 1966: 269; 271; 274]. Х.В.Султанбаева тарабынан башкыр тилинде **мурун** жандоочунун алда, элек, **эүэл борон, элгәре** деген бир катар синонимдери бар экени белгиленет [Султанбаева 2008: 144-145]. (Кырг.: **мурда, оболу, мурун, илгери** – К.А.). Ал эми бул тилдин грамматикасында **мурун** жандоочу (башкырча: **борон**) конверсия жолу менен пайда болгон жандоочтор деген топто каралат [ГСБЛЯ 1981: 324].

Ал эми А.М.Щербактын X-XIII к. Чыгыш Түркстан эски жазуулары боюнча эмгегинде жогорудагыдай эле маанидеги **ашну, ашнуда** жандоочтору берилген. Тактап айтканда, алар **мурун / мурда** жандоочуна маанилик жактан дал келет: *камуз ашнуда* раньше всех; *ајитмаста ашну* прежде чем заставят говорить [Щербак 1961: 189].

Мурун сөзүнүн этимологиясы түрколог окумуштуулар тарабынан бир жактуу гана кыргызча - **мурун** орусча - **нос** деген сөздөн келип чыккан деп эсептелет [Севортян 1978: 272; Щербак 1987: 79; СИГТЯ 1988: 495; Мураталиева 1953: 89]. Ал эми андан пайда болгон **мурда** сөзү (**мурду, карды** сыяктуу уңгусу кыскарып) анын **мур** болуп деформацияланып кыскарган уңгусуна жатыш жөндөмөнүн **-да** мүчөсү жалгануусунан келип чыкканын

аныктоо кыйынга турбайт. Анткени атооч уңгуларга минтип зат атоочтордун жөндөмө мүчөлөрү жалгануу менен тактоочтордун пайда болушу тилде кеңири орун алары белгилүү. Караңыз: **мурунтан, мурдатан, мурдатадан, азыртан, илгертен, зорго, бекерге, мында, күндө, кышын, жазын, кийин** ж.б.у.с. Ал эми мезгилдер алмашуу менен, тилде бул процесс белгилүү болгондой, маселен, **мурда** тактоочунан конверсия жолу менен **мурда** жандоочу пайда болгон.

Илгери сөзүнүн этимологиясы да түркологияда даана, так деп эсептелет. Анткени анын **ил** компоненти орусча - *перед, передняя часть, место у двери*, кыргызча *бет маңдай, чыгыш тарап* дегенди билдирген байыркы сөз экени, **-гару** болсо байыркы барыш (багыт) жөндөмөнүн мүчөсү экени жалпы эле түрк лингвистикасында биротоло такталган маселе катары эсептелет [Дмитриев 1948: 116, 126; Щербак 1987: 67; СИГТЯ 1988: 264].

Жогорку синонимдик катышта келген сөздөрдүн ичинен төмөнкүлөрү жазма эстеликтерде жандоочтук милдетте кезигери белгилүү болду. (**Эскертүү:** тактоочтук кызматта келгендерине токтолбойбуз). Маселен, ДТСте М.Кашкаринин, Ж.Баласагындын орто кылымдагы эмгектеринде жандоочтук мааниде кезиккен **бурун** сөзү катышкан сүйлөмдөр берилет. Мисалы: *ol menden burun bardı on шел впереди меня; qajı ödtä ersä bu kündä burun в какое ни было до этого дня время* [ДТС 1969: 126]. Ак. С.Е.Малов да **бурун** жандоочунун “Кутадгу Билигде” кезигерин эскерет [Малов 1951: 27]. Ошондой эле жазма эстеликтерде гана кезиге калган **өңре** сөзү жандоочтук милдетте келери В.Г.Кондратьев тарабынан белгиленет: “**Өңрә** ‘до’ имеет временное значение: *Эби он күн өңрә үркүп бармыш* Его семейство (букв. его дом) за десять дней

до того испугалось и бежало” [Кондратьев 1981: 125]. Бирок ДТСте **өңре** сөзү тактооч катары гана сыпатталып, жандоочтук мааниси белгиленбеген болсо, анын **өң** деген кыска турпаты *прежде, раньше* деген тактооч катары да, *до, перед* деген маанидеги жандооч катары да берилет. Жандоочтук мааниси: *ölümdin õñ-ä* перед смертью [ДТС 1969: 386].

Ал эми ОЕТте Күл-Тегиндин эстелигинде (кичине жазууда) **илгерү** сөзү алдыда деген тактоочтук мааниде жолугат. Ушул эле маалымат ДТСте да кезигет: **Илгерү** күн тогсык(к)а... [ОЕТ 1982: 53]. Кырг.: **Илгери** күн чыгышта... [ОЕТ 1982: 60]. **Илгерү** Шантуң йазыка теги сүледим... [ОЕТ 1982: 53]. Кырг.: **Илгери** (чыгышка) Шантуң жайыкка чейин жортуулдадым (чаптым)... [ОЕТ 1982: 60; ДТС 1969: 208]. Ошентип, ДТСте бул сөздүн тактоочтук мааниси гана берилген. Жазма эстеликтерге тиешелүү эмгектерден **илгери** сөзүнүн жандоочтук маанисин жолуктура алган жокпуз. Ошондуктан балким **илгеринин** жандоочтук мааниси кийинчерээк пайда болгондур деген ой туулат.

Казак изилдөөчүсү К.Молгаждаров байыркы жана орто кылымдагы жазма эстеликтерде жогорку жандоочтордун **өңре, бұрын / бурун, өндүн, ашну, эввэл** деген түрлөрү колдонулганын маалымдайт. Бул сөздөр тактоочтук мааниде кеңирирээк кезигери айтылат. Саналып өткөн сөздөрдүн ичинде эң байыркы жандооч катары **өңре** эсептелери белгиленет. Ал эми **бурун** жандоочу орто кылымдагы эстеликтерде көбүрөөк кезигери айтылат [Молгаждаров 2008: 181-182].

Ошентип, **мурун / мурда, илгери** сөздөрү зат атоочтон тактоочко, тактоочтон жандоочко өтүп

колдонууга мүмкүн болгон сөздөр болуп эсептелет. Булар тактоочтук мааниде келгенде качан? деген суроого жооп берип, (**илгери** сөзү кээде кайда? деген суроого да жооп берип) мезгил бышыктагыч тактоочтун, кээде (**илгери** сөзү) орун бышыктагыч тактоочтунда милдетинде келет. Караңыз: Ошондон бир аз эле **мурун** станцияга эшелон келип токтогон (Ч.А.). Атаке менен көпөс **мурда** эле акылдашып койгон түрү бар (А.С.). **Мурда** минтип ресторанга кыздар менен келбегендиктенби, мен аябай сүрдөп да калдым (А.С.). **Мурун** да ушундай кабар келип, биз сүйүнүп жүргөнбүз (Ч.А.). Эң **мурда** зынданга салдырган катындан күнөөм канчалык экенин тактап көрсүн,- деп өтүнөт (А.С.). Салышт.: **Илгери** (качан?) биз бала кезде жылан ашканага чейин кирип келсе, энем ак чачып чыгарып жиберчү (А.С.). Енисейде **илгери** (качан?) кыргыз журтчулугунан калган жер-суунун аттары азыр да көп (А.С.). Тулку боюнча менен **илгери** (кайда?) карай жүткүнсөң ошондо гана ортодогуну көрө аласың (А.С.). Таар кемселди ийинге салган бала көкүрөгүн **илгери** (кайда?) жүткүнтө өрүдө жапырандай жүрөт (С.Ө.). Ал качан эле **илгери** (кайда?) басып кеткен. (Оозеки кептен).

Ал эми жандоочтук кызматта келгенде **мурун** / **мурда**, **илгери** сөздөрү чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдөн кийин орун алып, ошол сөз менен бирдикте гана сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн, тактап айтканда, мезгил бышыктоочтун (**илгери** жандоочу кээде сейрек болсо да орун бышыктоочтун да) милдетинде келет. Булар азыркы кыргыз тилинде негизинен кыймыл-аракеттин ишке ашышына чейинки абалды, иш-аракетти билдирип, негизинен мезгилдик маанини туюндурат. Ошондуктан Ф.Р.Зейналов огуз группасындагы жандоочторду семантикалык жактан классификациялоодо бул жандоочторду

мезгилдик маанидеги жандоочтор деген топко кошкон [Зейналов 1966: 123.]. Ал эми өзбек окумуштуусу Х.Г.Нигматов өз тилиндеги бардык жандоочторду чыгыш теги боюнча үч топко бөлүп классификациялап, **бурун**, **ашну** сыяктуу жана бир катар тактоочтон пайда болгон жандоочторду “последологи-наречия” (жандооч-тактоочтор) деген топко кошкон [Нигматов 1989: 24].

Азыркы кыргыз тилинде **мурун** / **мурда**, **илгери** жандоочтору чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон, жактама, шилтеме ат атоочтон, **-ган** мүчөлүү этиштин атоочтук формасынан, **-уу**, **-оо**, **-өө** мүчөлүү этиштин кыймыл атооч формасынан соң орун алып, басымдуу түрдө мезгилдик маанини туюнтуу үчүн колдонулат. Бирок **илгери** жандоочунун колдонулуш жыштыгы **мурун** / **мурда** жандоочторуна салыштырмалуу кыйла аз экени байкалат.

Эми мисалдарга кайрылсак. 1. **Мурун** / **мурда**, **илгери** жандоочторунун зат атоочтор менен айкашып келиши: Мал кыштоого эртең көчөөр күнү кам-кечекти **Бакирден мурда** атам жеди (К.О.). Сынак азабын көтөрө албай, кабинанын эшигин **мөөнөтүнөн мурда** ачкыла деп урган окуучулар аз эмес (К.А.). ...күндүн шооласына **ак баш мыялардан мурун** озунуп, жаш кодура күн нуру шимирет (Ч.А.). ...ээр үстүнө чыгып келаткан баланы **огунан мурун** көзү тешип кетчүдөй (С.Ө.). Биз эми чындыгында эле **Октябрдан мурда** жаралдык... А-а, аяш ай, ушинтесиз, аяш ай!...- деп, **Төрөдөн мурда** Толгонай жарк эте сүйүнүп кетти (Т.К.). Мен чылбырымды өзүмө алып, **атамдан мурда** жеттим (К.О.). Он беш жаштан **илгери** / **Кыз** калбаган үйүнө (“Манас”).

Мурун / **мурда**, **илгери** ж.б. бир катар ушул сыяктуу жандоочтор чыгыш жөндөмөдөгү атоочтор менен

айкашта келсе, мезгилдик, кээде орундук маанини билдирерин сүйлөмдөргө өз мезгилинде синтаксис изилдөөчү Ы.Жакыпов да билдирген. Ал мындай айкаштардан көбүнчө мезгил бышыктоочтор уюшуларын айтат [Жакыпов 1975: 64; 74].

2. Жактама, шилтеме ж.б. ат атоочтор менен айкаша келиши: ...табагыңа сенден мурда арам колун сунат... (Т.К.). Бизден мурун да дүйнө болгон бекен? (К.А.). Бул үй-бүлөдө Мани Ясо мындан мурда эки-үч сапар мейман катары болуп, кадыресе эле тааныш өңдөнчү (К.А.). Алмас мындан мурун да бул чекке нечен курдай чыккан (С.Ө.). Ал баарыдан мурда ушу Аман менен мамиле жасаганына сүйүнүп ичинен кымындады (Ш.С.). Гүлсүн ыңгайсызданып, кемпирге мындан мурда бир да жолу келип койбогонуна өкүндү (М.Б.). Баарыдан мурда даткага жакындай албай жүргөн сүткорлор мындай учурда төбөсү менен жүгүрөт эмеспи (К.Ж.). ...Платон менен Сократтан алда канча мурда эле терең ой жүгүртүп, туура гипотеза айткан экен (К.А.).

Кээде чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен жандоочтун ортосуна аныкталгыч сөз (т.а., мезгилдик маанидеги зат атооч, кээде белгисиз ат атооч) кошулуп да айтылат. Сүйлөм контекстине жараша чыгыш жөндөмөдөгү ат атооч (мындан деген) колдонулбай (түшүп) да калышы мүмкүн: Мындан эки ай мурун Далай-лама Ясону кабыл алам дегенде Лама Цунун бүткүл иш пландары бузулду (К.А.). ...мындан жети жыл мурун Кыргызстандан Адилет деген жаш бала келген (К.А.). Мындан он жыл мурда биз да так ушул силердин ордуңарда отурганбыз, - деди Мурат (М.Б.). Үч эле күн мурда Жохан храмында эки полиция Тибеттин коргонуу кызматкерлери тарабынан камакка алынган (К.А.). Эки саат илгери Арстанбаптан

телефон чалган жолго чыктым деп (М.Г.). Үч жыл илгери ушул жерден өтүп баратып, ушул талдын түбүндө эс алган (М.Г.). Төрт жыл илгери катуу кургакчылык болуп, булактардын баары кумга сиңип кетти (М.Г.). Бир ай мурда Октябрь майрамы болду (К.О.).

3. Этиштин атоочтук жана кыймыл атооч формалары менен айкашта келиши: ...атасына жолугардан мурда, энесин таап, анын жүзүнө жүзүн тийгизсин (А.С.). Мен айым эненин кыз кезин айтардан мурда байыркы бир өткөн Талмыз кызды айтайын (Т.С.). Мани Ясо сүйлөөрдөн мурун Лама Цуну карады (К.А.). Эмесе, биздин сабакка киришүүдөн мурда былтыркы ийгиликтеринизди кайра бир текшерип көрбөйлүбү? (К.А.). Карач беркилерге учурашуудан мурун баланы так көтөрүп ала коюп, курулдата жыттап жатты (С.Ө.). Ботом, ал актрисага башка ролду берерден мурда аны театрға кабыл алыш керек да?! (М.Г.). Бирөөлөр жөнүндө ушундай кам көрсөң го, диссертация коргоштон мурда, сокур ичеги кескенди жакшы үйрөнүп алат элең (М.Г.). ...салам айтуудан мурда бири күңк этти... (К.О.).

4. Баштапкы мааниси тактооч болгон мурун / мурда, илгери сөздөрүнө куранды -кы мүчөсү жалгануу менен катыштык сын атооч жасалары белгилүү. Мисалы: Мукаштын кебетесинде илгерки жосундарынан бир нерсе калган калбаганын байкагысы келди (М.Б.). Мурунку адамдар турмушка чыйрак болчу. (Оозеки кептен). Мурдагы жылкы окуя баарыбызды катуу ойго салган (А.С.). Кошо жүргөнү илгерки Бешкемпир датканын уулу экен... (Т.К.). Ай-ий, бул биз бала кездеги тээ илгерки сандык го, аябай эскириптир ("СИ" гез.). Бирок эгер ошол катыштык сын атоочтор чыгыш жөндөмөдөгү атооч

сөздөрдөн соң орун алып колдонулса, анда мындай учурда сын атоочтук да, жандоочтук да маани сакталат: Бизден мурунку дүйнөнүн адамдары жасаган да (К.А.). Мындан мурдагы окуялар анын эсинен такыр чыгып кеткен го! (К.А.).

Тышкары / сырткары жандоочтору. Бул сөздөр азыркы кыргыз тилинде тактоочтук милдетте да, жандоочтук милдетте да сейрек учураган сөздөр болуп саналат. Алар **тыш**, **сырт** деген зат атоочко байыркы багыт жөндөмөсүнүн [ОЕТ 1982: 35] –**гару** мүчөсүнүн жалгануусунан пайда болгону окумуштуулар арасында эч бир күмөн жаратпайт. **Тышкары** (ошондой эле **илгери** ж.б.) сөзүнүн келип чыгышы боюнча ак. Б.Ө.Орузбаева мындай дейт: ...кээ бир жөндөмө мүчөлөр өзүнүн алгачкы милдетин аткаруудан калгандыктан, алар жалганып турган сөздөр лексикализацияланып (башка сөз түркүмүнө өтүп), жаңы грамматикалык сапаттагы кубулушту билдирип калган. Мисалы, *илгери* – “вперед, прежде”, *ичкери* – “внутри”, *тышкары* – “вне, снаружи” сыяктуу тактооч сөздөр бир кезде барыш (багыт) жөндөмөсүндө турган *ил* – “вперед”, *ич* – “внутри”, *тыш* – “наружная сторона, внешность” маанилериндеги атоочтор болгондугу белгилүү. Башкача айтканда, мүчөнүн функциясы өзгөргөн (алгачкы сапатынан ажыраган)” [Орузбаева 1994: 79].

Тышкары / сырткары сөздөрүнүн байыркы жазма эстеликтерде **таш**, **таштын** деген тыбыштык турпаттагы жандоочтук маанилери бар экенин, ал болсо орусча *кроме, помимо, вне* деген маанилерди билдирерин көрүүгө болот. Мисалы: *beg kisisindä taşqatılyu kişilär bu ol aj qadas* эй, приятель, вот те, помимо людей бека, с кем [еще] следует общаться [ДТС 1969: 539]. *Köni sözdän taştın sözüg söz temä* [иных] слов, кроме правдивых, ты не признавай [ДТС 1969:

540-541]. А.М. Щербак болсо түрк тилдериндеги сөздөрдүн фонетикалык турпаттарын иликтеп жатып, **тышкары** сөзүнүн **ташкарун**, **чашкарун** (орусча **вне**) деген тыбыштык варианттары бар экенин жана ал тилде тактоочтук милдетте келерин билдирет [Щербак 1961: 66, 175-176].

Бул сөздөрдүн тактоочтук мааниде келери кыргыз тилинин грамматикаларынын морфология бөлүмдөрүндө учкай да эскерилбей калган. Буга алардын тилде сейрек кездешкени негизги себеп болсо керек. Бирок С.А.Давлетовдун атайын тактоочко арналган эмгегинде **тышкары**, **сырткары** сөздөрүнүн тактооч экендиги жана буларда жөндөмө мүчөлөр азыркы мезгилде калдык (рудимент) катары гана сакталып, уңгуга катыш калганы кыска болсо да айтылат [Давлетов 1960: 43]. Аталган тактоочтор бышыктагыч тактоочтордун тобуна тиешелүү болуп, кыймыл-аракеттин ордун көрсөтөт [Давлетов 1960: 64]. Булар синтаксистик жагынан кайда? деген суроого жооп берип, сүйлөмдө орун бышыктоочтук милдетте келет. Мисалы: **Тышкары** (кайда?) чыгып кеткендер али-бери келишпейт өңдөнөт (С.Ө.). Жокчулук калды **тышкары** (кайда?) десек, кайра кандай заманга туш келдик, жарыктык (“СИ” гез.). **Сырткары** (кайда?) чыгып тургулачы, кыжы-кужу көбөйүп, көңүлдөр бөлүндү болуп жатат (“КБ” гез.).

Тышкары, **сырткары** тактоочторун алардын кыска варианты болгон ошондой эле маанидеги **тышка**, **сыртка** деген турпаттары кээде алмаштыра алат. Караңыз: Бүгүн күн жакшы, **тышкары** (**тышта**) эле шырдак салып көлөкөдө отурган жакшы го. (Оозеки кептен).

Тышкары / сырткары төмөнкү түрк тилдеринде

кезигет: б.түрк: **ташкары** / **тышкары**; кырг.: **тышкары**; эски өзб.: **ташкары**; к.калп.: **тыскары**; өзб.: **ташкары**; уйг.: **ташкири**; түркм.: **дашары** / **дэшгын**; хак.: **тастых**; башк., тат.: **тыш** ж.б.

Ошентип, **тышкары**, **сырткары** сөздөрү тактоочтук да, жандоочтук да мааниде жогорку түрк тилдеринде учураганы менен, алардын колдонулуш жыштыгы кыргыз тилинде эле эмес, башкыр, якут тилдеринде да сейрек экенин ошол тилдерди изилдеген окумуштуулар да билдиришет. Маселен, Н.Е.Петров якут тилинде **тышкары** жандоочу **таһыгар** турпатында сейрек болсо да кезигип, кыймыл-аракеттин бир нерсенин, предметтин чегинен ары болуп жатканын билдирип, мейкиндик маанини туюнтаарын эскертет [Петров 1962: 482-483]. Ал эми Х.В.Султанбаева чыгыш жөндөмөнү талап кылган **башка**, **бүтөн** деген кеңири кезиккен жандоочтордон **сырткары**, аларга синоним болгон **тыш** деген турпаттагы жандооч да кээде колдонуларын эскертет [Султанбаева 2008: 139-140]. **Тышкары** жандоочунун мындай кыска варианты **тыс** тыбыштык турпатта казак тилинде да кезигет, бирок анын толук варианты болгон **тыскары** түрү да бул тилде жолугат [Исенгалиева 1957: 127]. Кыргыз тилиндеги ушундай өзгөчөлүктү улуу жазуучу Т.Касымбековдун чыгармасынан кезиктире алабыз. Анда аталган сөздүн толук варианты менен катар **тыш** деген кыскаркан варианты да колдонуларын көрүүгө болот. Караңыз: Жолдон тышкары басып, дөңгө барып, Токтогул туш тарапты айланта сереп салды (Т.К.). Пай-пай, ышкы өзү азаматтын эркинен тыш бир мерте бактысына конгон куш... (Т.К.). Өз көңүлү келишкенин ар кызга улан жандоо, оюнга чакыруу чектен тыш делинбейт (Т.К.). ...куланып келип урунган таштай болуп өз эркинен

тыш кабылып калса каяшага даяр кайрат да бирге (Т.К.).

Кыргыз тилинде **тышкары** сөзүнүн жандоочтук милдети өткөн кылымдын 50-жылдарында эле Ж.Мураталиева тарабынан сөзгө алынса да [Мураталиева 1953: 133-134], ал тууралуу ЖОЖдор үчүн чыккан грамматиканын морфология бөлүмдөрүндө кыска маалымат кыйла кийин гана бериле баштайт [Абдувалиев 2003: 196; АКТ 2015: 370].

Тышкары / **сырткары** жандоочтору чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор менен, жекелик жана көптүк сандагы жактама жана шилтеме ат атоочтор менен, **-ган** мүчөлүү атоочтук менен, **-уу** / **-үү**, **-оо** / **-өө** мүчөлүү кыймыл атоочтор менен айкашта келет. Бул жандоочтор айкашкан сөзү менен бирдикте сүйлөмдө негизинен кыйыр толуктоочтук милдет аткарат,- деп билдирет Ы.Жакыпов [Жакыпов 1975: 64]. Ошондой эле бул жандоочтордун дагы бир өзгөчөлүгү болуп **башка**, **бөлөк** жандоочтору менен көп учурда абсолюттук синонимдик катышты түзөт. (Аны текшерүү үчүн **тышкары** / **сырткары** жандоочторунун ордуна **башка**, **бөлөк** жандоочторун коюп окуп көрүү жетиштүү). Ар бирине мисалдар берели: 1. Зат атоочтор менен айкашта келет да, болгон нерсени, көрүнүштү, кыймылды башкасы менен карама-каршы коюу, салыштыруу сыяктуу маанилерди туюнтуу үчүн колдонулат: ...көп учурда салттан да, шарияттан да тышкары өз башына кандай пикир келе калса, ошондой ойлук кыла беришкен (Т.К.). ...улуу суу агып атат, башым гана суудан тышкары (М.Г.). Хоббиден тышкары негизги өзүмө жаккан ишим да бар (“КР” гез.). Шаардан сырткары жерден кыйла алыс эле жашайт (“КБ” гез.). Кыргызстандан сырткары жүргөн канчалаган мекендештерибиз кайра

элине кайта албай убара. (Оозеки кептен). Жогорку айылдан тышкары ылдыйкы айылда да булардын урук-туугандары арбын экен. (Оозеки кептен). Бул мекемеден тышкары мындай конкуренцияга кайсы мекеме туруштук бере алат экен! (“СИ” гез.). Датка “агасын” ордонун ойлугунан тышкары калтырып, дегиси мындан биротоло кутулуп алгысы эле келип жүрөт (Т.К.).

2. Жактама, шилтеме ат атоочтор менен айкашта келиши: Силерден тышкары да сыртта котологон эр бар (М.Б.). Тигинден тышкары бүгүн силердин эрмегинер калган жокпу? (Оозеки кептен). Бизден тышкары дагы он бала конкурска катыша турган болду (“КБ” гез.). Мындан тышкары беш жылкым, төрт өгүзүм жүрөт тээ тиги тоонун арасында (М.Г.).

3. -ган мүчөлүү атоочтук менен, -уу / -үү, -оо / -өө мүчөлүү кыймыл атоочтор менен айкашта келиши: Балдар, тапшырманы аткаргандан тышкары да жасай турган иштер абдан арбын (“КБ” гез.). Андан сырткары баланын байыркы Миларепаньын реинкарнациясы деп табылышы болду (К.А.). Атасы менен тең адам менен кайым айтышуудан тышкары, кээде кол көтөргөнгө чейин баргандан уялбаган ургандар да көп бул куураган заманда. (Оозеки кептен). Кат жазышуудан сырткары дагы кандай жолун таап жакындашууну билбей башы маң болуп жүргөн ал... (Оозеки кептен).

Чейин, кийин, жөнүндө сыяктуу жандоочторго куранды -гы мүчөсү уланган өңдүү, бул жандоочторго да -гы мүчөсү жалгашып, натыйжада алардын семантикасынан жандоочтук да, катыштык сын атоочтук да маани сезилет. Бул өзгөчөлүк айрым түрк тилдерине да мүнөздүү. Маселен: Кагылайыным, сабактан тышкары убактарда акча табуунун аракетинде жүрөт (“КБ” гез.). Катуу

тренировкадан сырткары убактарда иштин мындан аркы жүрүшү тууралуу кеп-кеңештерди калтырбай угуу булардын милдети (“КБ” гез.).

Улам жандоочу. Улам сөзү - функционалдык жандоочтор тобуна тиешелүү болгон сөз. Себеби ал өзүнүн баштапкы тактоочтук кызматынан тышкары, сүйлөм контекстинде жандоочтук милдет да аткарууга жөндөмдүү. Бирок, тилекке каршы, азыркы кыргыз тилинде бул сөздүн жандоочтук функциясы көз жаздымда калып келет.

Түрколог окумуштуу А.М.Щербак аталган сөздөн жандоочтук касиетти көрө билген. Андай ойго келишине ага Н.А.Баскаковдун алтай тилинин диалектилери боюнча жазган илимий макаласында кезиккен *недең улам из-за чего?* деген мисалы түрткү болгон дейт илимпоз. Бул пикирин ал чыгыш жөндөмөдөгү атоочтук (т.а., атооч сөз түркүмдүк) жандоочтор деген разделде билдирет [Щербак 1987: 80].

Улам сөзү катышкан кыргыз тилиндеги факты-материалдарды анализдей келгенде, анын башка жандоочтор сыяктуу эле кызматты аткарып жаткандыгына күбө болобуз. Ошондой болсо да ал морфология бөлүмдөрүндө да, жандоочторго арналган атайын илимий иликтөөдө да жандооч катары берилбей келет. Түшүндүрмө сөздүктөрдү барактаганыбызда улам сөзү пункттар менен сыпатталганда, биринчиден, ага “тактооч” деген туура белги коюлган болсо, андан кийинки пунктта ушул сөздүн жандооч экенин тастыктаган маалымат да, белги да берилбегенин көрөбүз. Ошондой болсо да бул экинчи пункттагы берилген сыпаттама жана сүйлөмдөр, аталган сөздүн жандоочтук милдетте келип, колдонулуп жатканын бышыктап турат. Айтылган оюбуз даана жана жеткиликтүү

болсун үчүн сөздүктө берилген маалыматтарды өзгөртүүсүз берип, андан соң экинчи пунктту талдоого алалы. Караңыз: “Улам такт. 1. *Кайта-кайта, кайра-кайра. Ажар улам тышка кулагын түрөт* (Жантөшев). *Сары саптуу калемди сыяга улам малып коюп, Сыдык отурат* (Жантөшев). 2. Соң, ошого карата, байланыштуу. *Кириңиз! – жылуу чыккан үндөн улам бала үйгө кирди* (“Ала-Тоо”). *Түрсүлдөгөн дабыштан улам Ышкынаалы чочуп ойгонду* (Байтемиров) [КТТС 1969: 645; КТС 2010: 1254].

Биринчи пункт менен берилген мисалдарда улам сөзүнүн тактооч экенинде эч бир күмөн жок. Ал сөздүктө деле белгиленген. Экинчи пункт менен берилген мисалдарда улам сөзүнүн жандооч экенин далилдеген жандоочторго мүнөздүү болгон бардык белги, касиет, семантика сакталганын көрөбүз. Тактап айтканда, жандоочторго мүнөздүү болгондой, улам сөзү сүйлөмдө (бул учурда) чыгыш жөндөмөдө турган атооч сөздөр, кээде этиштин атоочтук, кыймыл атооч формалары менен (маселен: *айтканынан улам, көрсөтмө берүүдөн улам* ж.б.у.с. болуп) айкалышып, аларды этиш же атооч менен байланыштырып (мисалы: *добуштан улам селт этти* ж.б.у.с. болуп), натыйжада тутумдашуучу сөздөрдүн грамматикалык ар кыл маанилерин жана карым-катышын билдирип, морфологиялык жактан өзгөрүлбөй, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албагандыктан, сөз айкашынын толук кандуу түгөйү болуп келе албаган кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бир түрү деген аныктама-сыпаттоолорго толук жооп бере аларына күбө болобуз. Аны ылдыйда улам жандоочу катышкан сүйлөмдөр да толугу менен ырастайт.

Кыргыз тилинде улам жандоочу чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочторду, шилтеме ат атоочторду, этиштин

атоочтук, сейрегирээк болсо да этиштик кыймыл атооч формаларын жандап келип, сүйлөмдө себеп бышыктоочтук милдет аткарат. Мисалдарга кайрылсак: а) улам жандоочунун чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочторду, шилтеме ат атоочторду жандап келиши: Баланын өтө ачуулдуу жана ишенимдүү сөзүнөн улам карылар жалтана түштү (А.С.). Үргүлөп кеткен Мамбет карыя бир кезде күү-күү эткен катуу добуштан улам селт этти (А.С.). Кептен улам кеп чыга берет эмеспи.....бул дүйнөгө ашык баш сыяктуу бир кетерман сезим башкарып, андан улам көңүлү бир жаңсыл, андан улам кыялы кызуу кишидей шатырашатман (Т.К.). б) этиштин атоочтук, кыймыл атооч формаларын жандап келиши: ...даана көрүнгөнүнөн улам Абдыбек мыктынын үйүн тандап, атайын түшпөдүбү (К.О.). Тагдырындагысын көрүп, топуктуу жүргөнүнөн улам ар кимдер чын пейилинен сыйлашат (К.О.). Кайра-кайра келе берүүдөн улам тажагандыктан, башкача аракет кылууну ойлонду (А.С.). Бул нерсеге көңүл калуудан улам барышкан экен (А.С.).

Жандоочторго кээде жалганууга жөндөмдүү болгон суроо маанисин билдирген -бы мүчөсү улам жандоочуна да уланышы мүмкүн: Жаш кезинде курбулары анын ошол шашмалыгынан уламбы, эмнегедир “Чепе” деште турган (А.С.). Алчы-таасын жеген шылуундугунан уламбы аны жакын адамдары да акыркы мезгилде жактырышпайт (А.С.).

Чыгыш тегин этиштен болгон функционалдык жандоочтор

Чыгыш тегин этиш экени анык болгон же кыскартып айтканда, этиштик функционалдык жандоочтор жогорудагы тактоочтук функционалдык жандоочторго караганда сан жагынан кыйла арбын. Азыркы кыргыз тилинде алар төмөнкүлөр: **карай, карап, көздөй, көздөп, көрө, көрөк, көрөкчө, тарта, тартып, баштап, жараша, караганда** ж.б.

Карай / карап, көздөй / көздөп жандоочтору. Бул сөздөр негизинен синонимдик катышта келгендиктен, чогуу карайбыз. Анын үстүнө булардын ичинен **карай, көздөй** деген тыбыштык турпаттары бири-бирине карата абсолюттук синонимдик катышты түзөт.

Булардын этимологиясы – даана. Маселен, **карай / карап** сөздөрүнүн баштапкы мааниси - чакчыл этиштер. Анткени алар чакчылдын **-й, -ып/-п** мүчөлөрүнүн **кара** деген буйрук ыңгайдагы, негизги мамиледеги, экинчи жактагы, жекелик сандагы этишке (орусча: *смотреть, глядеть, осматривать* [КОС 1965: 346]) жалганышы аркылуу уюшулган. Ал эми чакчыл этиштер негизинен татаал этиштин биринчи түгөйү болуп келип, этиш түгөйлүү (уңгулуу) татаал этиштин уюшулушуна уютку, негиз болот. Сүйлөмдө алар көбүнчө татаал баяндоочтук милдет аткарат. Мисалы: Күн ачык болгондо азыр эле **карай коймокпуз!..** (С.Ө.). Ушундан кийин анын бетин кантип **карай аласың?!** (М.Г.). ...биринчи ирет көргөндөй таңыркай **карап туруп калды** (М.Г.). Бүгүнкү аткарылган иштерди **карап көрсөңөр** көңүлүңөр тоёт (М.Б.).

Көздөй / көздөп сөздөрү болсо **көз** деген зат атоочко **-ла** өнүмдүү курандысынын уланышы менен

буйрук этиш жасалып, ага жогорудагы эле **-й, -ып/-п** мүчөлөрү жалганып чакчыл этиш жасалат. Сүйлөм контекстине жараша бирде чакчыл этиштик кызматта келишсе, бирде жандоочтук кызматта келишет.

Карай / карап, көздөй / көздөп сөздөрү азыркы кыргыз тилинде жандоочтук милдетте да активдүү колдонулуп келет. Бул сөздөр жандоочтук милдетти тарыхтын соңку гана мезгилдеринде аткара баштагандыктан, албетте, байыркы жазма эстеликтерде кезиккен эмес. Булардын ордуна **таба, табару, тапа, тапару** тыбыштык турпаттардагы жандоочтор колдонулган. **Караңыз: *meniñ taba keldi*** он пришел ко мне (Кырг.: мени **көздөй** келди – К.А.). ***ol anıñ tabaru bardı*** он направился (~ пошел) к нему. (Кырг.: Ал аны **карай** барды – К.А.) [ДТС 1969: 525-526]. ***Kül tıgın (alты отуз) ıaшыңа кыргыз тапа сүледимиз*** Күл-Тегин (жыйырма алты) жашында кыргызга **карай** жортуулдадык [ОЕТ 1982: 58; 66]. ***men bu kün barajın kadaşım taparu*** пойду-ка я сегодня к моим родственникам [ДТС 1969: 534]. (Кырг.: Мен бүгүн тууганымды **көздөй** барайын – К.А.).

Карай / карап, көздөй / көздөп сөздөрүнүн ичинен **карай / карап** деген тыбыштык түрлөрү гана айрым түрк тилдеринде жандоочтук милдетте кезигээри белгилүү болду. Мисалы: кырг., каз., башк., к.калп.: **карай**. Кырг., каз., башк., тат., к.калп., ног., уйг., өзб.: **карап**.

Ал эми **көздөй / көздөп** деген жандоочтор түркологиялык адабияттарда жокко эсе. Ошондуктан түрколог окумуштуу А.М.Щербак да түрк тилдериндеги этиштен пайда болгон жандоочторду терең анализге алып жатып, **көздөй / көздөп** деген жандоочторго келгенде алтай тилиндеги жана кыргыз тилиндеги мисалдар менен гана

чектелүүгө мажбур болгон. Караңыз: алт.: *Кара Кула д'уртін кѡстѡн*; кырг.: *шаардї кѡздѡй; біздї кѡздѡн* [Щербак 1987: 60; 83].

Түркологиялык фундаменталдык эмгектерде чектелүү гана тилдерде колдонулган жогоркудай (т.а., *кѡздѡй / кѡздѡн*) жандоочтор жандооч-неологизмдер деп аталып, аларга *qarap, alip, bastap, tartip* деген жандоочтор киргизилген [СИГТЯ 1988: 493].

Кыргыз тилиндеги *карай / карап, кѡздѡй / кѡздѡн* деген жандоочтордун ордуна айрым түрк тилдеринде *кара* деген маанидеги *бак* деген уңгудан пайда болгон жандооч колдонулат. Маселен: эски өзбек тилинде *өзге ергѡ бака*; кумык тилинде *үйге багын*; түркмөн тилинде *Ашгабада бака(н)* [Щербак 1987: 60].

Ал эми башкыр тилинде этиштин төмөнкү түрдүү формалары, тактап айтканда, атоочтуктар, чакчылдар, алардын оң жана терс формалары болуп эсептелген *карау, караганда, карай, карамастан, карап, карата, карай* жандоочторго өтүп колдонуларын башкыр илимпозу Х.В.Султанбаева эскертет [Султанбаева 2008: 125-126].

Казак тилинде болсо *карай* жандоочунан тышкары ага синонимдеш болгон *таман* жандоочу да активдүү колдонулуп келет [Исенгалиева 1957: 117-118]. Ал казак грамматикасында мезгил-орун маанисиндеги жандоочтор (каз.: мезгил-мекен мағынасындагы септеуликтер) деген топто каралат [ҚТГ 1967:221].

Биз сөз кылып жаткан жандоочтордун түрк тилдеринде жогорудагыдай болупар башка фонетикалык турпатта кезигиши, алардын салыштырмалуу кийин гана (т.а., орто кылымдан кийинки мезгилдерде) жандоочтук статуста колдонула баштаганынан кабар берет. Ал эми байыркы жазма эстеликтерде бул жандоочтордун *тапа*

деген варианты активдүү колдонулганын тиешелүү тилдик факты-материалдар айгинелеп турат.

Тапа жандоочу кыргыз тилине **карай** жандоочу менен которулган. Аны айрым сүйлөмдөрдө **карап, кѡздѡй** деген жандоочтор менен алмаштырып берсе да маани өзгөрбөйт. Маселен, Могилян (Билге) канга арналган эстеликте: *Секиз йегирми йашыма Алты чуб согдак тапа сүлдим* [ОЕТ 1982: 102]. Кырг: Он сегиз жашымда Алты Чуб согдактарга **карай** согуштум [ОЕТ 1982: 106]. *Йети о(туз йашы)ма кыркыз тапа сүлдим* [ОЕТ 1982: 102]. Кырг: Жыйырма жети жашымда кыргызга **карай** жортуулдадым [ОЕТ 1982: 107]. *Йазыңа Огуз тапа сүлдим* [ОЕТ 1982: 103]. Кырг.: Жазында Огуздарга **карай** жортуулга чыктым [ОЕТ 1982: 108]. *Отуз артуку секиз йашыма кышын кытаң тапа сүледим* [ОЕТ 1982: 104]. Кырг.: Отуз сегиз жашымда кышындасы кытаңга (кара кытайга) **карай** жортуулга чыктым [ОЕТ 1982: 104]. (Эскертүү: Жандоочтордун астын сызган биз–К.А.).

Эми кыргыз тилиндеги аталган жандоочтордун колдонулуш жыштыгы жөнүндө сөз кыла турган болсок, төрт жандоочтун ичинен **карай, кѡздѡй** деген тыбыштык варианттары тилде өтө жыш жолугары айгинеленди. Ал эми **карап, кѡздѡн** деген варианттарын көркөм чыгармалардан кезиктириш өтө кыйынга турду, башкача айтканда, алардын жокко эсе экени аныкталды. Биздин пикирибизче, анын бир себеби жогорку (**карай, кѡздѡй** деген) экөөнүн жандоочтук мааниси бир топ даана, айкын болгондугунда болуу керек. Ал эми кийинки (**карап, кѡздѡн** деген) экөөнүн жандоочтук мааниси күңүртүрөөк болгондуктан, өздөрү чыккан этимондон көп алыстабагандай сезилет. Мезгилинде Ж.Мураталиева да ушундай абалды байкап:

“Послелог **карап** часто бывает трудно отличить от деепричастия **карап** которое употребляется в своем обычном значении”,- деп билдирген [Мураталиева 1953: 218].

Бул жандоочтор басымдуу түрдө зат атоочтор, айрым ат атоочтор менен айкашып келүүгө жөндөмдүү. **Карай, карап** жандоочтору жогорку сөз түркүмдөрү менен тизмектеле айтылганда кыймыл-аракет болгон, болуп жаткан мейкиндикти, кыймыл-аракет багытталган, бет алган тарапты же кыймыл-аракет мейкиндик боюнча созулуш абалын билдирип, сүйлөмдө орун бышыктоочтук милдетти аткарат [Иманов 2009: 228].

Бул жандоочтордун биринин ордуна экинчисин колдонуу толугу менен мүмкүн экендигин аларды төмөндөгү сүйлөмдөрдө алмаштырып айтып көргөндө эле даана белгилүү болот.

Эмесе, бул эки жандооч катышкан сүйлөмдөрдү удаалаш берели. 1. **Карай** жандоочуна мисалдар: Шералы да жооп бериш үчүн **Зууракени карай** козголуп келатканда, Айгүмүш анын оозун дароо басып койду (А.С.)....аларды жомокко окшош сонун **дүйнөнү карай** алып кеткен (А.С.). Кызыл жарлардын чокусу **түштүк** менен **түндүктү карай** созулган көк жашыл токойлуу кырка тоолор (А.С.). Канаат-ша тарки чыккан кошунун илките чубата **Ташкенди карай** тартты (Т.К.). Ал түз эле **кудукту карай** келатат (С.Ө.). ...кара мурут Дербиш үн-сөзсүз калтаарып, **каалганы карай** кетенчиктеди (С.Ө.). Камчысын **Түкөнү карай** жазгап, жанындагы милиционерге көргөздү (С.Ө.).

Салышт.: **Көздөй** жандоочуна мисалдар. Мейкиндик боюнча багытты билдирет: Сапаркул жалтактап колун көтөрүп **эшикти көздөй** жылды (М.Б.). **Тегирменди** же

базарды көздөй баскан деле адам жок (М.Б.). **Кампаны көздөй** келе жаткан Сапаркул көрүндү (М.Б.). ...эшикте сагалап турган **балдарды көздөй** жөнөдүм (А.С.). ...кереметтүү **дүйнөнү көздөй** сапар тартчудай сезилип кетем (А.С.). Алар **Сырткы-Алышты көздөй** кетишти (А.С.). Нинаны унутуш үчүн **тоону көздөй** жүрүп кетчү (А.С.).

Бул жандоочтордун алдындагы атооч сөз (зат атооч, сейрегирээк ат атооч) таандык уландыны да кабыл алышы мүмкүн: Табыш алдырбай ички үйдөн чыгып алган **Ширин Арсардыкын карай** тыс койду (С.Ө.). Кызды **талдын көлөкөсүн карай** жетеледи (К.О.). Салышт.: Сен **Чомордукун көздөй** айда! (С.Ө.). Бул сөздөрдү укканда, кемпир баласын аксандатып **үйүн көздөй** басты (М.Б.). Балдардын кирип бүтүшүн күтүп, Абдиев **классын көздөй** шашкан жок (А.С.). Айна энесин көрүп, **аны көздөй** талпынды (А.С.). Жүзүнөн суру качкан энеси **өзүн көздөй** талпынган кызынын назарын сындыра кагып таштады (А.С.). Ошол коктулардын **кайсынысын көздөй** басабыз? (К.А.)....кирген сууну байлой капчыгайдын **өндүрүн көздөп** жүрүп отурду (А.С.).

Жогорку мисалдарда биз негизинен **карай, көздөй** жандоочторунун өзүнүн алдындагы сөздүн табыш жөндөмөдө туруусун талап кылган мисалдарды бердик. Бирок кыргыз тилинде **карай / карап, көздөй / көздөп** сөздөрү лексикалык маанисинен абстракцияланганда өзүлөрүнүн алдында турган атооч сөздөрдүн табыш жөндөмөдө турушун гана талап кылбастан, барыш жөндөмөдө турушун да талап кыларын белгилеп, төмөндө аларга да мисалдар беребиз. Бул учурда да мейкиндик боюнча багыттык мааниси туюуга болот: ...кыз оозунан тунгуч

сүйгөн Жайнакка карай ыгып калды... (С.Ө.). Дароо өзүмдүн карамагымдагы машинага отуруп, сага карай жөнөдүм (М.Г.). Миллион ок атылды мага карай, бул үч жыл ичинде (М.Г.). Талмыз алдыга карай бир-эки кадам койду... (Т.С.). Бээжинге карай жол жүрүп / Ат аябай мол жүрүп ("Манас").

Жогорку мисалдардан байкалгандай, аталган жандоочтор барыш жана ошондой эле табыш жөн-дөмөсүндөгү сөздөр менен маани жагынан байланыштуу келүүнүн натыйжасында сүйлөмдө орун бышыктоочту түздү. Бул өзгөчөлүктү өз мезгилинде синтаксис боюнча адис окумуштуу Ы.Жакыпов да белгилеген [Жакыпов 1975: 64; 72].

Карай, карап жандоочтору кыймыл-аракеттин бир нерсеге ылайык аткарылышын да билдирет: Аң-сезимдүү адам акылына карай иш кылат да. "Жуурканына карап бутунду соз", - деген илгерки ата-бабалар. (Инт.бул.). Баланын зээндүүлүгүнө карай, чет жерге окууга тапшыртышты ("КБ" гез.). Бул иш атасынын көз карашына карай гана чечилет ("КБ" гез.). Байлыгына карап мыкты экен деп тон бычпаш керек (А.С.). Жогорудагы айткандарына карап, мындай деген чечимге келдик (М.Г.). Анын бир тууганы колуна келген-келбегенине карап иш баштайт ("СИ" гез.).

Карай, карап жандоочтору кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгилин белгилөө үчүн, кайсы бир кыймыл-аракеттин кандайдыр бир мезгилдик чекке багытталышын билдирүү үчүн да колдонулат: Жаздын эрте же кеч келишине карап эгин эгиле баштайт ("КР" гез.). Түшкө карай тамак жасап койгулачы. (Оозеки кептен). Бешимге карай келмей болду (А.С.). Күз келери менен кечке карап күн сууктай баштады (А.С.).

Карай, көздөй жандоочтору тактоочтор менен айкашып келүүгө да жөндөмдүү. Бирок мындай айкаштар салыштырмалуу аз кезигери белгилүү болду: Нина жерге түшкөндөн кийин илгери карай жай кадам таштады (А.С.). Чоң атасына таарынган бала төмөн көздөй чү койду (А.С.). Ылдый көздөй эңкейиштеп кеткенде шар аккан сууну көрүүгө болот (А.С.). Дыйканбек жогору карай канча убакыт жүргөнүн байкабай да калды (А.С.). ...кызыл түлкү айыл тарапка тикиресе, анан жалт бурулуп, төмөн карай жымырылды (К.О.). Ылдый карай бет алса, / Каркылдаган карга жок ("Манас").

Көрө / көрөк / көрөкчө жандоочтору. Бул жандоочтор көр деген этиштик уңгуга чакчылдын -а мүчөсүнүн фонетикалык варианты болгон -ө мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу пайда болгон. Чакчыл этиштик милдетте колдонулганда, татаал этиштин негизги компоненти катары келет. Маселен: Көрө койчу, ким келди! (Оозеки кептен). Китепти барактай электе эле сүрөтүн көрө калат экен ("КБ" гез.). Ал эми көрөк, көрөкчө деген турпаттарында кошумча -к жана -ча мүчөлөрү орун алат. Бул (ушул аталган сөздөрдөгү) мүчөлөр аркылуу толук лексикалык маанидеги сөздөр эмес, жандоочтук гана (б.а., кызматчы сөздүк гана) милдет аткарган сөздөр жасалганын көрөбүз. Демек, бул сөздөрдөгү -к жана -ча мүчөлөрүнүн табиятын К.Сейдакматовдун байыркы чакчыл -ын мүчөсүн чейин, сайын, мурун ж.б. сөздөрдүн тутумунда "жансыз болуп сакталып калган" деп белгилегендей эле түшүнүү абзел [Сейдакматов 2005: 127]. Ал эми башка сөздөрдө -к жана -ча мүчөлөрүнүн уңгуга жалганышы менен жаңы маанидеги сөздөрдүн жасалышы күнүрт эмес, даана экенин

көрөбүз. Мисалы: **бөлөк, бөлөкчө** сөздөрүнүн жаралышын карап көрсөк: **бөл-** уңгу түрүндөгү этиш, **бөл+а** = **бөлө** чакчыл этиш уюшулду, **бөлө+к** = **бөлөк** сын атооч жасалды, **бөлөк+чө** = **бөлөкчө** тактооч жасалды ж.б.

ДТСте бул жандоочтордун **көрү** варианты кезигери жана ал кыргыз тилиндегидей эле чыгыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашып келери, семантикалык жактан да толугу менен кыргыз тилиндегиге дал келери белгилүү болду. Караңыз: “послелог *по сравнению, чем*: *javlaq tiliü begdän körü jalqus tul jeg* лучше быть одинокой вдовой, чем [иметь мужем] бека-сквернословия” [ДТС 1969: 318]. (Кырг.: Жаман тилдүү бектен (күйөөдөн) **көрө** жалгыз жесир (болгон) жакшы – К.А.).

Көрү жандоочу А.М.Щербактын орто кылымдагы эстеликтердин грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча жазган эмгегинде да берилет. Бирок анда бул жандооч барыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашта келип, кыргыз тилиндеги **караганда** жандоочуна синоним болуп түшөрүн көрөбүз. Ошондой болсо да жогорку сүйлөмдөгү **көрү** жандоочу кийинки сүйлөмдөгү **көрү** (**көрө**) менен түпкү мааниси боюнча жакындыгы даана байкалып турат. Караңыз: *кiрiшкä körü сэн чiкiш кiл нэңiң* в соответствии с входом готовь выход. *Ögüdügä körä* согласно совету [Щербак 1961: 189].

Дал ушундай өзгөчөлүк башкыр тилинде да орун алат (т.а., бул тилдеги **күрә** жандоочу жогоркудай барыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашта келип, кыргыз тилиндеги **караганда** жандоочуна синоним болуп келет). Караңыз: *Бик арыган булганга күрә ул шунда ук йоклап китте. “Он сразу уснул, так как очень устал”* [Султанбаева 2008: 135-137]. Ал эми бул жандоочтордун **көрі / гөрі** тыбыштык варианты казак тилинде жолугуп, ал кыргыз тилиндегидей

эле чыгыш жөндөмөдөгү толук маанилүү сөздөр менен айкаша келери байкалат. Караңыз: ...*менен гөрі орусша сен жүйрiк шыгарсың* [Исенгалиева 1957: 130]. Семантикалык жактан да кыргыз тилиндегиден айырмаланбайт. Анткени бул тилдерде тиешелүү сөзү менен бирдикте салыштыруу, каршы коюу маанилерин билдирүү үчүн колдонулат.

Кыргыз тилиндеги жогорку үч түрдүү тыбыштык варианттуу жандоочтор түрк тилдеринде мындай формаларда кезигет: кырг., алт.: **көрө**; уйг., өзб. (диал.): **көре**; хак., ног.: **көрә**; к.калп.: **көри**; каз.: **көри, гөри**; азерб., түркм., гаг.: **гөре**; түрк, кум.: **гөрә**; башк., тат.: **күрә**; чув.: **кура** ж.б.

Жогорку фактылар айгинелеп тургандай, аталган жандоочтордун кыска гана варианты башка түрк тилдеринде кезигери дайын болду.

Аталган жандоочтордун чыгыш жөндөмөдөгү шилтеме **ал** ат атоочу менен айкашып келип, **андан көрө, андан көрөк, андан көрөкчө** же **ал** ат атоочунун кыскарып колдонулуп, **а көрө, а көрөк, а көрөкчө** түрүндөгү айкашта келген варианты аркылуу мурдагы сүйлөмдөгү ойго кийинки сүйлөмдө каршы ой айтуу же салыштыруу мааниси берилет. Мындай айкаштар аркылуу *ага караганда, же болбосо* деген маанилер туюнтулат. Себеби **ал** ат атоочу шилтеме ат атооч болгондуктан (анын семантикасынан шилтөө мааниси да туюлуп), жогорку маанилер берилип калат: Мен эч кимден коркпойм. Андан көрө өзүңүз коркпосонуз болду (А.С.). Чайды анан ичебиз. Андан көрөкчө бир пас маңдайымда турчу... (М.Г.). Мен дагы сени бир маанилүү ишке капа болуп жүргөн экен десе. Кой, андан көрө жакшы оку (А.С.). Ичкилик ичпейм. Андан көрө кантип өлө коёсун, ошону айтчы (К.А.).

Кантесин байбиче, кайратсыз кишиче!.. А көрөкчө мага таза кийим болсо бер (С.Ө.). Баргың эле келсе такси табылар. Андан көрө жүрү, ресторанга барып, жүздөн соголук (А.С.). Койсоңчу, Деке, а көрөкчө өзүңүн жайынды айтчы (С.Ө.).

Бул жандоочтор сүйлөмдө **караганда** деген жандоочко синоним болуп түшөт. Себеби булардын баарында тең салыштыруу, карама-каршы коюу мааниси бар. Бирок биринчи үч жандооч өздөрүнүн астындагы сөздүн чыгыш жөндөмдө турушун талап кылса, **караганда** жандоочу өзүнүн астындагы сөздүн барыш жөндөмдө турушун талап кылат. Маселен: Айткандарымды Аргын көңүлүнө алса мейли. Андан көрө көп-көп иштеп чеберчилигин арттырсын (А.С.). Балдар шылдындап жатат дейт. Ушундан көрө өлүп калсам эмне деп боздоп жатат (Б.У.). Салышт.: Айткандарымды Аргын көңүлүнө алса мейли. Ага караганда көп-көп иштеп чеберчилигин арттырсын. Балдар шылдындап жатат дейт. Ушуга караганда өлүп калсам эмне деп боздоп жатат.

Көрө / көрөк / көрөкчө жандоочтору мен, сен, биз, силер деген жактама ат атоочтор менен, ал эмес сейрек болсо да **алар** деген жактама ат атооч менен айкаша келгенде, биринчи, экинчи жакты, кээде үчүнчү жакты билдирген адамды башка тарап менен каршы коюу, салыштыруу маанисин берип калат: Бул жагынан ит айбан да болсо, бизден көрө алда канча сезгич келет (А.С.). Менден көрө досундун сырын сен жакшы билет эмес-сиңби, Дыйканбек (А.С.). Туугандарым менен араздашып калгам. Алардан көрөкчө биякта өлгөнүм жакшы (К.А.).

Толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн айкашып келишин А.Жапаров аналитикалык форма деп атайт [Жапаров 1979: 72]. Ал эми аталган жандоочтордун

толук маанилүү сөздөр менен (өзгөчө зат атооч, жактама ат атоочтор менен) аналитикалык форманы түзүшү менен салыштыруу маанисиндеги кыйыр толуктооч уюшуларын Ы.Жакыпов билдирет [Жакыпов 1975: 63-64].

Аталган жандоочтор **-ган** мүчөлүү жөнөкөй же татаал атоочтуктардан соң колдонулуп, жогорудагыдай эле маанини берет. Мындай конструкцияда ал жандоочтор **караганда** жандоочу менен оңой эле алмашылып колдонула берет: Кызмат учурунда аттын ээсин күттүргөндөн көрө... (күттүргөнгө караганда...) (С.Ө.). Бекер жүргөндөн көрө (жүргөнгө караганда) деп эмгектенгенсип жатабыз... (А.С.). Бирок өзү билчү, жылмайганынан көрө (жылмайганына караганда), анын мостойгону жакшы эле (К.А.). Билим алып, алысты көрүп, куу менен момунду ажырата албагандан көрөкчө (ажырата албаганга караганда), жаралбай коюу кандай жакшы! (К.О.). Бул кылганың жөн,- деди Көпбай Матвейдин жанына басып келип, күл төккөндөн көрөкчө (төккөнгө караганда) мен да ушинтсем болмок (К.О.). Моюнду кычы басып, түнкүсүн карт-карт тырманып жүргөндөн көрө (тырманып жүргөнгө караганда), колдо кылыч жаркылдап, жоого беттешип жүрүү жыргал эмеспи! (К.О.).

Сейрегирээк болсо да кыймыл атоочтун өнүмдүү -**оо/-оо, -уу/-үү** мүчөлөрүнөн соң орун алып колдонулат. Бул учурда да аталган жандоочтор **караганда** жандоочу менен жеңил-желпи эле алмашылып колдонула берет: Минтип кызмат өтөөдөн көрөк (кызмат өтөөгө караганда), алыска кетип ээн-эркин жүргөн оң (А.С.). Антип сый көрсөтүүдөн көрөкчө (сый көрсөтүүгө караганда), чакырбай коюшкандары деле жакшы болмок (К.О.). Жымсалдап айтуудан көрө (айтууга караганда),

алардын бизге унчукпай эле коюшкандары жогору болмок эле (А.С.).

Көрө / көрөк / көрөкчө жандоочторунун **көрөкчө** варианты **бу** шилтеме ат атоочу менен айкашта келип колдонулганда, дайыма эле чыгыш жөндөмөсүн талап кылбастан, атооч жөндөмөдө туруп деле айкашып колдонула берет. Мындай өзгөчөлүктүн орун алышы оозеки кептин таасиринен улам болуу керек: Деле мен өлөйүн **бу көрөкчө!** (К.О.). Караңгалай, караңгалай, **бу көрөкчө** жер безип тентип кетсемчи! (К.О.). Жылас баскан статьялар, **бу көрөкчө** мугалим болуп эле кете берсемчи! (К.О.). Бирок мындай сүйлөмдөрдө **бу** ат атоочу анын чыгыш жөндөмөдөгү **мындан** деген турпаты менен оңой алмашылып колдонула берет.

Тарта / тартып, баштап жандоочтору. Бул сөздөр жандоочтук милдетте келгенде бири-бирине карата синонимдик катышта болот. Ошондой эле үчөө тең чыгыш жөндөмөдөгү толук маанилүү сөздөр менен айкашта келип колдонулат. Ушул себептерден бул үчөөнү чогуу карайбыз. Алар функционалдык жандоочтор тобун толуктагандыктан, сүйлөм контекстине жараша бирде өздөрүнүн баштапкы чакчыл этиштик маанилеринде, бирде жандоочтук мааниде келип колдонула берет.

Аталган үч сөздүн тең этимологиясы - даана. Биринчи экөөнүн уңгусу - **тарт** деген буйрук ыңгайдагы, экинчи жактагы, жекелик сандагы, негизги мамиледеги этиш. Ага чакчылды уюштуруучу **-а, -ып** мүчөлөрү жалгануу менен чакчыл этиш жасалган. Ал эми **баштап** деген сөз **баш** деген зат атоочко этишти уюштуруучу өнүмдүү **-ла** мүчөсү, андан соң чакчылдын **-ып** мүчөсүнүн жалгануусунан пайда болгон.

Тарта / тартып, баштап сөздөрү өздөрүнүн

баштапкы чакчыл этиштик маанилеринде колдонулганда, татаал этиштин негизги түгөйү болуп келет. Мисалы: ...сен ойноочу башкы ролдордун баарын **тартып** алды (М.Г.). Уруу башчы манаптарына дагы бирден кымкап чапан берип сыйлап, жанга **тартып туруу зарыл** (Т.К.). Шырп алдырбай келип, жуурканды шарт **тарта салды** (К.О.). Ал (чаар уй) дайым уйларды **баштап жүрөт** (С.Ө.).

Ал эми бул сөздөрдүн жандоочтук мааниси тарыхтын кыйла кийинки мезгилине туура келет деп эсептөөгө болот. Анткени **тарта / тартып / баштап** сөздөрүнүн ичинен акыркысы гана (**баштап**) айрым түрк тилдеринде жандооч катары таанылган. Алар: кырг., алт.: **баштап**; тат., башк., уйг., к.балк., кум.: **башлап**; к.калп., ног.: **баслап**; өзб.: **бослап** ж.б.

Бул жандоочтордун **тарта / тартып** турпаттагылары канатташ казак тилинде да кезикпегендиги аныкталды. Бирок тактоо иретинде айтсак, **тарта** жандоочу казак тилинде кыргыз тилиндегидей мааниде эмес, **жуук, жакын** деген жандоочтук мааниде келери белгилүү болду. Караңыз: ...Ушаковтың отызга **тарта** қазақ зерттеушілері бар. У Ушакова было около тридцати казахов-исследователей... (Ғ.Мүсрепов) [Исенгалиева 1957: 116]. Ал эми **баштап** жандоочу (каз.: **бастап**) мезгилдик катышты туюнтары белгиленет [Исенгалиева 1957: 116]. Кызыгы, булардын бири да казак тилинин грамматикаларынан кезикпейт [КТГ 1967: 220-225; Ысқаков 1991: 371-374].

Башкыр тилинде аталган жандоочтордун **алып, баслап** “с, с тех пор” деген эки түрү кезигери Х.В.Султанбаева тарабынан белгиленет [Султанбаева 2008: 143-144]. Булардын **алып** деген түрү кадимки эле **ал** деген

буйрук этиштен чакчылдын **-ып** мүчөсүнүн жалганышынан уюшулганын көрүүгө болот. Бирок семантикалык жактан **алып** жандоочу, автор тарабынан берилген мисалдарга караганда, кыргыз тилиндеги **тарта, тартып** жандоочуна туура келет. Караңыз: *Ошо көндөн алып Емеш ике азна кызыулык менен ятты* (З.Биишева). “С этого для Емеш две недели лежала с температурой” [Султанбаева 2008: 143].

Тарта / тартып, баштап жандоочтору кыргыз тилинде барыш жөндөмөдөгү мезгил-убакыттык түшүнүктү билдирген зат атоочтор менен, тактоочтор менен, атоочтуктун **-ган** формасы менен айкашта келип колдонулат. Бул жандоочтор мезгилдик маанидеги толук маанилүү сөздөр менен айкашта келгенде, кандайдыр бир учурдун, мезгилдин башталыш моментин билдирип, сүйлөмдө мезгил бышыктоочтук милдетте келет. **Бүгүндөн тарта** келечекке ишенимдүү кадам ташташыбыз керек (К.О.). Ошол **мезгилден тартып** мергенчилер өздөрүнүн турмуш тагдырын Кожожашка аманат кылышат (М.Б.). Жок, аялым жолдон чыкпасын десеңиз, аны алган **күндөн тартып** үйгө камап салыңыз (М.Г.). **Бүгүндөн баштап** сиз биздин театрдын актрисасы болуп калдыңыз (М.Г.). **Эртеден баштап** мага жумуртка теришесиңер (М.Г.). **Бүгүндөн баштап** тегирменди өзүм кайтарам (М.Г.). Ушу **минутадан баштап**, бүт Кыргызстан анын ээси менен кошо менин менчигиме айланып, турмушума кирсин (М.Г.).

Ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн багыныңкы түгөйүндө айкашкан сөзү менен бирдикте процесстин, кыймыл-аракеттин башталыш моментин билдирүү үчүн колдонулуп, синтаксистик жактан мезгил бышыктоочтун милдетинте келет. Мына быйыл жарык дүйнөгө келгенден **тартып**, жашоонун сонундугун

Кирешечелик билгендер болбосо керек (А.С.). Август айы **жаңыргандан тартып**, Кирешенин кыял-жоругу өзгөрө баштаган (А.С.). Окуу жылы **башталгандан тартып**, аны сыртынан байкап, көз салып жүрчү (А.С.). Монах өлөм деген **күндөн баштап**, туйгуну шырп алдырбас кыраан болгуча ...оголе көп жыл өмүр сүргөн экен ал монах (К.А.).

Кыймыл-аракеттин бирөө тарабынан башталган моментин билдирүү үчүн колдонулат: ...айкөл **Манастан баштап** аттарын атап өтөгөн иштерине даңаза айтып ырдады ((Т.К.). **Чынгыздан тартып** жаш акын-жазуучуларга чейин саймедиреп сүйлөп отурду. (Инт.бул.). Азыр супер **билимдүүдөн тарта** чала сабатына чейин саясатчы болуп бүткөн. (Инт.бул.).

Кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча башталган моментин билдирет: **Ысык-Атадан тарта** Бишкекке карай жүргүнчүлөр демейкиге караганда саал азайган өңдүү. (Оозеки кептен). **Шаардан баштап** жакынкы айылга чейин созулат бул кара түтүн (“Ф” гез.).

Жараша жандоочу. Бул сөздүн азыркы кыргыз тилиндеги баштапкы мааниси татаал этиштин тутумунда негизги түгөй катары келген төмөнкүдөй чакчыл этиш: Сатып алган көйнөгү өзүнө куп **жараша калды**. Үстүнө эмнени тартса да **жараша берет**.

Ал эми **жараша** сөзүнүн жандоочтук кызматын түрколог А.М.Щербак эски өзбек, өзбек, кыргыз тилдеринин мисалында белгилеген. Окумуштуу бул сөз эски өзбек тили менен азыркы өзбек тилинде **йараша**, кыргыз тилинде **жараша** тыбыштык турпаттарда келерин, чыгыш теги боюнча байыркы түрк тилиндеги **йара-** ‘подходить, годиться’ деген буйрук этиштен чыккандыгын, ал эми **жараш** деген турпатын кыргыз тилинин мисалында кош

мамиледеги (*жараш* - (кирг.) –совм.-взаимн. з.) этиш деп билдирет [Щербак 1987: 85]. Этиштик уңгуга кош мамиленин мүчөсү, андан соң чакчылдын мүчөсү жалгануудан **жараша** чакчыл этиши, андан **жараша** жандоочу пайда болгон деген жогорку версия кубаттоого арзыйт. Анткени бул сөз ичиндеги мүчөлөр уңгу менен ширелишип кетпестен, ар бирин өз-өзүнчө бөлүп кароого мүмкүн болуп даана болуп турат.

Жараша сөзү жандооч катары барыш жөндөмөдөгү уңгу түрүндөгү жана таандык мүчөлүү зат атоочтор менен, шилтеме, өздүк ат атоочтор менен, ошондой эле **-ган** формалуу атоочтуктар менен айкашта колдонулууга жөндөмдүү. Семантикалык жактан айкашкан сөзү менен бирдикте сүйлөмдө кандайдыр бир нерсенин ылайыгына, шартына карай деген маанини туюнтат. Булардын ар бирине мисалдар берели. 1. **Жараша** жандоочунун зат атооч менен айкашта келиши: ...Мани Ясону шартка жараша бир жолу көргөн Лама Бусменди толкундатпай коёбу? (К.А.). Андан соң аларды устат берген суроого жараша беш секундага дейре таап чыгып жатка айтып берүүсү керек (К.А.). Бал-ли!- дешти, бул сезимдин ичинде ырчынын өнөрүнө тен бере өрөпкүү да, “каранын канынын” кабагына жараша жалпылдап кетүү да бар эле (Т.К.). О-о, сөзүн кара, комузунун тең кеткенин кара, үнү ар бир мааниге жараша кубулжуганын кара... (Т.К.). Акчана жараша мамиле кылып калды кишилер (М.Г.). Көрүнүшүнө жараша көп окуган, көптү билген неме экен... (М.Г.). Өтмүш мезгил калыстыгы ушул экен ки. Бек айым, ар кимди пейилине жараша жолуна түшүрөт турбайбы?! (Т.К.).

2. Ат атоочтор менен айкашта келиши: Столдун үстүндө дасторкон жайылып, дасторкон ар түркүн

ичимдик, аларга жараша азык-оокат, күзгү гүлдөр менен жасалгаланган (М.Г.). Ар нерсенин өзүнө жараша машакаты, милдети, төлөп берер карызы болот турбайбы?! (Т.К.).

Ал эми **жараша** жандоочу **ошо** деген шилтеме ат атооч менен айкашып келгенде мурунку сүйлөмдөгү ой кийинкиде ырасталат, салыштырылат: Калдайган жоруларды теңине албагансыган бүркүт өз ойну менен алек. Ошого жараша бүркүт жоруларды жанынан кууп да жибербейт (А.С.). Бирок өзү баланын ар бир сөзүн, ар бир кадамын аңдыды. Ошого жараша анын тилеги ишке ашкан сайын кээде кубанганынан бөлмөсүнө бекине калып жашып алчу (К.А.). Буту-колу мыртыыйып, ошого жараша өзү эткээл, ары ойноок... (А.С.). Арыстан ак чөптү жиреп, улам жакындай берет. Ошого жараша анын мезгил-мезгили менен чыккан үнү да күчөйт (М.Г.).

3. **-ган** формалуу атоочтуктар менен айкашта келиши: Кесиптер көп, алар өзүнөр тандаганга жараша (К.А.). Силердин сураганыңарга жараша жооптор да болот да (“КБ” гез.). Ал жакка барганга жараша жакшы эмгектенүү керек (А.С.).

Караганда жандоочу. **Караганда** сөзү функционалдык жандооч болгондуктан, сүйлөм контекстине жараша бирде өзүнүн толук лексикалык маанисинде, бирде кызматчылык (жандоочтук) мааниде келип колдонулат. Бул сөз **кара** деген буйрук ыңгайдагы этишке атоочтуктун **-ган** мүчөсү, ага жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалгануу менен жасалган. Ал баштапкы лексикалык маанисинде келгенде татаал сүйлөмдүн багыныңкы түтгөйүнүн баяндоочунун милдетин аткарат: Жана ылдыйтан төшөгүнө жатып **караганда**, үстүндөгү полицай Барласка тим эле зор

көрүнгөн (К.А.). Ал ачуусу келип тикиресе караганда, эмне кыларын билбей жерге кирип кете жаздады (А.С.).

Караганда сөзү жандоочтук милдетте келгенде айкашкан сөзү менен негизинен салыштыруу, карама-каршы коюу маанилерин туюнтат. Бул жандоочтун ушул негизги касиеттери В.А.Исенгалиева менен Х.В.Султанбаеванын эмгектеринде да көрсөтүлөт [Исенгалиева 1957: 113; Султанбаева 2008: 128-129]. Бирок **караганда** жандоочуна кыйла жакшы сыпаттаманы түшүндүрмө сөздүктөн жолуктурабыз. Анда: “Эки нерсени бири-бирине салыштырууда, ички бөтөнчөлүктөрүн айырып айтууда же биринен кийин экинчи бир натыйжа тууларын көрсөтүүдө колдонулат”, - деп берилген [КТТС 1984: 471].

Караганда жандоочу төмөнкү түрк тилдеринде кезигери белгилүү болду: кырг., каз., башк., тат., өзб.: **караганда**; уйг.: **кариганда**; түркм.: **гаранда** ж.б. Бирок түркмөн тилинде бул сөздүн синоними болуп келген **көрө** жандоочу активдүү колдонулары Ф.Р.Зейналов тарабынан белгиленет [Зейналов 1966:168].

Азыркы кыргыз тилинде **караганда** жандоочу барыш жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч, **-ган** мүчөлүү атоочтук, кээде кыймыл атоочтор менен айкашта келет. Бул учурда сүйлөмдө кыйыр толуктоочтук милдетти аткарат [Жакыпов 1975: 63-64].

Мисалдар: 1. **Караганда** жандоочу жогорку толук маанилүү сөздөр менен айкашта келүү менен, сүйлөмдө салыштыруу, карама-каршы коюу сыяктуу маанилерди билдирет: Баштагы **бейкут күндөргө караганда** бу кезде колхоздо иштөө алда канча оор... (С.Ө.). Эмнеликтендир ал **уулуна караганда** келинине көбүрөөк жан тартчу (А.С.). Анан дагы жүрөк менен баш оорулары да **шаарга**

караганда он эсе аз, - деп кошумчалады парторг (М.Б.). Суунун **жытына караганда** күкүртү гана көбүрөөк окшойт (К.А.). Алар **жөөлөргө караганда** тың (К.О.). А кырларда суук **ыктоого караганда** беш-он градус жогору (К.А.). Окуусу **меникине караганда** кыйын эле (М.Г.). Далай-ламанын алдында колун көкүрөгүнө алып жүтүнгөнү олдоксон. **Ага караганда** жаш Ясонун болочок устатына жүтүнүшү кадимки чебер монахтыкына окшойт (К.А.).

2. Бир нерсенин, ойдун кайдан чыккандыгын, булагын билдирүү үчүн колдонулат: Далай-ламанын **айтымына караганда** бул жаш устаты мурдагы устаты Лама Цудан алда канча күчтүү касиетке ээ экен (К.А.). Бирок Зууракенин үйүнө эртели-кеч такай **кирип чыкканына караганда** Токо бу шайдоот, чырайлуу кызды көөнүндө жакшы көрө турган (А.С.). Кемпирдин **айтышына караганда** анын жашаган жери бир ажайып жер экен (М.Г.). Чор баскан капкара таманын мык жырып кеткенде да көзүнө жаш албаган Кеңешбектин **ыйлаганына караганда** аябай ыза көргөн экен деп түшүндүк (А.С.). Айтылып жаткан **айыңдарга караганда** өзүнүн ыры, шаңшыган үнү менен эми эле өлгөн кишини кайра тирилтип алчу экен (К.А.).

Чыгыш тегин атоочтон болгон функционалдык жандоочтор

Бул топко зат атоочтон, сын атоочтон пайда болгон жандоочтор кирет. Алар төмөнкүлөр: **соң, катары, чакты, кезде, учурда, чакта, тапта, ченде, башка, бөлөк, бөтөн, өңгө, өзгө, себептүү, өңдүү, сындуу, чамалуу, жакын, ашык, артык** ж.б.

Соң жандоочу. **Соң** сөзү контекстке жараша баштапкы зат атоочтук маанисинде да, жандоочтук мааниде да келип колдонула берет. Зат атоочтук маанисинде колдонулганда зат атоочторго мүнөздүү болгон грамматикалык категориялар менен өзгөрүүгө жөндөмдүү болот. Маселен, *фильмдин соңу* деген айтымды теледен такай эле көрөбүз. Андан тышкары: *Иштин соңунда бир аз отуруп баарлашалы. Бул берүүнүн соңунан жакшы кино башталат экен. Келе жатат карт буудан, / Он эки тулпар соңунда ("Семетей")* деген өңдүү сүйлөмдөр тилибизде кездешет. Ал эми К.К.Юдахиндин редакциясы астындагы сөздүктө *бирдин соңу* 'второй; следующий за первым' деген айтым берилген [КОС 1965: 653]. Бирок азыркы кыргыз тилинде бул сөз зат атоочтук мааниде чектелүү гана колдонулат. Ал эми анын жандоочтук функцияда келиши активдүү экендигин топтолгон факты-материалдар ырастады.

Бул жандооч төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: эски өзб.: **соң**; эски кып.: **соңра**; кырг., каз., к.калп., кум., ног., к.тат., бараб.тат., сал., сары уйг., уйг.: **соң**; тат.: **сон / соң / соңра**; азерб., түрк, түркм.: **сон / соңра**; гаг.: **сора**; к.балк.: **сора / соңра / соңура**; тув.: **соң / соңгаар**; өзб.: **сунг / сунгра** (окулушу **суң / сунра**); башк.: **һуң**; кар.: **сон / сортун** ж.б.

Жогорку маалыматтан көрүнүп тургандай, айрым тилдерде **соң** жандоочунан кийин дагы **-ра** элементинин уланып турганын көрөбүз. Ал жөнүндө окумуштуулар арасында бирдиктүү пикирдин жок экендигин А.Н.Кононов тастыктайт. Ал О.Бётлингк **-ра < йер** болуп, В.Радлов **-ра < ара** болуп өзгөргөн десе, А.Самойлович **-ра** бул этишти жасоочу мүчө деп, В.Банг, М.Левиски, В.Котвичтер (барыш, багыт) жөндөмөнүн мүчөсү деген деп

билдирет [Кононов 1956: 326]. Бул маселе боюнча кийинки эмгектерде деле жогоркудай эле бир пикирдин орун албаганын көрөбүз. Маселен, А.М.Щербак орто кылымда жандоочтук милдетте кезиккен **сонда, сонра** сөздөрүнүн тутумунда **-да,-ра** деген жөндөмө мүчөлөрү бар экенин билдирсе [Щербак 1961: 188], А.Г.Магомедов кумук тилиндеги **соңра** жандоочу **соң** жана **ара** деген компоненттерден турат деп эсептейт [Магомедов 1966: 173].

Түрк тилдеринин ичинен караим тилинде бул жандооч **сортун** деген тыбыштык турпатта кезигери, башка түрк тилдериндегиден (тыбыштык жактан) кескин айырмалуу экени көзгө урунат. Анын себебин А.М.Щербак бир катар түрк тилинде жандоочтук милдет аткарган **сары** сөзүнүн (байыркы түрк тилинде **сары** 'сторона' дегенди билдирген) **соңра** жандоочу менен айкашуусунун натыйжасында пайда болушу мүмкүн деген оюн билдирет [Щербак 1987: 73]. Ал эми К.М.Мусаев болсо **сортун** жандоочун **соң** жандоочунун архаикалык формасы болуу керек деп эсептейт [Мусаев 1964: 321].

Соң сөзү жандоочтук мааниде **соң / соңра / суңыра** тыбыштык варианттарда орто кылымдан бери карай колдонулуп келатканы тууралуу К.К.Молгаждаров белгилейт. Бул илимпоздун билдирүүсү боюнча орто кылымда **соң** жандоочу менен катар **кийин (кейин, кейн кедин, кин, кидин)** деген тыбыштык турпаттарда) жандоочу да колдонулган, бирок колдонулуу жыштыгы боюнча **соң** биринчи болгону айтылат. Ошол замандарда эле **соң** жандоочу түрдүү зат атооч, ат атоочтор менен айкаша келип колдонулгандыгы мисалдар менен тастыкталат [Молгаждаров 2012: 178-179].

Азыркы кыргыз тилинде **соң** жандоочу **кийин** жандоочу менен синонимдик катышты түзүп, экөө тилде параллель колдонулуп келаткан жандоочтордон.

Соң жандоочу сүйлөмдө чыгыш жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч, **-ган** формасындагы атоочтуктар, тактоочтор менен айкашта келип, негизинен мезгилдик маанини, сейрегирээк себеп маанисин туюнтуу үчүн колдонулат. **-ган** формасындагы атоочтуктар менен айкашта келгенде, негизинен атооч жөндөмө формасында болот. Ал эми атоочтуктун чыгыш жөндөмө мүчөлүү келиши кыйла эле сейрек кезигет. **Соң** жандоочунун айкашкан сөзү жөндөмө мүчөлүү же ансыз эле келишинин мүмкүн экендигин түрк тилдериндеги жандоочторду салыштырып изилдеп жатып А.М.Щербак да белгилеген. Окумуштуу оюн, маселен, түрк тилинде кезиккен **дэ́рстэ́н сонра, он гү́н сонра** деген мисалдар менен ырастаган [Щербак 1987: 90].

Түрк тилдеринде **соң** жандоочу айкашкан сөзү менен бирдикте дээрлик мезгилдик маанини камсыз кылуу үчүн колдонулат. Ошондуктан Ф.Р.Зейналовдун эмгегинде берилген классификацияда да бул жандооч огуз группасындагы тилдерде (т.а., азербайжан, түрк, түркмөн, гагауз) **сон /сонра** тыбыштык турпаттарда жолугары жана мезгилдик маанидеги жандоочтор деген топто каралары белгиленет [Зейналов 1966: 123; 251-260].

Башкыр тилинде бул жандооч **һуң** тыбыштык турпатта келери жана жөнөкөй сүйлөмдө да, татаал сүйлөмдө да айкашкан сөздөрү менен бирдикте мезгилдик маанини билдирери айтылат [ГСБЛЯ 1981: 324; Султанбаева 2008: 141-143].

Эми көркөм чыгармалардан топтолгон фактылардын негизинде, **соң** жандоочунун кайсы сөздөр менен, кандай синтаксистик мамиле-катыш түзөрүнө кайрылалы. 1.

Чыгыш жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч, тактоочтор менен айкашта келип, жөнөкөй сүйлөмдө мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат. Татаал сүйлөмдө мезгил багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна катышат. Датка апа бир аз тынымдан **соң** суроосун толуктады... (Н.К.). Тамактан **соң** баары өз бөлмөлөрүнө тарашты (Н.К.). Үч күндөн **соң** Карабалта ашып, наркы Куртка Кетмен-Төбө чептериндеги аскерлерди алып, Алымбек даткан Чүй бооруна ашты (Т.К.). ...мырза күйөө деген келиндин сыпаа өтүнүчүнөн **соң**, шайы төшөк үстүнө өтүштү (Т.К.). Ушундан **соң** Фрунзе кабыл алынган кошумча аскердик тескөө өткөрдү (Т.К.). Андан **соң** бир көз ирмем ойлонбостон менин кой дегениме таптакыр болбой кошо жөнөй берди (К.А.). Бир аздан **соң** тилмеч сыртка чыкты (Т.К.). ...бир аздан **соң** уктайм деп уктай албайсы нар (Т.К.).

2. Чыгыш жөндөмө мүчөлүү **-ган** формасындагы атоочтуктун **соң** жандоочу менен айкашып келүүсүнөн сүйлөмдө мезгилдик маани уюшулат. Бул учурда атоочтуктун **-ган** формасынан кийин чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү сейрек болсо да уланышы мүмкүн: Убакыт деген кеткен **соң**, келгис улуу кенч экен го, чиркин (Н.К.). ...он-он беш күндүк жол баскан **соң**, таптакыр башка журттун жерине өтөрүн кеп салган (Т.С.). Ал кеткен **соң** жулкулдатып жатып Жакып байын араң ойготту (А.Ж.). Учурашкан **соң** Мендибай түндөгү көргөн-билген укмуштарын айтып берди (А.Ж.). Тамак ичкен **соң** карган долу чөк түшө калып далы ачты (К.А.). Злой он,- деди Красин бир топко унчукпай ойлонуп отурган **соң** (К.А.). Чыгынып келгенден **соң**, шашпай кобурашып, жарпынды жазып кеткениң деле оң. (Оозеки кептен). Ошо Эдиге (бешбармактан) төрт алгандан **соң** колун дасмалга сүртүп

калды (К.О.).

3. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу **-ган** формадагы атоочтуктан болуп, ага **соң** жандоочу тутумдашып келсе, себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат. Бул өзгөчөлүк синтаксисте Ы.Жакыпов, А.Сапарбаев, А.Имановдор тарабынан белгиленип келет [Жакыпов 1975: 159; Иманов, Сапарбаев 1988: 200; Иманов 2009: 379]. Бул учурда атоочтуктун **-ган** формасынан кийин чыгыш жөндөмө мүчөсү дээрлик уланбайт: Өлкө ээси түрк эли болгон соң, түрк эли убайын көрсө жаманбы? (Т.К.). Топурактан жаралган соң, кайра топурак болуп кетмей (Т.К.). Темир канат болгон соң, ар кимиңер өзүңөрчө канат шилтеп калбадыңарбы... (Ч.А.). Култаң айтып келген соң, “Текес ханыбыз жандан кечиптир”, - деп карапайым калың эл дүрбөп, үрккөнү калыптыр (А.Ж.). Эчтеке чыкпаган соң, калктын саан уюн тартып алышты (К.О.).

4. Кээде **соң** жандоочу катышкан сүйлөмдөрдө мезгилдик да, себептик да маани чогуу кезигип, кайсы мааниси басымдуу экенин ажыратуу кыйынчылык жаратып калат. Мындай учурда сүйлөмдүн жалпы семантикасына олуттуу мамиле кылып, аны кылдат талдоо зарыл болот: Ушундай оор салаканы көргөн соң, баштакы жөрөлгөнү калың журт өзү өзгөрттүбү? (Т.С.). Биртике тердеген соң, жаңы эле көзү илинген Карасакал шырп эткенден кайра ойгонду (Т.К.). ...иштин жайын түшүнгөн соң, баары жапырт күлүп жиберешти (А.С.).

Соң жандоочу татаал сүйлөм ичинде эки кайталанып, биринчи багыныңкы сүйлөмдө мезгилдик мааниси, кийинки багыныңкы сүйлөмдө себептик мааниси туюнтуп да калат: Кийин арадан далай мезгил өткөн соң, түндө далай жырткычты кезиктирген соң гана, баягыда өзүн коркуткан догуздар экенин билди (Т.С.).

Соң жандоочу катышкан бардык сүйлөмдөрдө бир фактыдан кийин экинчиси уланары, бир кыймыл-аракеттин артынан кийинкиси уланары туюнтулат. Мындай көрүнүштү башкыр тилинин материалында Х.В.Султанбаева да белгилеген [Султанбаева 2008: 142].

Катары жандоочу. Бул сөздүн уңгусу - **катар** деген араб тилинен кабыл алынган, орусча *ряд* дегенди билдирген зат атооч сөз [КОС 1965: 358]. **-ы** болсо - 3-жактын таандык мүчөсү. Кыргыз тилинде зат атоочтук маанисинде да, жандоочтук мааниде да колдонулат. Зат атоочтук маанисине мисалдар: Каркыралар **катарын** (эмнесин?) бузбай учуп бара жатышкан (Ч.А.). Улуу Ата Мекендик согушка катышкандардын **катары** (эмнеси) улам суюлуп бара жатат (“КР” гез.).

Катары жандоочтук милдетте атооч жөндөмөдөгү жандуу, жансыз зат атоочтор менен, шилтеме ат атоочтор менен, сейрек болсо да **-ган** формалуу атоочтуктар менен айкашта келет. Сүйлөмдө сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат [Иманов, Сапарбаев 1988: 95; Иманов 2009: 229]. “Бирөөгө же бир нерсеге окшош, сыяктуу же ошого тете, ошонун өзүндөй деген мааниде колдонулат”, - деген түшүндүрмө сөздүктөгү сыпаттама бул жандоочтун семантикасына абдан төп келет [КТТС 1984: 487].

1. **Катары** жандоочунун зат атоочтор менен айкашта келиши: Ырчыны адам катары көрбөгөн бул пикир Жеңижоктун эсин оодарып таштады (Т.К.). Эгер мен чынымды айтсам, эркек катары мага сен дагы, сенин досуң дагы жакпайт (А.С.). Ага чейин ал баарыбызга тең иш билги деректир катары гана белгилүү болуучу (М.Г.). Киреше болсо аны жан катары да көрүп койбой ичин күйгүзөт (А.С.). Аны окуучулардын кулк-мүнөзүн мыкты

билген педагог катары даңазалап калышчу (А.С.). Бул беттешүүнү Кокондо ордо жыйынында да жеңиш катары дүң кыла кабыл алышты (Т.К.). Муну эми сиз экөөбүз атайын сабак катары окуй баштайбыз (К.А.). Мисал катары, оттун жаралуу ыкмасы эч убакта өлбөс болгон үчүн... жаңыдан тутана бермекчи (К.А.). Адилет болсо Тибеттин ыйык кишиси, Миларепанын кайра жаралган түгөйү катары мындан ары катуу кайтарууда калыптыр (К.А.).

2. Ат атоочтор менен айкашта келиши: Силер бизди ушулар катары да көрбөйсүнөр! (М.Г.). Ошолор катары иштегендер жок деп ойлогон туурабы? (“КБ” гез.).

3. -ган мүчөлүү атоочтук менен айкашта келиши: А мен баары бир окумак эмесмин, өзүмдү театр үчүн өлгөн катары сезип калганмын... (М.Г.). Силер бизди ал жыйында болгон катары эсептеп койгула (“КБ” гез.).

Катары жандоочу терс маанини туюндурган эмес нагыз жардамчы этиши катышкан татаал сүйлөмдүн тутумунда эки кайталанып, карама-каршы багынынкы сүйлөмдүн уюшулушуна кыйыр түрдө катышат: Көрсө аны биз жырткыч катары эмес, киши катары кабыл алыптырбыз (К.А.). Камчыбек аны жигит-желең катары эмес, жашы улуу ага катары мамиле кылган (Т.К.).

Чакты / чамалуу жандоочтору. Бул эки сөз жандооч катары сүйлөмдө абсолюттук синоним болуп келгендиктен, чогуу карайбыз. Бирок чамалуу жандоочу чактыга караганда пассивдүүрөөк колдонулат.

Чакты сөзү азыркы кыргыз тилинде уңгу түрүндөгү сөз деп таанылат. Ал тилде зат атооч катары да, жандооч катары кезигет. Маселен: Бул ишке сенин чактын келбейт. Анын чактысы жетпеди. Болгон чама-чактысы ошол гана деген өңдүү сүйлөмдөрдө эмнең? эмнеси? деген

сууроолорго жооп берип, өзүнүн баштапкы зат атоочтук кызматында келет.

Чакты сөзүнүн зат атоочтук милдети котормо сөздүктө да тастыкталган. Анда чакты орусча *сила* деп туура которулган [КОС 1965: 837]. Ал эми бул сөз жандооч катары келгенде атооч жөндөмөдөгү эсептик сан атоочтор менен гана айкашып келе алат. Ошондуктан чакты сөзүнүн колдонулуш диапозону тар.

Ал эми чамалуу сөзүнүн баштапкы мааниси – катыштык сын атооч. Ал чама деген зат атоочко -луу куранды мүчөсү жалгануудан пайда болгон. Бул сөздүн чама деген уңгусу семантикалык жактан чакты сөзүнө жакын. Караңыз: чама орусча *сила, мощь, энергия* [КОС 1965: 842]. Чамалуу да чакты жандоочундай эсептик сан атоочтор менен гана айкашып келет. Бирок, жогоруда белгилегендей, колдонулуш жыштыгы боюнча чакты жандоочуна караганда сейрегирээк. Эки жандооч тең морфологияда чамалама сан атоочтордун уюшулушуна өбөлгө болот. Караңыз: [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 116-117]. Синтаксистик жактан чамалуу да, чакты да айкашкан сөзү менен бирдикте сүйлөмдө аныктооч болуп келет [Иманов 2009: 192].

Казак илимпозу К.Молгаждаровдун билдирүүсү боюнча сан атоочтор менен айкашып колдонулган чакты, чамалуу, жуук жандоочторуна көөнө түрк тилинде ча деген форма туура келет. Ал мындай оюн Билге каган, Тонукукка арналган эстеликтерден алынган төмөнкү мисалдар менен бышыктаган: Елиг че ер тутдымыз. Уйгур елтегер йүз че ерин илгерү тезип барды [Молгаждаров 2012: 186]. Бирок бул ча тилдик элементи (т.а., мүчө) азыркы кыргыз тилинде да активдүү колдонулат. Башкача

айтканда, сан атоочко уланып колдонулуучу **ча** (мүчөсү) **чакты**, **чамалуу** жандоочтору менен алмашылып колдонулууга жөндөмдүү. Ошондуктан байыркы жазма эстеликтердеги **ча** тилдик элементин (т.а., мүчөнү) түрк тилдерине которгондо **ча** менен берсе да болот, **чакты**, **чамалуу** жандоочтору менен берсе да болот. Кыргыз тилине жогорку сүйлөмдөр оригиналындагыдай эле **ча** менен эле которулуп берилген. Караңыз: элиг **че** эр тутдымыз [ОЕТ 1982: 85]. Кырг.: элүүчө кишини туткундадык [ОЕТ 1982: 89]. Демек, **элүүчө**, **элүү чакты**, **элүү чамалуу** деп айтсак, ошол эле семантика сакталат.

Ушул маселеге карата белгилүү түрколог А.М.Щербактын көз карашын алгылыктуу деп эсептөөгө болот. Себеби анын билдирүүсү боюнча айрым жандоочтор морфологиялык элементтерге (мүчөгө), (мындайларды ал “послелогои-аффиксы” дейт), өтүү абалында турат. Окумуштуу буга далил катары азербайжан тилиндеги (меним) **үчүн** менимчин болуп кыскарып, менен жандоочу (бир тахта) **иле** ~ бир тахтала болуп кыскарып, өзбек тилиндеги (отуз) **чогли**, хакас тилинде отыс**ча** болуп кыскарып мүчөгө айлануу абалында экенин билдирген [Щербак 1987: 57].

Чакты, **чамалуу** жандоочторунун ичинен **чакты** төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: кырг. **чакты**; к.балк.: **чаклы**; тат.: **чаклы** / **чаклә**; тат. диал.: **чаклә** / **чикле**; өзб.: **чогли**; башк.: **саклы** / **саклә**; каз.: **шакты** ж.б.

Ал эми **чамалуу** жандоочунун **шамалы** тыбыштык турпатындагысын казак тилинен гана кезире алдык. В.А.Исенгалиева казак тилинде **шакты**, **шамалы** жандоочтору кыргыз тилиндегидей эле сан атоочтор менен айкашта келип, болжолдоо, чамалоо маанисин туюндуруларын билдирет [Исенгалиева 1957: 101-102].

Азыркы кыргыз тилинде бул жандоочтор көркөм чыгармалардагы карапайым адамдардын кебине көбүрөөк мүнөздүү экендигин топтолгон факты-материалдар көрсөттү: Береги жол жээктей чыккан **он чакты** түп чийге өрт коюшкан (С.Ө.). ...жылуу башаттын өрөөнүндө **жыйырма чакты** боз үй, алачыктар карарат (М.Б.). Араң таппадымбы, **жүз чакты** үйдүн астына түшүп чыктым (М.Г.). Шаардын борбор көчөсү менен бир кара кемпир **он чакты** эчки айдап баратыптыр (М.Г.). Анын санаасын тындырып, **он чакты** күнчө үйүндө жүрүп келмекчи болуп жаткан (А.С.). Отун сактаган бастырманын алдында жүгөрүнүн **он чакты** сотосу калган эле (А.С.). Бейше **жыйырма чакты** кыз-келин менен Кара-Суу кыштагына келген (А.С.).**эки жүз чамалуу** төөлөр четинде сары атчан көгала сакал арык адам жүрөт (К.О.). **Төрт жүз чамалуу** кол менен Тосконду кууп жөнөшөт (К.О.). Жердин эң кыска түнүндө ыйык Миларепа **жүз чамалуу** момияларды туристтик вертолёттор менен Кайлас тоосуна жеткирген (К.А.).

Чакты, **чамалуу** жандоочтору сейрек болсо да сын атоочтун -дай мүчөсүн кабыл алып колдонулат: Ушул тапта алардын ийининде **беш чактыдай** түгү чыга элек кызыл эт чиеси бар болчу (А.С.). **Он-он беш чамалуудай** сомодой болгон жигиттер топтолуп жатышкан (“Ф” гез.). **Он чактыдай** бала бир нерсе жазып отурушат (К.А.).

Жогорку сүйлөмдөрдүн бардыгында **чакты**, **чамалуу** жандоочтору атооч жөндөмөдөгү эсептик сандан менен айкашта келип, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарышат.

Кезде, **үчүрда**, **убакта**, **чакта**, **тапта**, **ченде** жандоочтору. Бул сөздөр да жогорку сөздөрдөй эле

синонимдик катышта келгендиктен, чогуу карайбыз. Бирок булар ар дайым эле бири-бирине карата абсолюттук синоним боло беришпейт.

Булардын ар биринин этимологиясы зат атооч катары да, андан пайда болгон жандооч катары да - даана. Анткени **кез, учур, убак, чак, тап, чен** деген мезгилдик маанидеги зат атоочторго жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалгануу аркылуу пайда болгону ачык эле көрүнүп турат. Бирок аталган сөздөр жандоочтук милдетте келсе, жатыш жөндөмө мүчөлүү гана болууга (б.а., ушул гана формада келүүгө) жөндөмдүү болот, ал эми зат атоочтук милдетте келгенде бардык жөндөмө мүчөлөрүн, таандык, көптүк сандын мүчөлөрүн кабыл ала берет.

Аталган сөздөрдүн тилде жандоочтук милдети тууралуу К.К.Молгаждаров тарабынан белгиленет. Ал **заман** сөзү тексттин мотивине (контекстке) жараша **“кезде, сатте, уакытта, кезеңде мезетте”** сөздөрүнүн (жандоочторунун) маанисинде колдонулган деп билдирет. Булар семантикасы боюнча мезгилдик маанини туюндураары да айтылат [Молгаждаров 2012: 185].

Синтаксистик жактан жогорудагы жандоочтук милдетти аткарган сөздөр жана дагы бир катар мезгилдик маанини туюндурган жандоочтор айкашкан сөзү менен бирдикте мезгил бышыктоочтун милдетин аткараарын окумуштуу Ы.Жакыпов белгилейт. Анын ою толугу менен төмөнкүчө: **“Кийин, соң, чейин, дейре, дейин, мурун, мурда, менен, сайын, илгери, баштап, тартып, ченде, бери, ары, кезде, учурда өңдөнгөн жандооч жана жандооч ролундагы бөлүкчөлөр менен жанаша келген сөздөр да мезгил бышыктооч болушат”**, - деп билдирет [Жакыпов 1975: 74-75]. Бул билдирүүдө Ы.Жакыпов **“жандооч ролундагы бөлүкчөлөр”** деген терминди колдонот. Себеби

азыркы кыргыз тилинин морфология бөлүмдөрүндө **ченде, кезде, учурда** сөздөрүнүн жандоочтук милдети белгиленген эмес. Ошондуктан Ы.Жакыпов синтаксис таануучу катары морфологиянын объектисине этияттап, аяр мамиле жасап, жандооч катары морфологияда берилбей калган сөздөрдү тике айтууну туура көргөн эмес болуш керек.

Бирок илимде белгилүү болгондой, кызматчы сөздөр мезгилдер өткөн сайын толук маанилүү сөз түркүмдөрүнөн улам жогоркудай болуп жаңы кызматчы сөздөр менен (азыр сөз болуп жаткандай, жандоочтор менен) толуктала берет. Илимдеги ушундай моменттер, кырдаалдар жөнүндө түрк тилдериндеги кызматчы сөздөрдү терең иликтөөгө алган окумуштуу А.М.Щербак мындай деп таамай айткан. Бул окумуштуунун оюн толук жеткирүү максатында оригиналында беребиз: **“Образование послелогов происходит и в настоящее время и, очевидно, будет происходить и дальше, однако пик его интенсивности относится к недавнему прошлому, о чем свидетельствует наличие значительного числа региональных послелогов, используемых в пределах отдельных групп или языков...”** [Щербак 1987: 61].

Бул жандоочтор айкашып келген сөздөрү менен бирдикте мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун уюшулушуна да катышат. Бул жөнүндө Б.Өмүралиевдин оюн бузбаган калыбында берели: **“Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу атоочтуктан болуп, ага жөндөмө мүчөлөр же кийин, соң, дейре, убакта, чейин, учурда сыяктуу жандоочтор кошулуп айтылат”**, - деп: **Үй ээси мейман камылгасына өткөн учурда, биз ал-абалды аңгемелеше отурууга өттүк** деген сүйлөмдү жогорудагы оюн бышыктоо иретинде берет [КТ, 2-бөлүк 1973: 231].

Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу кезде, учурда, чакта ж.б. бир катар жандоочтордун -ган формалуу атоочтуктар менен тизмектеле айтылышы аркылуу уюшуларын А.Сапарбаев да билдирип, ал оюн төмөнкү сүйлөмдөр аркылуу бышыктаган: *Биз столовойдон бир тарелкадан күрүч сорпону капортолоп калган кезде, сырттан оңу тааныш бирөө кирди. Эл оор уйкуга кирген убакта, үйдөн качып чыктык. Күн бешим болуп калган ченде, кыштактан Керимкул менен Жума чыга келишти* [Иманов, Сапарбаев 1988: 192].

Жогоруда биз белгилегендей, кезде, учурда, убакта, чакта, тапта, ченде деген жандоочтук милдеттеги сөздөр синонимдик катышта келет. Бирок булар кээде абсолюттук синоним болуп биринин ордун экинчиси жеңил-желпи эле алмаштырса, кээде андай орун алмаштыруу такыр орунсуз болуп калат, жок эле дегенде мындай орун алмаштыруу стилдик жактан кулакка жагымсыз угулат. Ошондуктан бул жандоочтор катышкан сүйлөмдөрдү талдаганда, алардын бул өзгөчөлүктөрү да эске алынат. Бирок булардын жалпылыгы катары айкашкан сөздөрү менен бирдикте ар биринин сүйлөмдө мезгил бышыктоочтук гана милдетте келиши эсептелет.

Аталган жандоочтор зат атоочтор менен (ченде жандоочуна гана тиешелүү), шилтеме .ат атоочтор, атоочтуктун -ган, -ар формалары менен, -дай мүчөлүү катыштык сын атоочтор, көп деген тактооч менен постпозицияда айкаша келет.

Эми мисалдарга кезек берсек. Кезде жандоочу көбүнчө убакта жандоочу менен абсолюттук синонимдик катышта келет: Бир топ жолдоштору менен бир кезде (убакта) тай мингизип узаткан Абтандилди бардыр деп келген (К.О.). Ушул кезде (убакта) мылтык түгүл белинде

узун бычагы жок элге мунун азгырыгына кириш – зыян (Т.К.). Ошол кезде (убакта) аны небереси жеңден тартып, баягы бир учурдагыдай катуу кыйкырды (А.С.). Сүйлөшүүгө барган кезде (убакта) алдадык деп мени абакка кириптер кыла турган болушпасын (Т.К.). Эртеден бери байлануу жатып эриккен ит ары-бери чуркап кумарын жазган кезде (убакта), ал мылтыгын асына эшикке чыгат (А.С.).

Ал эми учурда жандоочу кезде, убакта, тапта жандоочтору менен синонимдеш экенин көрөбүз: Ушул учурда (убакта, тапта, кезде) адам кейпине окшош неме терезе бурчуна жабыша бүдөмүктөнүп жоголду (К.О.). ...ошол эле учурда (убакта, кезде) урматы улук генералдын да ичкериден чыга келишин күтүшө, көңүлдөрү бөлүштү боло башташты (Т.К.). Камчыбек ошол учурда (убакта, кезде, чакта) мейман үй салдырып ушул Ошто жүргөн (Т.К.). ...ачуусу келген учурда (убакта, кезде, чакта) келиндерине беттешип калса сакал-муруту бириндеп, кабагы түйүлө, көзү аңтарылат (К.О.). ...сүйлөшкөн учурда (убакта, кезде) биздин элге да, менин керт башыма да мазак сөз өтпөсүн (Т.К.). Көп учурда (кезде) кайрыбай деле комузду өңөрүп, аны унутуп, куду жини кычап келген бакшыга окшоп улам элире куюлуштуруп жатты (Т.К.). Көп учурда (кезде) жетишкендиктерин элдин алдына чыкканда кайталай албай калат имиш (М.Г.).

Убакта жандоочу көбүнчө учурда, тапта, кезде жандоочтору менен активдүүрөөк синонимдешип колдонулуп келет: Улуу шашке, эртелеп жүк койгон көч ушул убакта (учурда, тапта, кезде) кыйла жол арбытып, эми унаа бели да талый, жай (Т.К.). Адамзат тукуму көп убакта (учурда) өз өмүрүндөгү эң бир бактылуу мезгилин туура

баалай албайт (А.С.).

Бирок жогорку сүйлөмдөрдөн байкагандай, бул жандоочтордун биринин ордуна биринин колдонулушу алардын астындагы толук маанилүү сөзгө да өтө көз каранды экени көрүнөт.

Тапта жандоочу учурда, убакта, кезде, чакта жандоочтору менен синонимдешип колдонулууга жөндөмдүү келет: ...Алымбек датканын ошол тапта орустун пайдасына кеткен табышмак мүнөзүн аскер губернаторуна саласал кылды Колпаковский (Т.К.). Ошол тапта өзүнөн өзү элире күлүмсүрөй тиктейт (Т.К.). Ким алардын ушул тапта (чакта, учурда, убакта, кезде) биригип баш коёр адамы? (Т.К.). Ушул тапта (чакта) башкалар макул болуп бере коюшар бекен?- деп, күмөн оюн эскертти (Т.К.).

Чакта жандоочу учурда, убакта, кезде жандоочтору менен синонимдешип колдонулууга жөндөмдүү болот: Мындай чакта (учурда, убакта, кезде) курсагы ток күчүк үчүн жонунан сылатып, курсагын тырматкандан бөлөк ыракат жоктой сезилип кетчү (А.С.). Мындай чакта анын ысыгына да, суугуна да ишениш кыйын (А.С.). Андай чакта жетип барып, күчүкчө шыйпандаган баланын эки таноосу дердендейт (А.С.). Бу акыйкатың түшкүр кысталган чакта сыйпаласаң колуңа кире бербеген кир кайып... (Т.К.). А үйүмдүн ичи ушунчалык өзгөрүптүр, сен болбогон чакта да, жок, бул менин үйүм эмес демекмин (М.Г.). Көрбөгөн чакта да сиз анын демин, күчүн, сулуулугун сезишиңиз ыктымал (М.Г.).

Ченде жандоочу болсо **убакта** жандоочу менен синонимдешип келүүгө көбүрөөк жөндөмдүү. Бирок стилдик жактан мындай сүйлөмдөрдө көбүнчө **ченде** жандоочунун эле орун алганы кулакка жагымдуураак угулат. Бирок сейрек болсо да **чакта** жандоочунун **чендеге**

синонимдик катышты түзөрүн да көрүүгө болот: Түш ченде (убакта) солдат ошол жерди мылтыктын найзасы менен сайгылап көрдү... (Т.К.). Биз ошо күнү пээшин ченде (убакта) Арстанбапта болдук (М.Г.). Ал чоң шашке ченде ойгонуп эшикке чыкса, бактын арасында үч-төрт киши жүрүптүр (А.С.). Бала түн ортосу ченде (убакта) туруп барып энесинин койнуна култ эте кирип кетчү (А.С.). Өрттүн түнкү экилер ченде (убагында) болгонун милициянын капитаны Чериков Шарип укту (К.О.). Көч кашка жол тең жарган кичинекей сары түзөңгө келген ченде (убакта) бир тобу алдынан, бир тобу артынан бакылоочу отряд курчап чыкты (Т.К.). Бир жолу каш карайып калган ченде (убакта) үйүмдү көздөй келатсам... (А.С.). Күн батып бараткан ченде (убакта) Дыйканбек лагерге келди (А.С.). Коон бышкан ченде (убакта, чакта) конокко кел (А.С.). Качан гана эл орунга отурган ченде (убакта, чакта, учурда) байлоодон бошонгон ашыгы экөө көк майданды көздөй даң салышты (А.С.). Бала күн батар ченде (чакта, убакта, учурда) көпүрөгө келип токтоду да, анан велосипедден түшүп, аны ноо аркылуу жетелеп өттү (А.С.).

Кээде жандоочтун тутумунда таандык уландынын орун алышы да мүмкүн. Мунун негизги себеби, биринчиден, ал сөз кайсы сөз түркүмүнөн чыкканынан кабар берсе, экинчиден, андай мүчөлөр кызматчы сөздөрдүн тутумунда сенек формада орун ала берерирен кабар берет: ...башына иш түшкөн чагында киши кишиге калыс, алыс, кошо өрттөнбөйт, кошо өлбөйт (Т.К.). Мына ушундай көкүрөгү көктө жүргөн кезинде, жаштыгына да, багына да кызымтал чагында тал түштө көч үстүндө чачы кыркылганы ага өтө катуу тийди (Т.К.). Чакырган үйгө жетип барган учурунда,

Киреше өзү сүйгөн тамагына кез келбей калса, башын шылкыйтып көчүк баса отура калат (А.С.). Элүүнчү жылдын аяк ченинде баягысындай токойчулук милдетин өтөп жүргөн ата-энесине учурашканы кеткен Мариянын өлгөнү жөнүндө кабар алды Мохов (А.С.).

Жогоруда белгилегендей, аталган жандоочтор зат атоочтор менен (ал **ченде** жандоочуна гана тиешелүү), шилтеме ат атоочтор, атоочтуктун **-ган, -ар** формалары менен, **-дай** мүчөлүү катыштык сын атоочтор, **көп** деген тактооч менен айкашып келгенин көрдүк. Бул учурларда эгер сүйлөм түзүлүшү боюнча жөнөкөй болсо, анда аталган жандоочтор өздөрү айкашкан толук маанилүү сөздөр менен бирдикте, синтаксистик жактан сүйлөмдүн мезгил бышыктоочунун милдетинде келет. Ал эми эгер сүйлөм түзүлүшү боюнча татаал болсо, анда аталган жандоочтор өздөрү айкашкан сөздөр менен бирдикте, синтаксистик жактан мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетинде келет.

Башка, бөлөк, бөтөн, оңгө, өзгө жандоочтору. Бул сөздөр жандоочтук милдетте келгенде бири-бирине карата синоним болуп колдонулгандыктан, аларды чогуу карайбыз. Бирок азыркы кыргыз тилинде колдонулуш жыштыгы жагынан булар айырмаланат. Маселен, аталган жандоочтордун ичинен **башка** жандоочу кыргыз тилинде гана эмес, башка түрк тилдеринде да эң активдүү колдонулган жандоочтордон экени аныкталса, түрк тилдеринде колдонулуш жыштыгы боюнча андан кийинки орунду **өзгө** жандоочу ээлери белгилүү болду. Бирок азыркы кыргыз тилинде көп кезиккендиги жагынан **өзгө** эмес, **бөлөк** жандоочу экинчи орунда экени факты-материалдар бышыктады. Ал эми **бөтөн** жандооч катары сейрек кезиксе, **өзгө** менен **оңгө** сөздөрү жандоочтук милдетте кыргыз тилинде жокко эсе

десек да болот.

Ал эми булардын этимологиясы жөнүндө сөз кылсак, төмөнкүчө: **Бөлөк** сөзүнүн келип чыгышы **бөл + -ак** деген компоненттерден турат. **Бөл** – бул буйрук этиш, ал эми **-ак** этиштен сын атооч жасоочу мүчө деп эсептөөгө негиз бар [Карыңыз: Сейдакматов 2003: 31-32; Мукамбаев, Осмонкулов 1978: 69]. **Бөтөн** сөзү болсо уңгу түрүндөгү эле сөз [Мукамбаев, Осмонкулов 1978: 70], тактап айтканда, баштапкы мааниси - сын атооч. Ал эми **өзгө** менен **оңгө** сөздөрүнүн этимологиясы тууралуу бир жактуу пикир айтуу кыйынга турат деп эсептейбиз. Маселен, К.Сейдакматов **өзгө, оңгө** сөздөрүндө **-га** (варианттары менен) мүчөсү бар деп, ал атооч сөздөрдөн тактооч жасоочу мүчө деп белгилейт [Сейдакматов 2003: 21]. Демек, **өзгө, оңгө** турпатындагы тактооч уюшулду деп эсептейт илимпоз. “Древнетюркский словарь” болсо **өзгө** сөзү **özgä** деген тыбыштык турпаттагы уңгу түрүндөгү сөз катары семантикалык жактан *иной, другой* деген сын атоочтук маанини туюнтаары белгиленет [ДТС 1969: 395]. Ал эми **Өзгө** *өздөй, жатка жаттай мамиле* сыяктуу сүйлөмдөрдө **өзгө** сөзү заттанган (субстантивдешкен) ат атооч экени даана. Анткени бул сүйлөмдүн толук формасы *өз адамга өздөй, жат адамга жаттай мамиле*. (Адамга деген аныкталгыч сөздүн уңгусу болгон *адам* түшүп калып, андагы барыш жөндөмөнүн **-га** мүчөсү аныктооч болуп келген *өз* ат атоочуна уланды). Жогоркуларды жыйынтыктап айтканда, **өзгө** сөзүнүн келип чыгышы боюнча үч түрдүү ой-пикирдин орун алганын көрдүк: 1) тактооч деп, 2) уңгу түрүндөгү сын атооч сөз деп, 3) субстантивдешкен ат атооч деп эсептелиши. Илимде белгилүү болгондой, мезгил өтүү менен айрым тактооч-

тордун, сын атоочтордун семантикасынын абстракция-ланышынын натыйжасында жандоочтордун катары улам толукталышы мүмкүн. Демек, **өзгө** сөзүнүн келип чыгышы бир караганда даанадай көрүнгөнү менен, дагы эле илимий анализдерди, изденүүлөрдү талап кылат. Ал эми бул сөздүн **өңгө** вариантынын пайда болушу оозеки кептин эле таасири деп эсептөөгө болот.

Башка сөзүнүн этимологиясы тууралуу сөз кылсак, бир катар илимий булактарда [Маселен: Дмитриев 1940; Дмитриев 1948: 125] **баш голова** деген зат атоочко барыш жөндөмөсүнүн **-ка** мүчөсүнүн жалганышынан жаралган деген ой-пикир орун алат. Мындай пикирди Ж.Мураталиева да колдойт [Мураталиева 1953: 151]. Ал эми огуз группасындагы тилдердеги кызматчы сөз түркүмдөрүн иликтеген окумуштуу Ф.Р.Зейналов жогоркудай көз карашка кошула бербейт. Анткени ал бир катар окумуштуулар **башка** сөзүндөгү **-ка** мүчөсүн барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү деп эсептесе да, айрым түркологдор, маселен, А.Н.Кононов **-ка** мүчөсүн куранды мүчө деп эсептээрин билдирет [Кононов 1956: 325; Кононов 1960: 313]. Акыркы көз карашты А.Елеви да карманганын жана ал түрк тилдеринин тарыхында **башкак** же **бошкак** деген сөздөн акыркы **к** тыбышынын түшүп калышынан пайда болгонун жана семантикасы боюнча **“бош калган”** деген маанини туюнтарын билдирген деп, ушул пикир чындыкка жакын деп эсептейт Ф.Р.Зейналов [Зейналов 1966: 264]. Биздин пикирибизче да, ушул көз караш чындыкка жакындашат.

Башка, **бөлөк**, **бөтөн**, **өңгө**, **өзгө** сөздөрүнүн жандоочтук милдети акыркы бир, эки кылым аралыгында эле калыптанган деп эсептөөгө болот. Анткени бул сөздөрдү жандооч катары жазма эстеликтерден жолуктура

албадык. Казак илимпозу К.К.Молгаждаровдун “орто кылымда **башка** жандоочунун ордуна **адын**, **азын**, **үзга**, **өңүн** деген жандоочтор колдонулган” деп билдиргени да биздин жогорку оюбузду бышыктайт [Молгаждаров 2012: 184].

Илимий булактардан чогултулган маалыматтар боюнча аталган жандоочтор төмөнкү түрк тилдеринде кезигери белгилүү болду.

Башка жандоочу төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: кырг., алт., тув., тофа, башк., тат., крым тат., гаг., уйг.: **башка**; азерб., түрк, түркм., кум.: **башга**; каз., к.калп., кар.: **баска**; к.балк.: **басха**; шор: **пашка**; хак.: **пасха**; өзб., ног.: **бошка** ж.б.

Бөлөк жандоочу төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: кырг.: **бөлөк**, каз., уйг.: **бөлек**, өзб.: **булак** ж.б.

Өзгө жандоочу төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: эски өзб., каз., к.кап., түркм., уйг.: **өзге**; кум.: **өзге / өнге**; к.балк.: **өзге / өне**; кырг.: **өзгө**; алт.: **өскө**; шор, тофа: **өске**; өзб.: **узга**; тув.: **өске / өсеке / өскээр** ж.б.

Бөтөн жандоочу төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: кырг.: **бөтөн**; каз.: **бөтен**; башк., тат.: **бүтен** ж.б.

Өңгө жандоочу төмөнкү түрк тилдеринде кезигет: кырг.: **өңгө**; каз., ног.: **өңге**; к.балк.: **өңе / өңө**; кум.: **өңе / өнге**; тат.(диал.): **үңга**; башк.(диал.): **үңге**; алт.(диал.): **өңө**; түкм.(диал.): **өңцө / өңце**; кар.(диал.): **өңга / өңге / өнга** ж.б.

Аталган сөздөрдүн ичинен баштапкы сын атоочтук милдетинде кенири учурагандары булар - **башка**, **бөлөк**, **бөтөн** сөздөрү. Сүйлөмдө алар аныктоочтук милдетте келишет. Мисалы: **Башка** чөйрө, **башка** учур болсо бул ой маанисине чалкып, ырчыны кубаттап, дуулдап жибереш-

мек (Т.К.). Кудурет үч нерсени **бөлөк** жараткан – адам жүзү ар **башка**, адам ой-санаасы ар **башка**, ар адамдын көрөр тагдыры ар **башка!** (Т.К.). Хан ордо аскерин **бөтөн** элден көбөйтүп, мерчемдүү шаарларга **бөтөн** адамдардан бек коё баштады (Т.К.). Үйгө **бөлөк** киши чакырбай, коңшу-колоңго тыштагы кемеге башынан шам-шум эттирип, ыраазы кылдырып кайтарды (Т.К.).

Башка, бөлөк, бөтөн сөздөрүнүн дагы бир өзгөчөлүгү катары сын атоочтук милдетте келсе да, жандоочтук милдетте келсе да затташып келүүгө жөндөмдүүлүгү эсептелет. Бул сөздөрдүн мындай касиетин өз мезгилинде Ф.Р.Зейналов да баса белгилеген [Зейналов 1966: 264].

Башка (огуз группасындагы тилдерде **башга**) жандоочу жөнүндө сөз кылып жатып Ф.Р.Зейналов, анын синоними катары **өзгө** жана **тышкары** (жогорку тилдерде **өзке, ташкары**) жандоочтору колдонуларын билдирсе [Зейналов 1966: 262], Х.В.Султанбаева **башка** жандоочуна башкыр тилинде **тыш** жана **бүтөн** (кырг.: **тышкары, бөтөн**) деген сөздөр синоним болуп келерин билдирет. Ошондой эле **башка** жандоочу башкыр тилинде бөлүп көрсөтүү, чектөө маанисин (орусча: выделительно-ограничительное значение) билдирерин, сүйлөмдө толуктоочтук жана сын-сыпат бышыктоочтук милдетти аткаарын да кошумча белгилейт [Султанбаева 2008: 138-139]. Белгилей кетчү нерсе, жогоруда эки илимпоз белгилегендей, кыргыз тилинде да **башка** жандоочун көп учурда **тышкары** жандоочу менен оңой-олтоң эле, сүйлөмдүн жалпы семантикасына доо кетирбей алмаштырып колдоно берүүгө болорун факты-материалдар тастыктады. Караңыз: Сен тегирменге кирип баратканда колунда **себеттен башка (тышкары)** эчтеке жок болучу

(М.Г.). Бул күнү алардан башка (тышкары) дагы төрт-беш топ бар экен (К.А.).

Азыркы кыргыз тилинде **башка, бөлөк, бөтөн, өңгө, өзгө** сөздөрү жандоочтук милдетте келгенде чыгыш жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч, **-ган** формалуу атоочтукту, **-уу** (варианттары менен) формалуу кыймыл атооч сөздөрдү жандап келет. Мындай айкаштардын сүйлөмдөгү грамматикалык функциясы көбүнчө кыйыр толуктооч болуп эсептелет.

Эми жогорудагы айтылган өзгөчөлүктөрдүн ар бирине мисалдар берели. (Асты сызылган сөздөр аркылуу бул жандоочтордун кайсы сөз түркүмдөрү менен айкашта келгенин андап билүүгө болот). Тилде эң активдүү колдонулгандары **башка** менен **бөлөк** жандоочтору экенин да баса белгилейбиз. Мындай айкаштардын синтаксистик милдети, жогорку түркологдор белгилегендей эле, кыйыр толуктооч экенин кыргыздын синтаксис таануучусу Ы.Жакыпов да тастыктайт. Ал **тышкары, башка, бөлөк, өзгө, өңгө, бөтөн** жана дагы бир катар жандоочторду санап өтүп, булар көбүнчө чыгыш жөндөмөдөгү атоочтор менен катышат, - деп билдирип, *Сизден тышкары иш кылганыбыз жок. Бул үйдө Темир экөөнөн башка эч ким жок эле ж.б.* сыяктуу мисалдар менен өз оюн бышыктап, кыйыр толуктооч экенине далил келтирет [Жакыпов 1975: 63-64]. Ы.Жакыповдун жогорку пикирин төмөндө көркөм чыгармалардан алынган мисалдар менен да кенен-кесири тастыктоого болот: Ким болмок ушу күндө Алымбектен башка эл талаша турган, бак талаша турган?! (Т.К.). Алишер байкенин штангиден башка да кызыккан нерселери бар (М.Г.). Сени бек дейт, сага ушул адилеттин ак жолунан башка жол жарашпайт, балам (Т.К.). Колунда көк

келтегинен башка эчтемеси жок чала жабайылар менен кармашууну ал эрлик деп деле эсептебейт (Т.К.). ...кыйкырыктан башка укпай, зорлуктан башка көрбөй, ал зорлукка көнүп, тизе бүгүп, кол куушуруп өтмөкчү?! (Т.К.). Бир маалда башымды көтөрсөм, бөлмөдө өзүмдөн башка эч ким жок (М.Г.). Мани Ясону окутууга өзүнүздөн башка устат жок деп ойлойсузбу?! (К.А.). Муну экөөбүздөн башка эч ким билбесин (А.С.). Сага менден башка эч ким кирбейт. Улуксат жок (К.А.). Сенден башка атактуу художниктердин көргөзмөсүн кантип, кайда ачарыбызды бирбей башыбыз маң (А.С.). Кыскасы, сенден башка бирөөнү эми жолуктурбайм го (К.А.). Макта дейт да, мындан башка эмне керегим болмокчу деген ой келди (Т.К.). ...жарпы жазылган эрди-катынга мындан башка таалайдын кереги жоктой (А.С.). Колбасадан дагы үмүт этти эле, Мохов андан башка берген жок (А.С.). Менин элес-булас сезимим ушундан башка эч нерсе ойлоого жараксыз (К.А.). Ал уулунун күлүмсүрөгөнүнөн башка эч нерсени көзүнө илген жок (М.Б.). ...кыздын көңүлү болсо ала качуудан башка арга жок болуп калган (Т.К.). ...ушул жерге зордоп ээрчитип келген аялына нааразы болуудан башка, анда эч кандай көңүл жылытарлык ой жок болчу (А.С.). Ой, деди Акбалбан, менин аргымак атымдан, жоон камчымдан бөлөк эчтемем жок (Т.К.). Боз жоргодон бөлөк, төрөм, бул жолго жылы баласы эмес, кош канаттуу куш да жарабайт (Т.К.). ...Курманжандан бөлөк бир эркек тана табылбайт дейсизби, бурадар?! (Т.К.). Ал экөөнүн оюнча баласынын куса болуп үйдөн качып кете турган мындан бөлөк себеп жок болчу (А.С.). Санааларында болсо таалайлуу болуудан бөлөк ой жок (А.С.). Элден бөтөн өрткө күйүп жаткандай, / Чатак Нурбай чарчаганча сөгүндү (А.Т.). Бизгизбей кайдан болсо ала качам / Эми

жок мындан өңгө айтар сөзүм (Т.Ү.).

Аталган жандоочтор субстантивдешкен учурда, сын атоочтун заттанышы сыяктуу эле, зат атоочтун грамматикалык категорияларынын мүчөлөрүн кабыл алат: Кекчейип турган Куланын каарынан башканы ажырата албай күүгүмдө көзүн үйүр алдырган үңкүрдөгү киши бир аз сабыр этип, өзүнө өзү буюрду... (С.Ө.). Өздөрүнөн өзгөнү деле бул ишке тартышса, аларга деле, бизге деле сонун болмок... (А.С.). Теңир бизге ызгаардуу аяз менен кардан башканы ыраа көрбөдү (М.Б.). Эми келип, өзүлөрүнөн башканын баарын айбансытып дагы журтчулук парызыбызга такап турганын кантесин?! (Т.К.). Өзүнөн башканын ийгилигин көрө албаган териси тар, асан кайгы жигит элине да пайда келтирбейт (А.С.). Андан башканын мага кереги да жок (М.Б.). Бирок менден башкалар сыртка чыпай тургула (К.А.). Бизге буюрбаса да, бизден өңгөгө буюруптур (“Ф” гез.).

Себептүү жандоочу. Себептүү сөзү - ушул турпатында катыштык сын атооч. Анын тутуму себеп деген зат атооч менен сын атоочту уюштуруучу өнүмдүү - луу куранды мүчөсүнөн турат. Бул сөз мезгилинде Ж.Мураталиеванын эмгектеринде [Мураталиева 1953; Мураталиева 1959] жандооч катары каралган эмес. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинин морфология бөлүмүндө да ал жандооч катары таанылбай келет. Бирок грамматикалардын синтаксис бөлүмүндө себептүү сөзүнүн жандооч экенин байкаган, белгилеген, сезген илимпоздор бар. Маселен, Ы.Жакыпов себеп багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушу жөнүндө сөз кылып жатып, “-ган, -гандан формасындагы баяндоочко себептүү, үчүн, соң жандоочтору кошулуп айтылат”, - деп билдирип, бышыктоо

иретинде: *Кыштоолор даяр болгон себептүү, чабандар көчө башташкан ж.б.* сүйлөмдөрдү мисалга келтирген [Жакыпов 1975: 159-160]. Бул жерде Ы.Жакыпов **үчүн, сон** менен бирдикте, **себептүү** сөзүн да жандооч деп тааныган. Ошондой эле ушул эле автор жөнөкөй сүйлөмдө **себептүү** жандоочу алдындагы **-ган** мүчөлүү атоочтук менен бирдикте себеп бышыктоочтун милдетинде келерин да белгилеп, далил катары төмөнкү мисалды берет: *Кеч келген себептүү баарыбыз баш көтөрбөй жатып калдык. Сен айткан себептүү келип отурамын* [Жакыпов 1975: 75-76].

Синтаксис таануучу А.Иманов да Ы.Жакыпов сыяктуу эле себеп бышыктоочтун уюшулушу менен себеп багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна **себептүү** жандоочунун катышы бар экенин билдирет. Бирок **себептүүнү** (морфологияда жандооч катары катталбагандыктан) ал жандооч деп бербестен, жөн гана **сөз** деп берип коюуну туура көргөн. Ошонун натыйжасында жандооч экени анык болгон **үчүн** да жалпы эле **сөз** деп берилет. Караңыз, ал: Сүйлөм тутумунда себеп бышыктоочтун милдетин **үчүн, себептүү** деген сөздөр тизмектеле айтылган зат атоочтор, шилтеме ат атооч жана атоочтуктар аткарат деп, *Айттырбай эле иштей берген себептүү баарыбыз аны кадырлоочубуз* деген мисалды берет [Иманов 2009: 232-234]. Андан ары А.Иманов: “Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтуктан болгон баяндоочуна **үчүн, себептүү** деген сөздөр тизмектеле айтылуу менен, себеп багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт”- деп, *Улуу башын кичүү кылып минтип чакырып өзү келген себептүү, ачууңузду бериңиз* деген сүйлөмдү келтирет [Иманов 2009: 381-382]. Ушундай эле пикир (т.а., себеп багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушуна **себептүү** жандоочунун да катышышы) буга чейинки грамматикаларда да кезигип: *Күн жасап турган себептүү,*

биз жолго чыга алган жокпуз деген сүйлөм менен бышыкталганын көрүүгө болот [КТ 2-бөл., 1973: 234-235].

Себептүү сөзү түркологияда окумуштуу А.М.Щербак тарабынан да жандооч деп таанылат. Ал кызматчы сөздүк милдетке өтүүгө дегеле **-лї(ҕ) ~ -лу(ҕ)** формалуу катыштык сын атоочтор көбүрөөк ыңгайлашкан деп билдирип, далил катары түрк тилдеринен алынган *аркылуу, шекилдүү, себептүү, сыяктуу, тууралуу* ж.б. дагы бир катар **-лї(ҕ) ~ -лу(ҕ)** формалуу сөздөрдү (т.а., жандоочторду) мисалга келтирет (**Эскертүү:** Бул жерде кыргыз тилине гана тиешелүүлөрү көрсөтүлдү) [Щербак 1987: 64-65].

А.М.Щербак бул эмгегинде **себептүү** сөзү жандоочтук кызматта төмөнкү түрк тилдеринде учураарын билдирет: башк.: **сэбэпле**; каз.: **себепти**; к.калп., ног.: **сэбэпле**; кум.: **себепли**; тат.: **сэбэпле**; түркм.: **вебэпли**; өзб.: **сабабли**; уйг.: **сэвэплик** [Щербак 1987: 64].

Өткөн кылымдын 50-жылдарында бул сөздүн жандоочтук милдети казак илимпозу В.А.Исенгалиева тарабынан да белгиленет. Ал казак тилиндеги **себептї** жандоочу сүйлөмдө себептик карым-катышты билдирүү үчүн колдонулат деп: “Жолаушыга арнаулы үйдің жоқтыгы **себептї** – за неимением комнаты для проезжающих” деген мисал менен оюн бышыктайт. Автор бул жандоочту атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашкан жандоочтор деген топто караган [Исенгалиева 1957: 91; 99; 105]. Ал эми окумуштуу Х.В.Султанбаева болсо башкыр тилинде **сэбэпле** жандоочу (кырг.: **себептүү**) айкашкан сөзү менен бирдикте татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетинде келип, багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен байланыштыруу кызматын

аткараарын бир катар мисалдар менен далилдейт. Бул жандооч сүйлөм ичинде кыймыл-аракеттин аткарылыш же аткарылбаш себебин туюнтуу үчүн колдонулат деп билдирет. Маселен: *“Котлау телеграммалары күп булуу сәбәпле, иртәгә яңы тигән көндө телеграф бик көсөргәнөп эшләне”*. Котормосу: *Из-за того, что было слишком много поздравительных телеграмм, телеграф в предновогодний день работал в очень напряженном ритме* [Султанбаева 2008: 111]. Дегеле бул сәбәпле сөзү башкыр тилинде тээ Совет мезгилинен бери эле жандооч катары каралып келерин да белгилөөгө болот [ГСБЯ 1981: 324].

Ошентип, жогорку илимий маалыматтар жана топтолгон факты-материалдар көрсөткөндөй, **себептүү** жандоочу азыркы кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдө тиешелүү сөзү менен бирге себеп бышыктоочтук милдет аткаrsa, татаал сүйлөмдө ал тиешелүү сөзү менен бирге себеп багыныңкы сүйлөмдүн милдетинде келет. Караңыз: Беш атарым **жок себептүү** аңчылыкка кошулуп чыккан жокмун (М.Б.). Мында жүргөнүм да **ошол себептүү** (К.О.). **Ооруган себептүү** көпкө бир жагына кыйшайып басып жүрдү (“Ф” гез.). Эч кимге көңүл бурбай өзүнчө эле **эмгектене берген себептүү**, коллектив аны бир чети барктачу (“КБ” гез.). Ооруга байланыштуу кызматтан көп **калган себептүү**, иштен четтетилген эле (“КР” гез.). Али жаш бала бойдон **болгон себептүү**, андай чоң күч талап кылган иштерге каруусу келбейт болчу. (Оозеки кептен). Карылардын **тиши** этке **өтпөгөн себептүү**, алдыларына койгон эттерди эптеп эле мүлжүгөн болуп жатышты (А.С.). Тетиги тоонун башына эрте **кар түшкөн себептүү**, кечээтен бери күн сууктай түшкөнсүдү (К.О.).

Өндүү, сындуу жандоочтору. Азыркы кыргыз тилиндеги **өндүү, сындуу** сөздөрүнүн баштапкы мааниси -

катыштык сын атооч. Алар **өн, сын** деген зат атоочторго өнүмдүү -луу куранды мүчөсүнүн жалганышынан пайда болгон. Ушул баштапкы маанилеринде келгенде алар кандай? деген суроого жооп берип, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарат. Маселен: Алар этке нык тоюшуп, тынч кайтпай, **өндүү** бир кыз бар экенин кабарлап келишет (К.О.). Университетте окуган ак маралдай **сындуу**, наздуу кызга ошол тапта далай студенттер ашык болгон кез болчу (А.С.). Жалы жаңы тууган айдай ийилген, **сындуу** бышты (К.О.). Деги ал айылдагы **сындуу**, сулуу деген кыздардан болчу (А.С.).

Сүйлөмдүн бир контекстинде жандоочтук милдетти да аткарууга жөндөмдүү болгондуктан, бул **өндүү, сындуу** сөздөрү функционалдык жандоочтордун тобун толуктайт. Аталган сөздөрдүн синонимдери арбын. Анткени алар **сыяктуу, сымак, сымал, сыңары** деген нака жандоочторго синоним болуп келет. Булардын айырмасы - биринчилери функционалдык жандоочтор тобуна тиешелүү болсо, кийинкилери нака жандоочтор тобуна тиешелүү.

Өндүү сөзү жандооч катары Ж.Мураталиева тарабынан каралбаса да, азыркы кыргыз тилинин морфология бөлүмдөрүндө ал жандооч деп таанылат [КТ 1986: 218; Абдувалиев, Садыков 1997: 183, 185; Абдувалиев 2003: 193-194; АКТ 2015: 364].

Колдонулуш жыштыгы боюнча **өндүү** жандоочу **сындуу** жандоочуна караганда өтө активдүү экени байкалат. Бирок экөө тең, биринчи кезекте, атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор менен, андан кийин жактама, шилтеме ат атоочтор менен, сейрегирээк **-ган** мүчөлүү атоочтуктар менен айкашып келип колдонулат. Котормо

сөздүктө **өндүү** сөзүнүн 3-мааниси *похожий, подобный* деп берилет. Демек, бул сөздөрдүн семантикасында окшоштуруу, салыштыруу маанисинин бар экени тастыкталат [КОС 1965: 596]. Чынында эле, бул жандоочтордун жардамы менен сүйлөм контекстине салыштыруу, окшоштуруу маанилери кошулат.

Мисалдарга кайрылсак: 1. **Өндүү, сындуу** жандоочторунун зат атоочтор менен айкашта келип, аныктоочтук милдет аткарышы: Динибиз ошондой, бирок адам өндүү жашашыбыз керек да! (К.А.). Ага чылапчын, чайнек, кычкач өндүү темир аттууну салбыратып илчү (К.О.). Бу айылда киши өндүү киши деле калбай калыптыр... (Б.У.). Байбиче: “Деле киши өндүү биринер жок!...”- деп нааразыланып алды (Б.У.). Касымаалы Жантөшев, Ташым Байжиев, Саткын Сасыкбаев, Жума Жамгырчиев өндүү адабиятка ошондо эле кадимкидей шымалана киришкен таланттуу жаштар менен бирге окуйт (С.С.). Ал жаралары менен чек арасын кеңейтип, карлыгач сындуу (жандооч) канатын зыпылдатып, алыска учат (К.О.). Каруста мүйүзү түндүк сындуу кулжанын башын сурап алат (К.О.). Көздөрү алакандын оту сындуу (К.О.).

2. Аталган жандоочтордун жактама, шилтеме ат атоочтор менен айкашып келиши. Бул учурда да сүйлөмдө негизинен аныктоочтук милдет аткарат: ...өзү эмне өндүү иштерди жүргүзөт, чоочундар менен чай ичип, аралашып кетет (К.О.). Тынышпаса он башы, элүү башына чейин даттанууга туура келет. Ошол өндүү чыр ... оорулууну боздотууга өткөнгө окшоду (К.О.). Далай эле кыз качканды көргөнбүз, анан бул өндүү орду-түбү менен жоголгонду ким билиптир?... (С.Ө.). Кан куушкан касынын башын кесип келип берген бул өндүү тартууга кайсы гана ордодо болсун ыраазы болмок (Т.К.). Монах көзүн ачып караса

жанында өзү сындуу дагы бир эки-үч жаш бүркүттөр бар экен (К.А.).

Жогоркудай айкашып келүүлөрдөн сүйлөм тизмегинде аныктоочтук милдеттер уюшулат.

Бул жандоочтор тиешелүү сөздөрү менен бирдикте сүйлөмдө бышыктоочтук, баяндоочтук милдеттерди да аткарышы мүмкүн: Ушул азыр датка тууганы карма десе, Канаат-шааны үзөнгүгө басуудан таяу тартпай турган өндүү өрөпкүп алган (Т.К.). Солдаттар азоону кармаарда жоошуткан өндүү акырын тегеректеп басып келишти (Т.К.). Ал үчүн согуштун тоо арасында жүрбөгөнү гана керек сындуу (К.О.).

Өндүү жандоочу зат атоочтун грамматикалык категорияларынын мүчөлөрүн кабыл алып, субстантивдешип да колдонулат: Балакеттин баары биз өндүүлөрдө болуп жүрбөсүн?... Мен өндүүдө болуп жүрбөсүн?... (К.О.). Күчтүүлөрдөн жигит күткүчө Сепиш думана өндүүлөргө ынак жүрсөчү!.. (К.О.). ...карасурдун өндүүсү, колдон суурулган чапчаң мүнөз Ырайбек эмне иштээрин билбейт (К.О.).

Жакын жандоочу. **Жакын** сөзү *близко, близкий* [КОС 1965: 219] деген маанилерди туюнтуп, сүйлөм конструкциясында зат атоочтун алдында келсе аныктоочтук милдет аткарган, этиштин астында келсе бышыктоочтун милдетин аткарган толук маанилүү сөз: **Жакын туугандары** Султан дегендин келини Кулжыгач элинен эле (К.О.). Эми менин **жакын кишим** эле ошол болуп калды да (М.Г.). А биз болсо ушу турган **жакын адырларга** барып, жоогазын гүлүн терип келишти билбейбиз (М.Г.). Уз кымыздын жыты **жакын отурган** Элебестин мурдуна бур дей түштү (Т.С.). Ал коогаландуу жерге **жакын калдык**

(Т.К.).

Ал эми бул (**жакын**) сөздүн баштапкы этимологиясы жөнүндө ак. Б.Ө.Орузбаева менен К.Сейдакматовдун эмгектеринен жолуктурабыз. Б.Ө.Орузбаева: “**Жакын** - ‘близкий’ (**йакын, чакын, йекин, йагын**) <йак - ‘приблизжаться’ + **-ын** (курал жөндөмөсүнүн мүчөсү) деп сыпаттайт [Орузбаева 1994: 187]. К.Сейдакматов: “...Байыркы түрк тилинде **йак // йагу // йаву** варианттарында айтылган этиш болгон. Ал азыркы кыргызча **‘жакында, жуукта, жуу’** маанисинде колдонулган. Мына ошол этишке **-ын** мүчөсү жалгануудан **жакын** сөзү келип чыккан” деп билдирет [Сейдакматов 1988: 81].

Жакын сөзүнүн жандоочтук милдетин түрколог А.М.Щербак белгилейт. Ал бул сөз байыркы түрк тилинде алгач *близкий, находящийся вблизи* деген маанини туюнтканын билдирет. Азыркы учурда төмөнкү түрк тилдеринде жандооч катары кезигерин белгилейт.: өзб.: **йакин**; каз.: **жакын**; уйг.: **йэкин**; азерб.: **йахын**; түркм.: **йакыын**; башк.: **йакын**; хак.: **чабын**; чув.: **йаџан** [Щербак 1987: 77].

Казак тилинде **жакын** сөзүнүн жандоочтук касиети илимпоз В.А.Исенгалиева тарабынан иликтөөгө алынат. Бул автор **жакын**. жандоочу кайсы толук маанилүү сөздү жандап келгендигине жараша сүйлөмдө түрдүү кошумча маанилерди туюндурат деп билдирет [Исенгалиева 1957: 115-116].

Ал эми кыргыз тилинде бул (**жакын**) сөз бүгүнкү күнгө чейин грамматикалардын морфология бөлүмүндө жандооч деп таанылбай келет. Ошондой болгону менен, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө аталган сөзгө атайын жандооч деген белги коюлбаганы менен, бул

сөздүн бешинчи маанисинин жандоочтук милдетте келерин көрүүгө болот. Анда мындай деп айтылат: “*Чамасында, болжол менен, ошого барабар болгон, жете бербеген (сан, ченем, өлчөмгө карата). Эки жарым миң гектарга жакын сугат жер. Жүзгө жакын окуучу*” [КТТС 1984: 286; КТС 2010:393]. Бирок синтаксисте А.Иманов тарабынан **жакын** сөзү **чакты, ашуун** сөздөрү менен бирге, жандооч экени таанылат. Ал аныктоочтук милдетти аткарган сөздөрдүн ар бирин сыпаттап, ырааты менен тизмектештирип берип жатып, өзүнүн төмөнкүдөй оюн билдирет: “Ар башка жөндөмөлөрдө турган эсептик сандарга **жакын, чакты, ашуун** деген жандоочтор тизмектеле айтылганда, аныкталгычтын так эмес, болжолдуу гана санын билдирет деп, **жакын** жандоочуна тиешелүү төмөнкү сүйлөмдү да мисал катары сунуштайт: *Бар-бар-бар эки, бармактары он эки, кулаалыдан тону бар, куйругунун учунда кыркка жакын калы бар* (табышмак) [Иманов 2009: 192].

Ал эми Ы.Жакыпов кыймыл-аракеттин сан-иреттик өлчөмүн сан атооч менен айкашта келген **жакын** сөзү да билдирерин, сүйлөмдө мындай айкаш аркылуу сан-өлчөм бышыктооч уюшуларын *Биз саат бешке жакын келдик* деген сүйлөм аркылуу туюнтат [Жакыпов 1975: 71]. Демек, барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен айкашта келген **жакын** жандоочу сүйлөм контекстине байланыштуу аныктоочтук же бышыктоочтук милдет аткарууга жөндөмдүү экенин көрө алабыз. Аны жогорку мисалдардын негизинде жөнөкөйлөштүрүп төмөндө түшүндүргөндө: барыш жөндөмөдөгү (*кыркка*) сан атооч + **жакын** жандоочу (*кыркка жакын* болуп) калы зат атоочтун астында орун алып (т.а., *кыркка жакын калы* айкашында

келип), синтаксистик жактан сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткаrsa, ал эми барыш жөндөмөдөгү (*бешке*) сан атооч + **жакын** жандоочу (*бешке жакын* болуп) келдик этишинин астынан орун алып (т.а., *бешке жакын келдик* айкашында келип), синтаксистик жактан сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат. Бирок **жакын** жандоочу синтаксисте кайсы сөздөр менен, кандайча болуп карым-катышта келбесин, бардык учурда бул жандооч катышкан сүйлөмдө болжолдоо, чамалоо маанилери туюлуп турат.

Тилдеги бул өзгөчөлүктү өз мезгилинде С.А.Давлетов да белгилеген. Ал **жакын** сөзү барыш жөндөмөдөгү эсептик санга айкашуу менен чамалоо, болжолдоо маанисинин жараларын, натыйжада чамалама сан атооч уюшуларын төмөнкү мисал менен тастыктайт: *Жер жүзүндө 8500гө жакын түрдүү куш бар* [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 116-117].

Бул жандооч семантикалык жактан азыркы кыргыз тилиндеги **жуук**, **чамасында** деген нака, жана **чакты**, **чамалуу** деген функционалдык жандоочтор менен синонимдик катышты түзө алат. Бирок алар дайыма эле **жакын** жандоочу менен алмашылып колдонула бербейт. Анткени сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн семантикасына карата гана жандоочтор ылайыкталып тандалып колдонулат.

Ошентип, **жакын** жандоочу барыш жөндөмөсүндөгү эсептик сан атоочтор, мезгилдик маанидеги зат атооч менен айкашып келип, сүйлөмдүн жалпы тулкусуна болжолдоо, чамалоо маанилерин киргизет: 1. Эсептик сан атоочтор менен айкашып келиши: Ханзу тилин жер үстүндө эки миллиардга жакын адам колдонот (К.А.). Быйылкы түшүм беш жүзгө жакын канар кап болду окшойт (А.С.).

2. Мезгилдик маанидеги зат атооч менен айкашып келиши: Ошол эле күнү түшкө жакын желеден бошонгон кулундардын ичинен бирөө ары-бери ойт берип чуркап жүргөн жерден тарс жыгылса болобу! (А.С.). Кечке жакын күн сууктап, аба ырайынын бузуларынан кабар бери койду (А.С.). Таңга жакын маал эле, уйкум умачтай эле ачылды (А.С.).

3. Кээде сан атооч менен жандоочтун ортосунда түшүндүрмө сөз катары зат атооч да кошулуп айтыла берүүсү мүмкүн: Ошол он жылга жакын убакыттын ичинде ал бирде санаркап, бирде чексиз кубана жан алакетке түшүр жүрүп, өзү да чарчаган эле (А.С.). Кирешенин кошунасы узундугу жарым кулачка жакын, кара чаарынан келген жылан эле (А.С.). Бою эки метрге жакын, колдору узун, маңдайы өтө эле жапыз... көздөрү адамдыкындай экен (К.А.). Бул дүйнөдөгү тапкан досторунун үчөө, андан калса элүү жылга жакын ымалалашып жашаган дропалар жанында... (К.А.).

Ашык / артык жандоочтору. Бул сөздөр да функционалдык жандоочтордун тобуна тиешелүү. Себеби контекстке жараша бирде баштапкы лексикалык маанисинде колдонулса, бирде жандоочтук милдетте келип колдонулат.

Ашык сөзүнүн баштапкы мааниси - экөө: 1) белгилүү ченден, өлчөмдөн көп, артык, арбын; 2) чектен, нормадан чыгып кеткен, ашкерелиги бар [КТТС 1984: 105]. Мисалы: Жамандын жарты өнөрү ашык... (М.Г.). ...бири ашык, бири кем, бири жарык, бири түн болуп жаралган дүйнөгө ыраазы болбой өрт кез бетме-бет келишти (Т.К.). Жер үстүндө иштегенге караганда эки жүз, үч жүз сом ашык алабыз (К.А.).

Артык сөзүнүн баштапкы мааниси деле ашык сөзүнүкүнө жакын: Тиешелүү өлчөмдөн көп, ашып түшкөн (саны, көлөмү жагынан) [КТТС 1984: 89]. Мисалы: ...Бухара-и-Шариф ордосуна кайра кетип, кайра карыптын күнүн көргөнүм артык! (Т.К.). “Э, айланайын ай, касиетинден, артык турбайбы тогуз катар тонундан токтучагым териси?”- деп тообасы оозунан түшпөйт (Т.К.). Сенин алардан эмне артык? (Ш.С.).

Аталган сөздөр – туунду сөздөр. Себеби аш, арт деген этиш сөздөргө -ык деген атооч жасоочу куранды мүчөнүн жардамы менен уюшулган.

Байыркы жазма эстеликтерде бул сөздөрдүн бири гана, тактап айтканда, артык сөзү (ал мезгилдерде артук деген турпатта кезиккен) жандоочтук милдетте жолугары К.Молгаждаров тарабынан белгиленет. Ал: “Жалпы руң жазмадагы артук формасы чыгыш жөндөмөсүндөгү сан атоочтор менен айкашып, салыштырмалуу көлөм маанисин берген жандоочтун милдетин аткарган. Орто кылымда да эч өзгөрүүсүз колдонулат, бирок активдүү эмес”,- деп билдирет [Молгаждаров 2012: 182].

Түрколог А.М.Щербак жогорку сөздөрдүн артык деген түрү чыгыш жөндөмдөгү атооч сөздөрдөн соң келүүчү жандооч катары түрк тилдеринде жолугарын билдирип, ал пикирин төмөнкү мисалдар менен бышыктайт. (Эскертүү: Мисалдардын зарыл бөлүгү гана берилди - К.А.): азерб.: артыб; алт.: артык; тув.: артык; түркм.: артык; өзб.: ортик; уйг.: артук; шор: артык; хак.: артых [Щербак 1987: 78].

Артык сөзүнүн жандоочтук милдетте келишин якут тилинин материалында Н.Е.Петров да белгилейт. Бул тил көптөгөн түрк тилдеринен кескин айырмалуу болгондуктан, аталган жандоочтун (якутча ордук) сүйлөмдөгү

кошумча мааниси тууралуу автордун пикирин оригиналында берели: “...последлог ордук выражает отношения исключения, ограничения или выделения одного предмета от других. Он управляет именами в форме исходного падежа и с ними составляет один член предложения и словосочетания” [Петров 1962: 442]. Окумуштуунун бул ордук жандоочун сыпаттоосу анын кыргыз тилиндеги артык деген турпаттагысына да толугу менен дал келет.

Ал эми ашык жандоочу казак тилиндеги аса, асыра, артык, астам деген жандоочторго семантикалык жактан туура келерин көрүүгө болот. Анткени бул тилдеги синоним жандоочтор катышкан сүйлөмдөрдүн ар бирин кыргыз тилине которгондо ашык функционалдык жандоочу менен (же нака жандоочтордун ичинен ашуун жандоочу менен) берилерин баамдоо кыйын эмес: Мектепте мындан аса окушы оқыйды. Жартысынан ашыра. ...бүркүт оннан артык коён ұстады. Жүздөн астам адам [Исенгалиева 1957: 129]. (Караңыз, кырг.: Мектепте миңден ашык / ашуун окуучу окуйт. Жартысынан ашык / ашуун. ...бүркүт ондон ашык / ашуун коён кармады. Жүздөн ашык / ашуун адам).

Дегеле кыргыз тилиндеги факты-материалдар көрсөткөндөй, ашык функционалдык жандоочу ашуун нака жандоочу менен абсолюттук синоним болуп келерине күбө боло алабыз. Бирок ашык менен ашуун жандоочтору этимологиялык жактан эки башка классификацияга киргендиктен, иште эки башка бөлүмдө каралат. Ал эми ашык жандоочу түпкү семантикасы боюнча артык жандоочуна жакын болгону менен, бул экөө биринин ордун бири дайыма эле алмаштырууга жөндөмдүү эмес

экенин көрөбүз.

Бул **ашык** сөзү да, **артык** сөзү да азыркы кыргыз тилинин морфология бөлүмдөрүндө жандооч катары таанылбай келет. Ошондой болсо да **ашык** сөзү **ашуун** ж.б. бир катар сөздөр менен бирге, чыгыш жөндөмөдөгү эсептик сандардан кийин келип, чамалама сандарды синтаксистик жол аркылуу уюштуруу айтылат. Бирок аталган сөздөрдүн жандооч экени белгиленген эмес [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 116; Абдувалиев, Садыков 1997: 125; Абдувалиев 2003: 95].

Синтаксистик жактан болсо **ашык** жана **артык** жандоочтору сүйлөм ичинде кандай сөздөр менен карым-катышта келип колдонулганына карата, же аныктоочтук, же бышыктоочтук милдет аткарат.

Мисалдарга кайрылсак: 1. **Ашык** жандоочу көбүнчө чыгыш жөндөмөсүндөгү мезгилдик маанидеги зат атоочторду, эсептик сан атоочторду жандап келип, сүйлөмдө айкашкан сөзү менен бирдикте аныктоочтук милдет аткарат: Мындан бир кылымдан **ашык** убакыт мурун болгон (С.Ө.). Ушу кырк жылдан **ашык** жөө эле барып жүргөн Ордо сарайга эми моминтип машина жалдап отурбайбы (К.А.). Бир туугандарча божурашкан эки жаш дагы бир он жылдан **ашык** мезгил өткөндөн кийин кайрадан жолугушарын кайдан билишсин (А.С.). Өкүмөттүн кассасында он миңден **ашык** акчам бар (М.Г.). Жүз миллиондон **ашык** адам пейилин ондоого макул болду (К.А.). Мамиленин бузулганын беш жүздөн **ашык** куралдуу сарбозу бар чептин беги Жексур сизди (К.О.). Тооктун болсо эсеби жок, жалаң жумуртка бергени минден **ашык** (М.Г.).

2. **Артык** жандоочу көбүнчө чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочторду, жактама, шилтеме ат атоочторду жандап

келип, сүйлөмдө айкашкан сөзү менен бирдикте аныктоочтук же бышыктоочтук милдет аткарат: Дал ошол мүнөттө атадан **артык** устаты тигинтип карыган кезде, тагдырдын дагы бир катуу соккусун жеп, шал болуп отурган... (К.А.). Энеге баласынан **артык** бактысы да, байлыгы да жок өндүү бул жалганда (“КБ” гез.). Ал сени менден **артык** көрчү (М.Г.). Куш төрөсү бүркүттүн бир балапанын асырадым, мындан **артык** эч нерсе колуман келбейт (К.А.). Мен үчүн мындан **артык** кайгы жок эмес беле?! (Б.У.).

Акырында талдоого алынган мисалдар аркылуу **ашык** жана **артык** жандоочторунун семантикасында алардын түпкү этимондорундагы **көп**, **арбын** деген маани да сезилип турарын байкоого болорун белгилейбиз.

Корутунду

1. Жандоочтор тилдик бирдиктердин тарыхый өнүгүүсүнүн натыйжасы катары белгилүү. Анткени кызматчы сөздөрдүн пайда болушу, калыптанышы, өнүгүшү пикир алышуу учурунда, дегеле сүйлөм курууда (текст түзүүдө) белгилүү бир ойду жеткизе айтуу үчүн жөндөмө мүчөлөрүнүн мааниси жеткиликсиз боло баштаган шартта алардын ордуна толук маанилүү сөздөр колдонулуп, ошол сөздөр мезгил өтүү менен акырындап кызматчы сөздөргө (анын ичинде жандоочторго) өтүүсүнө өбөлгө түзүлгөн.

2. Кызматчы сөздөргө өтүү процесси тилдин өнүгүү эволюциясында акырындап ишке ашкан. Тактап айтканда, айкашкан сөзүнө карата постпозицияда орун алган толук

маанилүү сөздүн баштапкы лексикалык мааниси солгундап, грамматикалык мааниси басымдуу боло баштап, натыйжада кызматчы сөздөрдүн пайда болушуна ыңгайлуу шарт жаралган.

Биздин иликтөөбүздүн жыйынтыгы боюнча азыркы кыргыз тилинде 69 жандооч бар. Алардын 27си нака, 42си функционалдык жандоочтор болуп саналат.

3. Жандоочтордун диахрониясына көңүл бурсак, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде алардын саны 15 чакты деп белгиленсе, орто кылымдагы жазма эстеликтерде 30 чамалуу экени аныкталган. Бул тарыхый доорлордо жандоочтор гана эмес, сандык көрсөткүчү ар кандай болгон бөлүкчө, байламталар да колдонулганы айрым окумуштуулар тарабынан эскерилет [Молгаждаров 2012: 207-208].

4. Кызматчы сөздөрдүн (анын ичинде жандоочтордун да) уюткусун, негизин түзгөн нака жандоочтор байыркы замандарга тиешелүү экендиги белгилүү. Ал эми жандоочтор (дегеле кызматчы сөздөр) канчалык байыркы болсо, алардын тыбыштык жактан ошончолук катуу деформацияга учурагандыгын көрөбүз. Ошондуктан **үчүн, менен, чейин, дейре** деген өңдүү бир катар жандоочтор кайсы толук маанилүү сөздөрдөн келип чыккандыгы илимде түрдүү гипотезаларга гана негизделет.

5. Кызматчы сөздөрдө (анын ичинде жандоочтордо да) лексикалык маани барбы же жокпу, болсо канчалык даражада ал (лексикалык) маани бар деген суроо да тил илиминде орун албай койбойт. Кызматчы сөздөрдө лексикалык маани, биринчиден, бар, бирок ал маани бардык кызматчы сөздөрдө бирдей деңгээлде эмес. Анткени кызматчы сөздөр канчалык байыркы болсо, алардын лексикалык мааниси ошончолук абстракцияланып

отуруп, грамматикалык мааниси өтө басымдуу болот. Кыйла кийин пайда болгон кызматчы сөздөрдө лексикалык маани бир топ даана болот. Ошондуктан кызматчы сөздөрдү лексикалык мааниси басандатылган, грамматикалык мааниси басымдуу болгон сөздөрдүн лексика-грамматикалык тобу деп эсептөө негиздүү. Өз мезгилинде окумуштуу Ф.Р.Зейналов да кызматчы сөздөрдө билинер-билинбес даражада болсо да лексикалык маани бар деп туура белгилеген [Зейналов 1966а: 28]. Эгерде кызматчы сөздөрдө (анын ичинде жандоочтордо) лексикалык маани такыр жок болсо, анда мындай сөздөр дегеле сөз деп атала алышпайт. Алар кызматчы болсо да сөз деген статуска ээ болгондуктан, сөздүктөрдө берилип жүрөт. Эгер алар лексика-грамматикалык эмес, грамматикалык гана каражаттар деп эсептелсе, анда алар сөз болуудан калып, мүчөнүн ролунда болмок да, сөздүктөн да орун алмак эмес.

6. Жандоочтордун бардыгы түзүлүшү боюнча түрк тилдеринде жөнөкөй. Себеби алар бир гана уңгудан болот. Эгер алардын тутумунда мүчөлөр орун алган болсо, ал мүчөлөр сенек формада болот. Башкача айтканда, алар сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн парадигмасы менен өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Ошондуктан жандоочтор структуралык жактан туруктуу деп эсептелип, кызыл профессор К.Тыныстанов тарабынан жардамчылык милдет аткарган сөздөрдүн баары “сенек” же “өзгөрүлбөс” сөздөр деп белгиленген. Бирок тилде сейрек болсо да айрым сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алган кызматчы сөздөр учурайт. Булар эрежеден тышкаркы көрүнүш катары бардык түрк тилдеринде эле кезигет. Маселен, ошол **сыяктуулар, бизден башкага, балдар үчүнбү?** силер мененби?

7. Жандоочтордо башка кызматчы сөздөр сыяктуу эле бир нече классификациялар бар: 1. Генетикалык же этимологиялык, башкача айтканда, кайсы толук маанилүү сөз түркүмүнөн келип чыккандыгына карата алар зат атоочтон, сын атоочтон, сан атоочтон, тактоочтон, этиштин чакчыл, атоочтук формаларынан пайда болгон жандоочтор деп бөлүнөт. Бул бөлүнүштү, Ж.Мураталиева (сөз түркүмдөрү боюнча бөлүнүп жатканын эске алып) морфологиялык классификация деп да атайт. 2. Жандоочтор чыккан этимонунан алыстагандыгына карата “нака жандоочтор” жана “функционалдык жандоочтор” деп да бөлүнөт. “Нака” деген статустагылар байыркы жандоочтор болсо, “функционалдык” деген аталыштагылары кыйла кийинки доорлорго таандык болгон жандоочтор. 3. Сүйлөм ичиндеги сөздөр менен мамилелештигине, башкача айтканда, синтаксистик карым-катышына карата жандоочтор: а) атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор, б) барыш жөндөмөдөгү, в) табыш жөндөмөдөгү жана г) чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор деп бөлүнөт. 4. Сүйлөмдө айкашып келген сөзү менен бирдикте кандай семантиканы туюндургандыгына жараша жандоочтор: мейкиндик, мезгилдик, себептик, максаттык, салыштырма, инструменталдык ж.б.у.с. болуп, бир катар маанилерди билдиргенине жараша да классификацияланат.

8. Жандоочтор көп маанилүү, алардын мындай касиети бардык түрк тилдерине мүнөздүү. Жандоочтордун кайсы мааниси жөнүндө сөз болуп жатканы айкашкан сөзүнө байланыштуу болот. Себеби жандоочтор айкашып келген сөзү менен бирдикте гана түрдүү кошумча маанилерди туюндура алат. Башкача айтканда, жандоочтордун семантикасы сүйлөм контексти аркылуу

аныкталат. Мындай жандоочторго, маселен, менен жандоочун (бул жандооч мейкиндик, мезгилдик, биргелик, карама-каршы, сын-сыпаттык ж.б. маанилерди туюнтуу үчүн), үчүн жандоочун (бул жандооч максат, себеп ж.б. маанилерди туюнтуу үчүн колдонулат) ж.б. жандоочторду кошууга болот.

9. Жандоочтор толук маанилүү сөздөрдүн тобуна кирбегендиктен, өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алышпайт. Алар өздөрүнүн астында келген сөз менен бирдикте гана сүйлөмдө көбүнчө бышыктоочтук же толуктоочтук милдет аткарышат.

10. Жандоочторду түрк тилдеринде кезигишине байланыштуу үч топко бөлүүгө болот. 1. Бардык түрк тилдеринде кезиккен жандоочтор. Бул топко киргендер чыгыш теги боюнча эң эле байыркы болгондуктан, түрк тилдеринин бардыгы үчүн орток болуп эсептелет. Аларга менен, үчүн, сайын, дейре, чейин, кийин сыяктуу жандоочтор кирет. Бул жандоочтор түрк тилдеринен кескин айырмалуу болгон якут тилинде да (мененден башкасы) иһин, аайы, диэри, кэлин деген тыбыштык турпаттарда кезигет. 2. Көпчүлүк түрк тилдеринде колдонулган жандоочтор. Аларга ары, бери, мурун, көрө деген сыяктуу жандоочтор кирет. 3. Саналуу гана түрк тилдеринде (же бир гана түрк тилинде) колдонулган жандоочтор. Аларга карай, карап, баштап, жараша, караганда, сөрөй, чалыш өндүү жандоочтор кирет.

11. Жандоочтор, бөлүкчөлөр, байламталар сыяктуу эле, номинативдик да, билдирүү да функциясына ээ эмес сөздөр. Башкача айтканда, алар толук маанилүү сөз түркүмдөрү сыяктуу бир нерсени, предметти ж.б. нерселерди атоо үчүн колдонулбайт. Сырдык сөздөр өндүү

билдирүү милдетин да аткарбайт. Жандоочтордо атоо да, билдирүү да функциясы болбогондуктан, аларга фонетикалык жактан басым да түшпөйт.

12. Айрым жандоочтор байламталык милдетте да келет. Маселен, **менен** жандоочу. Салышт.: 1. Окууга Асан **менен** келдим. 2. Окууга Асан **менен** Үсөн келди. Биринчи сүйлөмдө **менен** жандоочтук милдетте келсе, экинчи сүйлөмдө **менен** эки (Асан, Үсөн деген) сөздү байланыштыруу максатында байламталык милдетте келди.

13. Жандоочтор сүйлөм курулушунда тилдик зарыл элемент болуп эсептелет. Анткени айрым жандоочторду сүйлөм контекстинен алып салсак, толук маанилүү сөздү алып салгандай эле, сүйлөм түшүнүксүз болуп калат же сүйлөмдүн семантикасы таптакыр өзгөрүп кетет. Маселен: Так ошол таш **менен** чапканын ким көрүптүр? (Б.У.). Салышт.: Так ошол таш чапканын ким көрүптүр? Кыйкырык-өкүрүккө, карсылдаган союлга карабай Семетейди **карай** качып жөнөштүбү алар... (Б.У.). Салышт.: Кыйкырык-өкүрүккө, карсылдаган союлга карабай Семетейди качып жөнөштүбү алар... Каныкей **жөнүндө** айтарда же айтып бүткөндө дайыма ушинтет (Б.У.). Салышт.: Каныкей айтарда же айтып бүткөндө дайыма ушинтет.

14. Бир сүйлөм конструкциясында бир нече жандооч да орун алышы ыктымал. Себеби жандоочтор сүйлөм ичиндеги сөздөр арасындагы синтаксистик мамиле-катыштын уюшулушу үчүн зор милдет аткарат: 1. Айтмакчы, Бөрүбай баатырдын кесиби **жөнүндө** баяндоодон **мурда**, алды **менен** анын Ой-Кайыңга кайдан жана кандайча келип калгандыгы **жөнүндө** азыраак сөз баштап бейрейин (А.С.). 2. Кашкар аралай Кытайга, Индустанга **чейин** жетсе, андан кайткандан **кийин** деле

көп аярлабай Ташкен, Кокон, Хива **аркылуу** Эдил боюн мекендеген булгарларды тинтип чыгат да, үйүнө келип, ат тезегин суутпастан кайрадан чөл кезип, Сары-Арка **аркылуу** казак туугандарды аралап жөнөйт (А.С.). Бул сүйлөмдөрдүн тутумдарынан төрттөн жандоочту жолуктурабыз.

15. Жандоочтор өз алдынча биротоло кызматчы сөз түркүмү болуп тилде калыптанып орун алып келгени менен, бул процесс ушуну менен токтоп калбастан, тил жашап турган мезгилде негизги сөз түркүмдөрүнөн дайыма толукталып турууга жөндөмдүү болгон кызматчы сөздөрдүн бир түрү болуп саналат. Бирок жандоочтор сөздөрдүн сырткы турпаттары, белгилери боюнча гана топтоштурулган жыйындысы болбостон, алар сөздөрдүн лексикалык, грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик) касиеттерин негизге алган сөздөрдүн жыйындысы болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, жандоочтор - ар бир тилдин грамматикалык түзүлүшүндө сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн синтаксистик байланыш-катышын уюштуруш үчүн керектелген кызматчы сөздөрдүн бир түрү.

Пайдаланылган адабияттар

Илимий адабияттар:

- Абдувалиев И. Кыргыз тили. –Бишкек, 2003. – 213 б.
- Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек: «Айбек» фирмасы, 1997. – 296 б.
- Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки. –Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1959. – 440 б.
- Абдурахманов Г.А. Исследования по старотюркскому синтаксису (XI в.). –М.: Наука, 1967. – 210 с.
- Абдурахманов Г., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси: Морфология ва синтаксис. –Тошкент: Ўқитувчи, 1973. –320 б.
- Абдыкахаров А.Т. Языковая номинация знаменательных и служебных слов. (На материале имен существительных, прилагательных, послелогов и так называемых служебных имен английского и кыргызского языков). Дис. ...канд.филол.наук. - Бишкек, 2007. - 175 с.
- АКТ - Азыркы кыргыз адабий тили. –Бишкек, 2009. - 927 б.
- АКТ(1) - Азыркы кыргыз тили. 2-кит. –Фрунзе, 1958. – 160 б.
- АКТ(2) - Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. –Бишкек, 2015. – 515 б.
- Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. –Алма-Ата: Наука, 1971. – 380 с.
- Актанов Т. Грамматика. II бөлүк. Синтаксис. Пед.окуу жайлары үчүн. –Фрунзе, 1940.
- Актанов Т. Кыргыз тилинин окуу китеби: (Толук эмес орто орус мектебинин 6-7-классы үчүн). –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940.
- Алтаева Д. И. Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы. Филол. илимд. канд.

- ...дис. –Бишкек, 2020. -205 б.
- Алтаева Д. И. Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы. Филол. илимд. канд. ...дис. автореф. –Бишкек, 2020. – 22 б.
- Амиралиев К. Семантико-грамматические функции частиц тюркских языков. (На материале каракалпакского, узбекского, казахского языков). Дис. ...канд.филол.наук. –Алма-Ата, 1980. - 134 с.
- Амиров Р. Союзы в казахском языке. –Алма-Ата, 1959.
- Архангельский А. Грамматика народно-татарского языка. – Оренбург, 1894.
- Асаналиев Ү., Аширалиев К. «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү. –Фрунзе: Илим, 1965 - 109 б.
- Асылбеков Ү. Грамматика. I бөлүк. Морфология. –Фрунзе, 1940.
- Ашмарин Н.И. Материалы для исследования чувашского языка. –Казань: Типогр. императ. ун-та, 1898.
- Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках. – Известия ОЛЯ АН СССР. XVII, 1958, № 5.
- Базаров О. Частицы в узбекском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. –М., 1982.
- Базаров О. Частицы в узбекском языке. Дис. ...канд.филол.наук. –М., 1982. -197 с.
- Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүк. Фонетика жана морфология: жети жылдык жана орто мектептердин 5-6-класстары үчүн –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1946-1950.
- Бакеев К. Морфология. I-бөлүм. Толук эмес орто мектепте үчүн. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1943.
- Бакеев К., Бактыбаев У. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-класс үчүн. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1938-1939.
- Балакаев М.Б. Қазақ тілі грамматикасының кейбір мәселелері. Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы. 1941. - 128 б.

- Баскаков Н.А. Диалект лебединских татар-чалканцев (куу-кижи). Грамматический очерк, тексты, переводы, словарь. – М.: Наука, 1985. – 233 с.
- Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. (Структура слова и механизм агглютинации). –М., 1979.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. Кн. II, ч. I. –М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 544 с.
- Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. –М.: Наука, 1972. – 280 с.
- Баскаков Н.А. Явления лексикализации аффиксов в тюркских языках. В кн.: Лексикографический сборник, IV. –М., 1960.
- Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Ч. I. –Фрунзе: Киргосиздат, 1939. Ч. II. –Фрунзе: Киргосиздат 1940.
- Батманов И.А. Части речи в киргизском языке. –Фрунзе, 1936.
- Батманов И.А. Употребление падежей в киргизском языке. – Фрунзе, 1939.
- Башбуг Ф. Особенности послеложных конструкция в чулымском языке. В журн.: Научный диалог, 2017, № 5. – С.9-20.
- Бекмамбетов Р. Кыргыз тилиндеги частицалар. // Мугалимдер газетасы, 1954. – 15-апрель.
- Беляев И.А. Грамматика туркменского языка. –Ашхабад, 1915, 89 с.
- Böhtling O. Über die Sprache der Jakuten. -Spb., 1891 -484 с.
- Виноградов В.В. Грамматическое учение о слове. –М., -Л.: Изд-во Минпрос РСФСР, 1947. – 455 с.
- Виноградов В.В. Русский язык. –М.: Высшая школа, 1972. -520 с.; 4-е изд. –М., 2001.
- Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. –М., 1973.
- Газизов Г.С. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. –Казань, 1959.

- Гарифуллин С.Ф. Послелогии татарского языка. Автореф. дис... канд.филол.наук. –Казань, 1990. – 21 с.
- ГАЗЯ – Грамматика азербайджанского языка. –Баку: ЭЛМ, 1971. – 413 с.
- ГАЯ – Грамматика алтайского языка, составленная членами Алтайской миссии. –Казань: Казан.ун-т. типогр., 1869. -299 с.
- Гиганов И. Грамматика татарского языка, сочиненная в Тобольской главной школе учителем татарского языка. –Спб., 1801. -75 с.
- ГКБЯ - Грамматика карачаево-балкарского языка. –Нальчик: Эльбрус, 1976.
- ГКЛЯ – Грамматика киргизского литературного языка. Ч. I. Фонетика и морфология. –Фрунзе, 1987. – 400 с.
- ГНЯ - Грамматика ногайского языка. Ч. I. Фонетика и морфология. Под ред. А.Н.Баскакова. –Черкеск, 1973. – 320 с.
- Гольдерман Ж.Д. Турецкая грамматика. –М., 1777.
- Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка: Морфология и синтаксис. –М.: Центр. изд-во народов СССР, 1928. -159 с.
- Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т. 2. –М., 1961.
- ГСАЯ – Грамматика современного алтайского языка. Морфология. –Горно-Алтайск, 2017. – 576 с.
- ГСБЛЯ – Грамматика современного башкирского литературного языка. –М.: Наука, 1981. – 495 с.
- ГСРЛЯ – Грамматика современного русского литературного языка. –М., 1981.
- ГСЯЛЯ – Грамматика современного якутского литературного языка. – М.: Наука, 1982. – 496 с.
- ГТЯ – Грамматика туркменского языка. Ч. I. Фонетика и морфология. / Под.ред. Н.А.Баскакова. –Ашхабад: Ылым, 1970. - 504 с.
- ГХЯ – Грамматика хакасского языка. –М.: Наука, 1975. - 418 с.

- Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. – Фрунзе, 1960. – 80 б.
- Давлетов С. Наречие в современном киргизском языке: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. –Фрунзе, 1956. -15 с.
- Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Фрунзе: Мектеп, 1980. – 235 б.
- Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы: Пед.окуу жайлары үчүн. 1-бөлүк. –Фрунзе: Мектеп, 1968; –Фрунзе: Мектеп, 1982. – 260 б.
- Джусаев Дж. Категория модальности и средства ее выражения в современном кыргызском языке. Автореф. дис. ...докт.филол.наук. –Бишкек, 2000. – 38 с.
- ДЛТ.Ин. - Девону луготит турк. Индекс-лугат. Индекс-словарь. Составители: Г.Абдурахмонов, С.Мутталибов. –Ташкент: ФАН, 1967.- 542 с.
- Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1948. -272 с.
- Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. –М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1940.
- Дмитриев Н.К. Родной и русский языки в национальной школе. –М., 1953.
- Дмитриев Н.К. Служебные имена в турецком языке. В кн.: Советское языкознание III. –Л., 1937, с. 129-145.
- Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. –М.: Изд-во вост.лит., 1962. – 607 с.
- Добиаш А. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. -Прага: Тип.др. Э.Д.Грегга, 1897. - 515 с.
- ДТС - Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. - 676 с.
- Дыйканов К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы. –Фрунзе, 1957.
- Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. –М., -Л: Изд-во

- АН СССР, 1940 – 302 с.
- Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. –Абакан: Изд-во Советская Хакасия, 1948. - 124 с.
- Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. –М., -Л: Изд-во АН СССР, 1941. – 308 с.
- Дыренкова Н.П. Тофаларский язык. / Тюркологические исследования. –М.; -Л., 1963.
- Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. Пед. жог. окуу жайл. үчүн окуу куралы. –Фрунзе: Мектеп, 1975. – 179 б.
- Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б., Үсөналиев С. Кыргыз тили. II бөлүк. Синтаксис. Пед.окуу жайлары үчүн. –Фрунзе: Мектеп, 1973. - 283 б.
- Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүк: Пед.окуу жайлары үчүн. –Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1955.
- Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси. II бөлүм. –Фрунзе: Мектеп 1966. - 344 б.
- Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: Мектеп, 1979. - 323 б.
- Жумалиев Ж. Орто (IX-XVкк.) жана жаңы (XVI-XIXкк.) доордогу кыргыз тили.-Бишкек: Гүлчынар, 2018.-256 б.
- Закиев М.З., Ганиев Ф.А., Зиннатулина К.З. Татарская грамматика. Морфология. Т. II, изд. 1-е. –Казань: Татарск.книжн.изд-во, 1993. - 396 с.
- Зейналов Ф.Р. Послелогии как лексико-грамматическая категория. В журн.: Ученые записки азерб. гос. ун-та. Серия языка и литературы. –Баку, 1966, № 3. - С. 28-38.
- Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках (на материале огузской группы тюркских языков. Автореф. дис. ...докт.филол.наук. –Баку, 1966. - 84 с.
- Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских

- языках (на материале огузской группы тюркских языков. Дис. ...докт.филол.наук. –Баку, 1966. - 687 с.
- Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. II басыл. –Бишкек, 2009. - 419 б.
- Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили. Синтаксис. II бөлүк. Пед.окуу жайлары үчүн. – Фрунзе: Мектеп, 1988. - 282 б.
- Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүк: 7 жылдык жана орто мектептердин 5-6- кл. үчүн. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951-1958.
- Исаев Д., Кудайбергенов С., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин окуу китеби. I бөлүк: 8 жылдык мектептердин 5-6- кл. үчүн. – Фрунзе: Мектеп, 1969-1986.
- Исаев Д., Токоев К. Кыргыз тилинин окуу китеби. I бөлүк: 8 жылдык мектептердин 5-6- кл. үчүн. – Фрунзе: Мектеп, 1963-1968.
- Исенгалиева В.А. Русские предлоги и их эквиваленты в казахском языке. –Алма-Ата, 1959. - 227 с.
- Исенгалиева В.А. Служебные имена и послелог в казахском языке. –Алма-Ата, 1957. - 198 с.
- Исхаков Ф.Г., Пальмбаха А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. –М.: Изд-во вост.лит., 1961. - 472 с.
- Кажобеков Е.З. Тюркский лексико-грамматический синкретизм односложный корней-основ. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.- Алма-Ата, 1981. – 30 с.
- Казем-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 1-е. –Казань, 1939; 2-е изд. –Казань, 1946. -457 с.
- Қазіргі қазақ тілі: Лексика, фонетика, грамматика. /Ред. М.Балақаев, А.Исқаков. –Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1954. – 263 б.
- ҚазТГ – Қазақ тілінің грамматикасы: Морфология. 1-бөлүк. – Алматы: Ғылым, 1967. - 364 б.

- Кайдаров А. К вопросу о частицах в уйгурском языке. –Труды сектора востоковедения АН Каз.ССР. –Алма-Ата, 1959.
- Каламова Н.А. Переход наречий в служебные части речи. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. –Львов, 1954. -16 с.
- Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Сөздүк. –Фрунзе: Кырг. сов. энцикл. башкы ред., 1986. – 289 б.
- Карымшакова А.Т. Байыркы жазма эстеликтердеги кызматчы сөз түркүмдөрүнүн фонеморфологиялык структурасы. Журн.: Кыргыз тили жана адабияты: Окутуунун инновациялык технологиялары. –Бишкек, 2016, № 7. -31-36-б.
- Карымшакова А.Т. “Древнетюркский словарьдагы” кызматчы сөздөр: сыпатталып берилиши, колдонулушундагы өзгөчөлүктөр. Журн.: Известия ВУЗов Кыргызстана. –Бишкек, 2015, № 7, -232-236-б.
- Карымшакова А.Т. Кызматчы сөз түркүмдөр маселелери: изилдениши, колдонулуш өзгөчөлүктөрү. – Бишкек: Максат, 2019. – 235 б.
- Карымшакова А.Т. Кызматчы сөз түркүмдөрүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Журн.: Известия ВУЗов Кыргызстана. –Бишкек, 2016, № 9. -189-193-б.
- Карымшакова А.Т. Кызматчы сөздөр текст түзүүчү тилдик каражаттар катары. Журн.: БГУ жарчысы. – Бишкек, 2017, № 2 (40). -3-6-б.
- Карымшакова А.Т. Кызматчы сөздөрдүн алгачкы түркологиялык эмгектерде сыпатталып берилиши. Журн.: Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2016, № 9. - 252-255-б.
- Карымшакова А.Т. Кызматчы сөздөрдүн Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кезигүү жыштыгы жана колдонулуш өзгөчөлүктөрү. Журн.: Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2015, № 4. -229-235-б.

Карымшакова А.Т. Кыргыз тилиндеги бөлүкчөлөрдүн структурасы, семантикасы жана функциясы. (Салыштырма планда). –Бишкек: Солюшин, 2019. – 259 б.

Карымшакова А.Т. Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери. (Макалалар жыйн.).–Бишкек, 2009. - 158 б.

Карымшакова А.Т. М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү кызматчы сөздөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиктери. Журн.: Модернизация общественного сознания и вопросы языкознания. (Мат. междунар. науч.-теор. конф., посвящ. 80-л. ак. НАН РК д.ф.н., проф. М.С.Сергалиева). – Астана/Казахстан. 2018, 16 марта). –Астана, 2018. – 172-176 с.

Карымшакова А.Т. Семантико-грамматические функции частиц в кыргызском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. –Алма-Ата, 1992, 26 с.

Карымшакова А.Т. Семантико-грамматические функции частиц в кыргызском языке. Дис. ...канд.филол.наук. –Бишкек, 1992, 192 с.

Карымшакова А.Т. Частицы в современном кыргызском языке. – Б.: Мектеп, 1998. -158 с.

Карымшакова А.Т. Түркологдор кызматчы сөз түркүмдөрү жөнүндө. Журн.: Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2016, № 12. -293-296-б.

Карымшакова А.Т. Функционалдык кызматчы сөздөрдүн универсалдык милдеттери. Журн.: Известия ВУЗов Кыргызстана. –Бишкек, 2015, № 7. -247-250-б.

Катанов Н.О. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. –Казань, 1903. –ЛХ с.

КАТГ - Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. –Фрунзе: Илим, 1980. –539 б.

Кенжебаева Ф. Послелогии и частицы в современном казахском языке: Автореф.дис. ...канд.филол.наук. –Алма-Ата, 1964. - 28 с. КЗУТ – Казирги заман уйгур тили. 2-бөлүм. Морфология, синтаксис. –Алмута: Наука, 1966.

Кодратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. –Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – 191 с.

Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. –Ташкент, 1948.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М.; -Л.: Изд-во АН СССР, 1956. - 569 с.

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М.; -Л.: Изд-во АН СССР, 1960. - 446 с.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII- IX вв. –Л.: Наука, 1980. -256 с.

Кононов А.Н. Послелогии в современном узбекском литературном языке. –Ташкент, 1951.

Конурбаева Р. «Codex cumanicus» (XIII-XIV к.) жазма эстелигинин кыргыз тилине катышы. –Бишкек, 2011. – 224 б.

КОС- Кыргызча-орусча сөздүк/түзгөн К.К. Юдахин.- М.:Советская энциклопедия, 1965.-973

Котвич В.Л. Лекции по грамматике монгольского языка. –Спб., 1902.

Котвич В.Л. Исследование по алтайским языкам. –М., 1962.

Крейдлин Г.Е. Служебные слова в русском языке (семантические и синтаксические аспекты их изучения). Автореф. дис. ...канд.филол.наук. –М., 1979.

КРСл – Киргизско-русский словарь. /Сост. К.К.Юдахин. –М.: Советская энциклопедия, 1965.- 973 с.

КТ – Кыргыз тили: Пед. институттардын пед. факультеттери үчүн окуу китеби. / Э.Абдулдаев, С.Давлетов, А.Иманов, А.Турсунов. –Фрунзе: Мектеп, 1986. – 350 б.

- ҚТГ – Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. –Алматы: Ғылым, 1967. – 263 б.
- КТГ – Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология. /Ред. Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов. –Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1964. – 379 б.
- КТс – Кыргыз тили. Синтаксис. / Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б., Үсөналиев С. –Фрунзе: Мектеп, 1973. – 283 б.
- КТТС – Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.
- КТТС – Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I. –Фрунзе: Мектеп, 1984. – 622 б.
- Кудайбергенов С. 5-6-класстарда кыргыз тилинин окуу китеби жөнүндө (фонетика, морфология). //Кыргыз тили жана адабиятын жакшыртуу боюнча республикалык кеңешмеде жасалган доклад. – Фрунзе, 1958.
- Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. –Фрунзе, 1960.
- Кудайбергенов С. -са мүчөсү. Кит.: Тюркологические исследования. –Фрунзе: Илим, 1970. – С. 163-173.
- Кудайбергенов С., Жакыпов Ы., Мураталиев М. Кыргыз тили. 8-10-кл. 2-бөлүм. –Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1957.
- Кулиева Р.И. Частицы в современном азербайджанском языке. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. –Баку, 1980. -22 с.
- Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. –Бишкек: Мам.тил ж-а экцикл.борбору, 2004. - 495 б.
- Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча сөздүк-справочник. Түзгөндөр: А.Карымшакова, Г.Садыралиева. –Бишкек: Максат, 2018. – 159 б.
- Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – М., 1976.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред.

- В.Н.Ярцевой. –М.: Советская энциклопедия, 1990.
- Магомедов А.Г. Послелог «булан» кумыкского языка. –Уч.зап. ИИЯЛ Дагестанского филиала АН СССР. –Махачкала, 1962, X. - С. 298-301.
- Магомедов А.Г. Собственно-послегоги и послелогои изолированные формы знаменательных слов в кумыкском языке. –Махачкала: Дагучпедгиз, 1966.
- Майтинская К.А. Служебные слова в финно-угорских языках. _М.: Наука, 1982. – 185 с.
- Макаров Т. Татарская грамматика кавказского наречия. – Тифлис, 1848.
- Макешев Н. Кыргыз тили башталгыч мектептер үчүн. Грамматика жана жазуу эрежелери. II бөлүк. –Фрунзе, 1943.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 462 с.
- М.К. ТТС - Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. I-III т. – Бишкек, 2011, 2012, 2013. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков.
- М.К. ДЛТ - Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. Т. 1-3. – Тошкент, 1960, 1961, 1963.
- М.К.ТТСЖ -Махмут Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Түркий тилдер сөз жыйнагы). 1-2-т. –Бишкек: Бийиктик, 2013. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.
- Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. 1. Спб., 1894 - 72 с.; Ч. 2. Спб., 1897. - 92 с.
- Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. –Л., 1978. – 387 с.
- Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). –Бишкек, 2012. - 251

б.

Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). Докт. дис.-Бишкек, 2012.

Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). Докт. дисс. авторефераты. –Бишкек, 2012. – 42 б.

Мукамбаев Ж., Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1978. – 380 б.

Мураталиев М. Азыркы кыргыз тилиндеги байламталар. – Фрунзе: Кырг. ССР ИА басмаканасы, 1959. – 59 с.

Мураталиева Дж. Послелогии в современном киргизском языке. Дис. ...канд.филол.наук. –М., 1953. – 253 с.

Мураталиева Дж. Послелогии в современном киргизском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. –М., 1953. – 15 с.

Мураталиева Дж. Послелогии в киргизском языке. –Фрунзе: Кыргызучпедгиз, 1958. – 78 с.

Мусабаев Д. Бөлүкчөлөрдү окутуу. Кит.: Кыргыз тил жана адабият мугалимдеринин иш тажрыйбаларынан. –Фрунзе: Мектеп, 1968. 42-56-б.

Мусабаев Д. Методика изучения служебных слов в 6 классе киргизской школы. Автореф.дис. ...канд.пед.наук. –Алма-Ата, 1968.

Мусабаев Д. Кызматчы сөздөрдү окутуу. –Фрунзе: Мектеп, 1968.

Мусаев К. Грамматика караимского языка. –М.: Наука, 1964. – 344 с.

Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. – М., 1960. – 133 с.

Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. – М., 1940.

Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. –М.: Изд-во восточной

литературы, 1963. – 123 с.

Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. –Ташкент: ФАН, 1989. – 192 с.

Оразов М. Көмөкші сөздер. I кітап. –Ташкент: Наурыз 1997. -175 б. ; II кітап. –Ташкент: Наурыз 1997. - 184 б.

Оразов М. Служебные имена в тюркских языках: на основе материала современного казахского, узбекского и туркменского языков). Автореф. ..канд.филол.наук. –Ташкент, 1970. – 20 с.

Оразов М. Түрік тілдеріндегі көмөкші есімдер (қазіргі қазақ, өзбек, туркмен тілдерінің материалдары бойынша). Филол. ғылым. канд. ...дисс. –Ташкент, 1970. - 248 б.

ОЕТ – Орхон-Енисей тексттери. –Фрунзе: Мектеп, 1982. – 238 б.

Орсулова Т.Е. Послелогии и служебные имена в алтайском языке. Дис. ...канд.филол.наук.-Горно-Алтайск., 2001.-132с.

Орсулова Т.Е. Пространственные послелогии в алтайском языке. –Горно-Алтайск, 2002. - С. 121-131.

Орузбаева Б.Ө. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү (долбоор). –Фрунзе: Изд-во АН Кирг.ССР, 1963. – 218 б.; –Фрунзе: Илим, 1972. - 220 б.

Орузбаева Б.Ө. Сөз. (Сөздүн түзүлүшү). –Бишкек: Илим, 1994. - 259 б.

Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. –Бишкек: Мектеп, 2000. – 356 б.

Орузбаева Б.Ө., Закирова В. Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1981. – 102 б.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. 1-3. Вып 1. –Спб. – Пг. –Л.: Изд-во АН СССР. 1907 – 1930. -3858 стлб.

Петров Н.Е. О.Н.Бётлингк о служебных словах в якутском языке. –В кн.: О.Н. Бётлингк и его труд о языке якутов. –Якутск, 1973, с. 126-142.

Петров Н.Е. Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке. –Новосибирск: 1999.- 287 с.

- Петров Н.Е. Служебные имена и послелого в якутском языке. Дис. ...канд.филол.наук. –Якутск, 1962. - 604 с.
- Петров Н.Е. Служебные имена и послелого в якутском языке: Автореф.дис. ...канд.филол.наук. –Л., 1963. - 17 с.
- Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. –Якутск: Якутское книжное изд-во, 1978. - 298 с.
- Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
- Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка: Фонетика и морфология. –М.: Наука, 1964. - 298 с.
- Прик О.Я. Очерк грамматики караимского языка. (Крымский диалект). –Махачкала: Дагучпедгиз, 1976. – 188 с.
- Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. –М., 1957.
- Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. –М.: Наука, 1978. - 288 с.
- Ремчукова Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики (морфологические ресурсы языка). Автореф. дис. ...докт.филол.наук. –М., 2005.
- РКСл – Русско-киргизский словарь. / Под. ред. ак. К.К.Юдахина. –М.: Гос изд-во иностр. и нац.словарей, 1957. – 991 с.
- Русская грамматика. Т.1. –М.: Наука, 1982. - 783 с. Т. 2. –М.: Наука, 1982. - 709 с.
- Рыскулова Ч.Ш. Сопоставительное исследование кыргызских послелогов и их функциональных соответствий в английском языке. Дис. ... канд.филол.наук. –Бишкек, 2008. - 179 с.
- Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз&түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. –Бишкек, 2010.- 479 б.
- Садыков Т., Шаршенбаев Б. Манас: Кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүк. –Анкара, 2011. – 1647 б.
- Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика современного османо-турецкого языка. –Л., 1925.

- Сартбаев К.К. Классификация частей речи в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1975. – 49 с.
- Сартбаев К.К. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы: кыргыз, казак, өзбек тилдери боюнча. 1-бөлүк. –Фрунзе: Мектеп, 1962. – 111 б.
- Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. –Фрунзе: Мектеп, 1987. – 264 б.
- Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. –Петроград, 1916.
- Сауранбаев Н.Т. Казахский язык. (Для пед.училищ). –Алма-Ата, 1953. (На казахском языке).
- Саяргалиев Б.С. Служебные слова в башкирском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Уфа, 1955, -20 с.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) –Москва, 1974.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: (Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». –Москва, 1978.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». –Москва, 1980.
- Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Фрунзе: Илим, 1988. – 334 б.
- Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги мүчөлөр. –Бишкек: Бийиктик, 2003. – 63 б.
- Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан. –Бишкек, 2005. – 232 б.
- Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. 2-е изд. –М.: Наука, 1986. - 302 с.
- СГРКЯ – Сопоставительная грамматика русского и казахского

- языков. Морфология. –Алма-Ата: Наука, 1966. – 460 с.
- СГРТЯ - Сопоставительная грамматика русского и туркменского языков: Фонетика и морфология. Ч. I. /Под ред. Н.А.Баскакова. – Ашхабад: Туркменское изд-во, 1964.
- СИГТЯ - Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. –М.: Наука, 1988. – 560 с.
- СКЯ – Современный казахский язык: Фонетика и морфология. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз.ССР, 1962. - 454 с.
- Султанбаева Х.В. Служебные слова в системе частей речи башкирского языка. Дис. ...докт.филол.наук. –Уфа, 2008. - 351 с.
- Тазранова А.Р. Послелог в чалканском языке. В кн.: Языки коренных народов Сибири. –Новосибирск, 2005. - С. 26-43.
- Татарская грамматика. –Казань., 1998. Т. 2. – 397 с.
- Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. –М, 1976. – 574 с.
- Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. –М., 1976.
- Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. / Пер. с франц. В.Г.Гака. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- Терентьев М.А. Грамматика турецкая, персидская, киргизская, узбекская. Кн. 1. – Спб., 1875. - 209 с.
- Токтоналиев К., Жумалиев Ж. Байыркы кыргыз тили.-Бишкек: Гүлчынар, 2017.- 352 б.
- Тошакоева Т.М. Служебные слова в алтайском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. –М, 1950.
- Троянский А. Краткая грамматика татарского языка в пользу учащегося юношества. –Казань, 1824. - 195 с.
- Турсунов А. Кыргыз тилиндеги бышыктамарлар жөнүндө. // Мугалимдерге жардам. – 1954. -№ 4. – 60-63-б.
- Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5- жана 6- жыл үчүн тил сабактары. – Фрунзе: Кырмамбас, 1934; -Бишкек, 1996, 106 б. (Латын графикасынан кириллицага оодарган Т.К.Ахматов).
- Тюрк.иссл. – Тюркологические исследования. –Фрунзе: Илим,

1970. - С. 164.
- Усеев Н. Енисей жазма эстеликтери. I: лексикасы жана тексттер. –Бишкек, 2011. – 724 б.
- Учебник шорского языка. –Кемерово: Кемеров. книжн. изд-во, 1992. - 318 с.
- Филоненко В.И. Грамматика балкарского языка. –Нальчик, 1940. - 81 с.
- Хаджилаев Х.М. Послелог и послеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. –Черкесск, 1962. – 224 с.
- Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. –Казань: Тат.книгоиздат, 1959. -335 с.
- Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. –Якутск: Госиздат. Як.АССР, 1943. - 82 с.
- ХЗУТ – Хозирги замон ўзбек тили. –Тошкент, 1967. – 528 б.
- ХКТ – Хэзирги каракалпак тили: Морфология. –Нәкис, 1981.
- Хыдыров М.Н. Служебные слова в туркменском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. –Ашхабад, 1947.
- Цой А.С. Служебные слова как объект русской лексикографии. – Москва: Изд-во литер.ин-та, 2008. – 279 с.
- Черкасова Е.Т. Русские союзы неместоименного происхождения. Пути и способы образования. –М., 1973.
- Чиспияков Э.Ф. Учебник шорского языка. –Кемеровское книжное издательство. 1992. – 318 с.
- Шаршеев Н. Модальность и модальные слова в киргизском языке. Автореф. дис. ... канд.филол.наук. –Фрунзе, 1969. – 29 с.
- Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. –М., 1941.
- Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. –М., 1960. – 377 с.
- Шилханова А.Н. Союзы и союзные слова в кумыкском и азербайджанском языках (в сопоставлении с русским). Дис. ...канд.филол.наук. –Махачкала, 2005. -150 с.

Шукюров А.Дж. К вопросу об этимологии послелогов *birlä* и *ilä* в тюркских языках. В журн.: Советская тюркология, 1984, № 1, с. 72-76.

Шукюров А.Дж. Фономорфологическое развитие и семантика служебных частей речи в староазербайджанском языке. Дис. ...докт.филол.наук. –Баку, 1986а. – 366 с.

Шукюров А.Дж. Фономорфологическое развитие и семантика служебных частей речи в староазербайджанском языке. Автореф. ...докт.филол.наук. –Баку, 1986б. - 56 с.

Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –М.; -Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 274 с.

Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. –М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 204 с.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). –Л.: Наука, 1981. - 183 с.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи и изобразительные слова). –Л.: Наука, 1987. - 150 с.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. –Алма-Ата, 1991. – 382 б.

Юнусалиев Б.М. Киргизский язык. // Языки народов СССР. Т. 2. Тюркские языки. –М.: Наука, 1966. - С. 482-505.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. –Фрунзе: Мектеп, 1971. – 291 б.

Юрин А.В. К вопросу о семантике служебных слов. –Чарджоу, 1960.

Yûsuf Hâs Hâcib. Kutadğu Bilig. (Metin). Hazırlayan Mustafa S. Kaçalın. www.kulturturizm.gov.tr

Языки мира. Тюркские языки. –Бишкек: Изд.дом: Кыргызстан, 1997. – 542 с.

Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. –Иркутск, 1900.

Көркөм адабияттар:

Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. 1-т. –448 б.; 2 т. – 509 б.; 3 т. 1983. – 422 б.

Айтматов Ч. Кыямат . Роман. – Фрунзе: Адабият, 1988. – 352 б.

Акматов К. Архат. Роман. –Бишкек: Мам. тил ж-а энцикл.

Борбору, 2007. – 351 б.

Акматов К. Тандалмалар. –Фрунзе, 1992.

Байжиев М. Мезгил барактары. Аңгемелер жана повесттер. – Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 320 б.

Баялинов К. Чыгармалардын эки томдук жыйнагы. II т. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970. – 593 б.

Гапаров М. Күнөстүү арал. Драмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 164 б.

Жакыпбеков А. (Ашым Жакыпбек). Теңири Манас. Роман. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 558 б. Жусубалиев К. Толубай сынчы. Аңгемелер. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 183 б.

Кадырбеков Н. Ээсине кайткан роза. Повесть. –Бишкек: Турар, 2018. – 191 б.

Касымбеков Т. Жетилген курак. Аңгемелер , повесттер, тарыхый драма, эски накыл, роман. – Фрунзе: Мектеп, 1976. – 474 б.

Касымбеков Т. Келкел. Тарыхый роман. – Фрунзе: Кыргызстан, 1966. – 302 б.; 1986. – 567 б.

Осмоналиев К. Көчмөндөр кагылышы. Роман.– Бишкек: Кыргызстан, 1982. – 328 б.

Осмоналиев К. Ыйык жер. Роман, повесть, аңгеме. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – 426 б.

Осмоналиев К. Эзелки кек. Повесть жана аңгемелер. – Фрунзе: Кыргызстан, 1969. – 200 б.

Өмүрбаев С. Бороондуу күндөр. Роман. –Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 657 б.

- Садыбакасов Ш. Ак боз ат. Драмалар, интермедиялар. -Фрунзе: Адабият, 1989. – 140 б.
- Стамов А. Жортуул. Тарыхый повесттерден турган роман. – Бишкек: Мам. концерн “Учкун”, 1992. – 318 б.
- Стамов А. Кеч күздө. Повесттер, аңгемелер жана тарыхый очерктер. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 711 б.
- Стамов А. Чүй дастандары. Повесттер. –Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 492 б.
- Станалиев С. Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы. Роман. –Бишкек: Кыргыз энцикл. борбору, 2001.
- Сыдыкбеков Т. Көк асаба. Тарыхый роман. –Фрунзе: Адабият, 1989. -460 б.
- Сыдыкбеков Т. Чыгармалар жыйнагы . – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 1 т. – 571 б.; 2 т. 1986. – 503 б.
- Тажиева Г., Курманбекова А. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 695 б.
- Усубалиев Б. Түн. Повесттер. –Бишкек: Авразия, 2009. – 412 б.
- Эл куудулдары. /Түзгөн: Буудайбек Сабыр уулу. –Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 175 б.

Шарттуу кыскартуулар:

Акын, жазуучулар:

- А.Ж. – Ашым Жакыпбеков
Б.У. – Бейшенбай Усубалиев
Ж.Б. – Жоомарт Бөкөмбаев
К.А. – Казат Акматов
К.Б. – Касымалы Баялинов
К.Ж. – Касымалы Жантөшев
М.Г. – Мурза Гапаров

- С.С. - Самсак Станалиев
Т.К. – Төлөгөн Касымбеков
Т.С. – Түгөлбай Сыдыкбеков
Т.У.- Темиркул Үмөталиев
Ч.А. –Чынгыз Айтматов
Ш.С. –Шатман Садыбакасов

Гезит-журналдар:

- «АС» - “Ачык саясат» гезити
«Б» - «БАГЫТ kg” гезити
Гез. – гезит
«КБ» - «Кут билим» гезити
«КТ» - «Кыргыз туусу» гезити
«ТжМ» - «Тил жана маданият» гезити
«Ф» - «Фабула» гезити

Тилдер, диалектилер, говорлор:

- аз. – азербайжан тили
алт. – алтай тили
ар. – араб тили
б.түрк. – байыркы түрк тили
б.уйг. – байыркы уйгур тили
башк. – башкыр тили
гаг. – гагауз тили
гов. –говор
диал. - диалект
и.е. – индоевропа тилдери
инт.бул. – интернет булактары
ир. – иран тилдери
к.балк. – карачай балкар тили
каз.- казак тили
кар. – карайым тили

караг. - карагас (тува) тили
 кырг. — кыргыз тили
 кыт. —кытай тили
 к.-балк. — карачай-балкар тили
 к.калп. — каракалпак тили
 к.тат. —крым татар тили
 кум. — кумук тили
 лат. — латын тили
 монг. — монгол тили
 ног. — ногой тили
 Орх-ен. — Орхон-Енисей түрк тили
 ор. — орус тили
 өзб. — өзбек тили
 сал. —салар тили
 тат. — татар тили
 тоф. — тофалар тили
 тув. — тува тили
 түркм. — түркмөн тили
 түрк т. — түрк тилдери
 уйг. — уйгур тили
 хак. — хакас тили
 чув. — чуваш тили
 эски өзб. — эски өзбек тили
 як. — якут тили

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	3
Жандоочтордун түркологияда, анын ичинде	
кыргыз тил илиминде изилдениш тарыхынан.....	5
Жандоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү.....	56
Нака жандоочтор, алардын структурасы,	
семантикасы, колдонулушу.....	77
Функционалдык жандоочтор, алардын	
структурасы, семантикасы, колдонулушу.....	221
Корутунду.....	321
Пайдаланылган адабияттар.....	328
Шарттуу кыскартуулар.....	348

Карымшакова А. Т.

Карымшакова Айша Талгаровна

**Кыргыз тилиндеги жандоочтордун структуралык-
семантикалык табияты жана колдонулушундагы
өзгөчөлүктөр
(Салыштырма планда)**

Терүүгө 2020-ж. берилди. Басууга 2020-ж. кол коюлду. Офсет кагазы
Форматы 60x90 V₁₆ «Times New Roman» ариби. Офсет ыкма менен басылды.
22 басма табак. Нускасы 300. Заказдын №17
ЖЧК «Солюшин»

